Україна
крізь віки

В.Д.Баран

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Том 3

Видавничий Дім
Альтернативи
Київ – 1998

Баран Володимир
Данилович

Національна академія наук України
Інститут археології НАН України
Інститут історії України НАН України

На замовлення
Міністерства України у справах науки і технологій

Творчий задум та загальна редакція
академіка Національної академії наук України
В.А.Смолія

В.Д.Баран
Давні слов'яни. – К.,
Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – 336 стор.

Третій том 15-томного видання "Україна крізь віки"
присвячений одній із найбільш важливих
і найбільш складних проблем етнології —
проблемі становлення слов'ян
і зародження українського народу.

Всім, хто цікавиться історією України.

Керівник видавничого проекту М.Шпаковатий
Відповідальний за випуск С.Павловський
Редактор Ю.Попсуєнко

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка –
дизайн-студія «Коваль»

ISBN 966-7217-26-4
ISBN 966-7217-41-8 *(том 3)*

© В.Д.Баран, 1998
© О.Коваль, П.Тяпко, дизайн, 1998
© Видавничий дім «Альтернативи», 1998

ПЕРЕДМОВА

У 1 та 2 томах п'ятнадцятитомної праці "Україна крізь віки" висвітлені історичні події, що відбувались на території України від найдавніших часів до 1 тисячоліття н.е. Наша праця (том 3) охоплює рубіж і 1 тисячоліття н.е., коли на території України формувались слов'янські спільноти, які усвідомили свою етнічну відрубність від інших сусідніх неслов'янських племен і народів. Через суперечливість джерел — це найбільш складний період в історії слов'ян і найбільш заплутаний, особливо, коли йдеться про витоки українського народу. В деяких, навіть фундаментальних добротних працях, присвячених історії України (наприклад, О.Субтельний, "Україна. Історія", К., 1991), він, як нам здається, свідомо упущений.

Оскільки в попередніх томах проблеми становлення праслов'ян лише згадуються, ми вважаємо за потрібне у "Вступі" бодай коротко згадати основні археологічні культури попередніх тисячоліть, що мають до них стосунок, і концепції вчених, що займались праслов'янською та слов'янською проблематикою.

Наша праця побудована в плані ретроспекції. Вона починається з характеристики ранньосередньовічних культур V-VII ст., слов'янська і племінна належність яких вперше однозначно визначається писемними джерелами. Відштовхуючись від них, ми пропонуємо свою концепцію виникнення українського народу і назви "Україна". Витоки слов'ян розглядаються в прикінцевих розділах на основі матеріалів тих більш ранніх культур римського і латенського часу, які вдається типологічно зв'язати з ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятниками.

Наскільки цей метод ефективний, судити читачам.

ВСТУП

Вивчаючи історичні витоки українського народу як частини слов'янського світу, ми виходимо з того, що слов'яни ніколи не були однією етнічною спільністю. Вони вже з самого початку в найвіддаленіші епохи виступали як окремі, хоч і споріднені праслов'янські і слов'янські більші чи менші етномовні групи (об'єднання родів, племена, союзи племен). Такими знає їх археологія і лінгвістика, такими застала їх історія.

У вступі до монографічного дослідження "Этногенез и культура древнейших слав'ян" відомий лінгвіст О.М.Трубачов пише, що його не може задовольнити ні постулат "изначально бездиалектного языка", ні чисто слов'янська гідро- і топонімічна область, без домішок чужих неслов'янських елементів [Трубачев, 1994, с. 4].

Як відомо, в історичній, лінгвістичній, археологічній літературі запропоновано понад десяток концепцій стосовно локалізації прабатьківщини слов'ян. Їх можна звести до чотирьох груп.

Найбільш рання — дунайська концепція — зв'язана з іменем київського літописця Нестора: "По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по Землі і прозвалися іменами своїми, — (од того), де сіли, на котрому місці" [Літопис Руський, К., 1989, с. 2]. Вона була підтримана і розроблена П.Шафариком і увійшла в літературу як карпато-дунайська теорія (Šafarik, 1837). Незважаючи на серйозну критику, зокрема з боку Л.Нідерле, вона не втратила своїх послідовників і сьогодні [Ляпушкин, 1968, с. 170-175; Трубачев, 1991].

Не сходить з історичної сцени і вісло-одерська концепція, створена польськими вченими Ю.Костжевським, М.Рудницьким і підтримана в значній частині Лер-Сплавінським [Kostrzewski, 1914, s. 155; Lehr-Spławinski, 1946]. З пам'ятками вісло-одерського межиріччя, зокрема Поморсько-Підкльошової і Пшеворської культури, зв'язують походження слов'янських ранньосередньовічних старожитностей Празько-Корчацької культури І.П.Русанова і В.В.Сєдов [Русанова, 1976, с. 196-215; Седов, 1979, с. 53-74].

Третя, найбільша група дослідників поміщає давніх слов'ян на території між Дніпром і Віслою, у північному лісовому та південному лісостеповому регіонах [Нидерле, 1956, с. 26-35; Rostafiński,1908, s. 6-25; Vasmer, 1926, s. 118-143; Шахматов, 1916; Петров, 1972, с. 202-215; Филин, 1972 та інші]. В останні десятиліття багатьма українськими археологами проводиться велика робота з виділення тих археологічних старожитностей, які можна було б зіставити з давніми слов'янськими окресленого регіону, і не безуспішно [Баран, 1981, с. 6-17].

Починаючи з 50-х років XX ст., появились роботи, в яких вчені-славісти, головним чином археологи (Б.О.Рибаков, П.М.Третьяков, М.І.Артамонов, В.Генсель), спробували розширити межі ймовірної локалізації давніх слов'ян від Дніпра до Одри [Рыбаков, 1982, с. 11-46; Третьяков, 1953, 1966; Артамонов, 1950; Hensel, 1984, s. 121-203]. Можна висловити припущення, і це не буде суперечити археологічним даним, що слов'яни (праслов'яни) з часу свого виокремлення принаймні в 2 тис. до Н.Х. з індоєвропейської спільноти і до раннього середньовіччя, коли вони вже достатньо зафіксовані писемними джерелами і однозначно підтверджені археологами, міняли місця проживання. Тому кожна із наведених вище концепцій, тим більше остання, яка певною мірою об'єднує попередні — для якогось із етапів розселення чи переселення слов'ян (праслов'ян) — включає і частину областей імовірної слов'янської прабатьківщини. Однак визначити її територіальні межі на кожному хронологічному відрізку й виразити це за допомогою конкретних археологічних культур, побудувавши безрозривну хронологічну колонку, надзвичайно важко.

Можна бути впевненим лише в тому, що ні слов'яни, ні їхні предки до раннього середньовіччя ніколи не заселяли всієї території межиріччя Одри і Дніпра. Але вони там жили поряд з іншими неслов'янськими етнічними групами. Нашим завданням було виявити, вивчити і проаналізувати усі ті археологічні старожитності Південно-Східної та якоюсь мірою Центральної Європи, які можуть бути зіставлені зі слов'янськими культурами раннього середньовіччя, особливо в регіонах зародження останніх. Це, на нашу думку, дозволить визначити в культурах римського і більш раннього часу ті етнографічні ознаки, які вирізняють їх серед інших неслов'янських старожитностей і в'яжуть із однозначно встановленими слов'янськими пам'ятками раннього середньовіччя.

У лінгвістиці та археології склалася більш-менш усталена думка, що вже на рубежі 3-2 тис. до Н.Х. разом з іншими етнічними утвореннями з індоєвропейської спільності виділилась германо-балто-слов'янська група племен, представлена культурами Кулястих амфор та Шнурової кераміки. У 2 тис. до Н.Х. окрему праслов'янську племінну спільність археологи співвідносять з Тшцінецькою та Комарівською культурами, що займають велику територію в межиріччі Одри та Дніпра. В 1 тис. до Н.Х. диференційовані групи слов'ян зв'язують з певними групами пам'яток Лужицької і Поморсько-Підкльошової культур у Середній Європі та землеробськими культурами лісостепової частини України. Ця схема надто загальна і слабо обґрунтована. Встановити етнічну належність археологічних культур глибокої давності без ретроспективної їх прив'язки до пізніших етнічно визначених старожитностей та зіставлень з даними писемних джерел і результатами досліджень інших наук (лінгвістики, антропології) дуже важко і майже неможливо. Тому дослідники слов'янського етногенезу результати своїх розробок висловлюють переважно у вигляді припущень та гіпотез. Ті навколонаукові археологічні "розробки", які нібито знаходять слов'ян, а навіть предків українців, у степових культурах кочових аріїв доби бронзи чи й раніше, забуваючи при цьому, що степове населення спілкувалося іранськими, а пізніше тюркськими мовами, ми свідомо упускаємо.

Відзначимо тут, що й лінгвістика, яка у вирішенні проблем етногегезу має вирішальне значення, для згаданого періоду обмежується відкриттям на території Середньої і Східної Європи пластів давньоєвропейських гідронімів, що слабо піддаються мовній диференціації.

Кожна з цих дисциплін має свої специфічні джерела, свою методику, а заразом і певні межі можливостей і засобів, якими вона володіє. Так, мовні явища важко, а в більшості випадків неможливо продатувати, археологічні культури здебільшого піддаються хронологічним визначенням, але вони не завжди відповідають чітко визначеним етнічним спільностям. Відомі поліетнічні культури, які покривають кілька різних етнічних груп (лужицька, пшеворська, черняхівська та інші). Крім того, археологічні матеріали без зіставлення їх із писемними джерелами або мовними даними самі по собі не можуть визначити конкретного етносу. Має свої слабості й історична антропологія. Зокрема, всі слов'янські ранньосередньовічні поховання, за окремими винятками, являють собою трупоспалення, що значно звужує їхню інформативність. Все це обмежує дослідників кожної окремої науки у вивченні етногенетичних

процесів та етногенезу слов'ян зокрема і вимагає комплексного підходу до їх вирішення з використанням результатів усіх суміжних дисциплін, які б контролювали і доповнювали одна одну. На такій методологічній основі побудована наша праця, в якій поруч із археологічними матеріалами, що покладені в основу, використані історичні, лінгвістичні, антропологічні дані. Це обумовило і хронологічні рамки дослідження.

Внесок археології у вивчення проблем етногенезу і ранньої історії слов'ян загально визнаний. Він, у міру нагромадження все нових джерел, які практично залишаються невичерпними, зростає. Однак просте кількісне нагромадження артефактів не завжди збільшує можливості розв'язання проблем. Якісні зміни у більшості випадків залежать від виявлення нових або тих, яких бракує, ланок в історичному розвитку народів, що є предметом вивчення.

Загально визнано, що відкриття і широке дослідження слов'янських ранньосередньовічних пам'яток VI-VII ст. після Другої світової війни, а в останні десятиліття виділення слов'янських пам'яток V ст. н.е. не тільки заповнило хронологічну лакуну в історичному розвитку матеріальної культури слов'ян у середині 1 тис. н.е., а й поставило проблему становлення слов'янських етнічних груп на нову наукову основу. Нововідкриті слов'янські культури раннього середньовіччя вдалося достовірно зв'язати з писемними джерелами й чисто археологічними методами показати, з одного боку, їх переростання в культуру доби Києво-Руської держави, з другого — шляхом ретроспекції поєднати з більш ранніми старожитностями Східної і Середньої Європи. Виявилося, що вже у VI-VII ст. н.е. слов'янські старожитності розділяються на чотири різні культурні групи (Колочинська, Пеньківська, Празько-Корчацька і Дзєдзіцька культури). Перші три виникають уже в V ст. н.е. на території України і в деяких порубіжних областях Білорусі і Росії, а дзєдзіцька група — в Середній і Північній Польщі, але не раніше VI ст. н.е. Недавно стала відома ще одна група — іменьківська в Саратовському Поволжі, в якій присутні елементи слов'янських культур V-VII ст. Кожна з перелічених слов'янських ранньосередньовічних культур має свої підоснови, які необхідно шукати в більш ранніх культурах на цій же території. До виявлення слов'янських пам'яток V-VII ст. такі пошуки, як правило, закінчувались безрезультатно. Вони породжували безліч суперечливих концепцій, оскільки етнічну належність археологічних культур першої половини 1 тис. н.е. і більш ранніх без типологічної прив'язки їх до етнічно з'ясованих культур раннього середньовіччя неможли-

во було визначити. Ще важчими були спроби виділити певні етнічні групи в багатоетнічних культурних ареалах. Деякі археологи навіть вважали, що жодну з культур I-IV ст. н.е. і більш ранніх неможливо визначити як слов'янську.

У запропонованій праці на новій методологічній основі розкриваються процеси історичного розвитку слов'ян на території Південно-Східної Європи і України зокрема. Аналіз та класифікація пам'яток рубежу 1 тис. н.е. з урахуванням нововідкритих слов'янських пам'яток V ст. дозволили шляхом ретроспективного порівняльного вивчення виділити ті культури та елементи у лісовій та лісостеповій зонах України, що можуть бути пов'язані зі слов'янським етносом в більш ранній час. Дніпро-Дністровські групи носіїв даних культур можна розглядати як предків українського народу. Картографування цих пам'яток визначає регіони, що входили до складу слов'янської прабатьківщини. При цьому встановлено, що в першій половині 1 тис. н.е. поруч із слов'янами на території України в різний час жили й інші етнічні групи германського, балтського, іраномовного, фракійського населення, що знайшло своє відображення в археологічних матеріалах.

Важливе місце в даному дослідженні займають проблеми великого слов'янського розселення, яке започаткувало процеси формування слов'янських, в тому числі східнослов'янських народів.

На території України на рубежі VII-VIII ст. внаслідок соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства відбуваються помітні зміни в матеріальній культурі слов'ян. На основі Празько-Корчацької, Пеньківської і Колочинської культур виростають Райковецька культура на Правобережжі, Волинцівська та Роменська на лівому березі Дніпра. В межах цих культурних ареалів формуються нові племена і племінні союзи, що у своєму подальшому історичному розвитку приводять до створення Київської держави. Нові археологічні матеріали дозволяють по-новому глянути на витоки процесів поділу східних слов'ян на три різні народності, зокрема, визначити місце склавінів як предків тієї групи слов'ян, які взяли участь у формуванні українського народу.

Значне місце в роботі займають питання соціально-економічного розвитку слов'ян у переддержавний період. Широкі польові дослідження ранньослов'янських поселень, окремі з яких розкопані повністю, в поєднанні з писемними джерелами відкрили можливості нових методологічних підходів до вивчення слов'янських суспільних структур, зокрема слов'янської общини — верві.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПИСЕМНІ, ЛІНГВІСТИЧНІ Й АНТРОПОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СЛОВ'ЯН I-VII СТ.

Найдавніші писемні звістки про слов'ян датуються першими століттями н.е. Слов'яни згадуються римськими авторами Плінієм Старшим, Тацітом і Птолемеєм під збірним іменем венедів [Свод..., 1991, с. 24-25, 39, 51-55]. Далекі від політичної зрілості й відокремлені від римського світу фракійськими та германськими племенами, слов'яни того часу не мали близьких контактів із Римською імперією, тому римські автори знали про них небагато. Їхні повідомлення про слов'ян-венедів уривчасті й туманні.

Пліній Старший, автор I ст. н.е., перераховуючи народи Сарматії, безпосередньо після сарматів, які займали на рубежі і в перших століттях н.е. південно-східні степові землі України, називає венедів. Далі йдуть назви германських племен — скірів і гіррів. Не суперечать даним Плінія Старшого повідомлення автора другої половини I ст. Таціта. У своїй праці "Германія", завершеній у 98 р., він пише: "*Тут кінець Свебії. Чи віднести певкінів, венедів і феннів до германців чи сарматів, я не знаю, хоч певкіни, яких дехто називає бастарнами, щодо мови, способу життя, місць проживання і жител поводяться, як германці. Всі вони живуть у бруді, а знать — у бездіяльності. Змішаними шлюбами спотворюють себе майже як сармати. Венеди перейняли багато з їхніх звичаїв, адже вони обходять розбійними зграями всі ліси і гори між певкінами і феннами. Одначе скоріше вони повинні бути віднесені до германців, бо будують собі домівки, носять щити і пересуваються пішими, причому з великою швидкістю; все це відмежовує їх від сарматів, які проводять своє життя на возі і на коні*".

Отже, венеди, за Плінієм Старшим і Тацітом, у перших століттях н.е. являли собою самостійну етнічну групу на території Європи поряд із такими етнічними спільностями, як германці, фракійці, сармати, балти, угро-фінни. Більше того, базуючись на відомостях Таціта, які характеризують венедів як досить велику етнічну групу, можна вважати, що зайнята ними територія в перших століттях н.е. (рис. 1) розташовувалася десь між землями германців, які були їхніми північно-західними і західними сусідами, балтів — на півночі, фіннів — на північному сході, сарматів — на південному сході та фракійців — на півдні [Баран, 1972, с. 3].

У басейні Вісли поселяє венедів александрійський географ Птолемей (90-170 рр.). Описуючи Сарматію у своїй праці "Географія", він серед інших народів називає венедів, які живуть над Венедською затокою. Вчені-славісти, розглядаючи відомості Птолемея, вважають, що він об'єднав низку давніших свідчень про староєвропейських венедів (серед яких не всі були слов'янами) у єдине ціле й "поселив" їх над Балтикою. Сюди попали і слов'янські венеди, що жили в "Сарматії" на схід від Вісли, далеко на південь від Балтійського узбережжя, і ще якісь неслов'янські племена Балтики. За даними Помпонія Мели, переданими Плінієм Старшим, венеди займали південне узбережжя Балтійського моря на правому та лівому берегах Вісли ще в I ст. до Н.Х. (можливо, Птолемей використав саме ці дані). Це не підтверджується ні лінгвістичними, ні археологічними джерелами, які в цей період не знають тут слов'ян.

Цінним у "Географії" Птолемея є розміщення між балтськими племенами галіндів, судинів і сарматських аланів племені ставанів. Цю назву більшість істориків-медієвістів, лінгвістів та археологів схильні ідентифікувати з етнонімом "слов'яни". На думку відомого польського історика Г.Ловмянського, ставани жили в Середньому Подніпров'ї та Подесенні, а їхня назва, яка визначала слов'ян, потрапила в одне із джерел, що його використав Птолемей, від купців, котрі зв'язували через них торговельні операції між племенами Балтійського узбережжя на Півночі та сарматськими аланами на Півдні [Łowmiański, 1964, s. 18-44].

Агриппа і Птолемей східну межу германців довели до Вісли, за якою починалася Сарматія, де жили і венеди [Łowmiański, 1964, s. 142]. Точніше визначити територію венедів у перші століття н.е. на основі лише писемних даних неможливо. Такі спроби є, але їх не можна вважати задовільними. Наприклад, ніяких даних щодо обмеження району проживання венедів Плінія, Таціта, Птолемея в I-IV ст. лише районом південної частини Прип'ятського Полісся і басейном р.Тетерів, як це спробував зробити Д. Мачинський на основі писемних джерел, останні не дають [Мачинский, 1976, с. 82-100]. Проте відомо, що, крім Плінія, Таціта і Птолемея, в першій половині 1 тис. н.е. венедів називають й інші джерела. Так, у Певтінгерових таблицях — подорожній карті, що датується приблизно IV ст. н.е., венеди визначені у двох місцях: на північ від Карпат та між Нижнім Дністром і Дунаєм, що також не підтверджує гіпотези Д. Мачинського. Більш вдалою його спробою можна вважати визначення району домінування венедів у другій половині 1 тис. н.е., який обмежений на Заході середньою течією Західного Бугу, на Південному Заході — Подільською

височиною, на Півдні — верхньою течією Південного Бугу, на Південному Сході — Дніпром [Мачинський, 1976, с. 61-100]. Але й ця спроба базується більше на даних археологічної карти, ніж на писемних джерелах, які таких конкретних відомостей не подають.

Фактично наведені вище короткі відомості про слов'ян-венедів I-IV ст. дозволяють припускати, що ті були землеробами і займали якісь регіони в південній частині лісової та північної частини лісостепової зони України. Якась їх частина відселилась у межиріччя Нижнього Дністра і Дунаю. Цьому не суперечать й археологічні дані.

Дещо об'ємніші відомості про слов'ян подають писемні, переважно візантійські, джерела VI і наступних століть. Це обумовлено більшою їх активністю на кордонах з Візаитійською імперією.

Середина і друга половина 1 тис. н.е. в історії слов'ян займають особливе місце. Це період формування на території Центральної та Східної Європи великих слов'янських об'єднань, які в дальшому своєму розвитку приводять до виникнення слов'янських державних утворень. Ще одною важливою віхою цього періоду є велике розселення слов'ян, котре в результаті стало одним із основних чинників, що формували етнокультурну карту слов'янських народів. Із малопомітних розрізнених племен, які після Тацита та Птолемея на деякий час випадають з поля зору античних авторів, слов'яни перетворюються на могутню військово-політичну силу. Вже в кінці V-VI ст. вони займають великі регіони Центральної та Східної Європи, стають серйозною загрозою для Візантійської імперії. Тепер вони попадають у коло народів, що беруть активну участь у доленосних подіях Європейського континенту і, починаючи з VI ст., стають об'єктом вивчення освічених візантійців. Кількість писемних свідчень про слов'ян помітно зростає, вони стають повнішими і конкретнішими, розширюється їх географія. Виходячи з інтересів Імперії, візантійські автори цікавляться питаннями внутрішньої організації та соціально-політичної структури слов'янського суспільства, постановки військової справи, взаємовідносин з Імперією та іншими народами — як її союзниками, так і супротивниками, фіксують переселенські процеси слов'ян, що були складовою частиною великого переселення народів. Усе це виносить їх на поверхню історії і стає тією висхідною точкою, де історичні джерела знаходять свої підтвердження в археологічних та лінгвістичних матеріалах, що в багатьох випадках дозволяє визначити хід етнокультурних процесів на території Південно-Східної та Центральної Європи.

Серед авторів VI ст. найширше характеризують слов'ян готський історик Йордан у своїй праці "Гетика", написаній у середині VI ст., та візантійський автор Прокопій з Кесарії у роботі "Війна з готами",

що з'явилася приблизно в той же час, що й "Гетика". Праці згаданих авторів уже прокоментовані величезною кількістю дослідників. І хоча від кількості коментарів зміст писемних джерел не змінюється, його розуміння зазнає якісних змін. У світлі нагромадження нових фактів, у тому числі археологічних, давні тексти набувають більшої конкретності і виразності. Наведемо хоча б такий приклад. Якщо до 50-х років XX ст. археологи-славісти читали тексти Йордана, Прокопія Кесарійського, Пріска Панійського та інших давніх авторів, виходячи лише з результатів дослідження пам'яток римського і більш раннього часу, зв'язок яких із слов'янами був завжди проблематичним, то сьогодні маємо добре досліджені й чітко визначені слов'янські культури V-VII ст., синхронні писемним джерелам, яких до останнього часу не вистачало на археологічній карті Європи. Вони в багатьох випадках дозволяють значно доповнити та уточнити територіальні межі слов'янських ранньосередньовічних племінних союзів, лише контурно накреслених давніми авторами, визначити основні напрями розселення слов'ян, спрямувати пошуки їхніх історичних витоків. Таких прикладів можна було б навести й більше, і не тільки в археології, а й у лінгвістиці та інших суміжних науках, що вивчають процеси слов'янського етногенезу.

Описуючи племена Центральної та Східної Європи, з якими готам довелося вступати у взаємини на шляху свого переходу з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я, Йордан значне місце відводить їхнім стосункам з венедами. Останні рішуче виступили проти готів і протягом III-IV ст. мали з ними воєнні сутички. Не випадково підкорення венедів готами відбулося лише в IV ст. н.е., хоч за писемними та археологічними даними їх розселення на територію України та Середнього Повіслення відбулося в кінці II - на початку III ст. н.е. Йордан пише: "*Після поразки герулів Германаріх* (готський король — авт.) *направив військо проти венетів. Останні, хоч і достойні презирства через слабкість зброї, одначе могутні завдяки своїй чисельності, намагалися спочатку дати відсіч. Але нічого не варта велика кількість нездатних до війни, особливо у тому випадку, коли й Бог допомагає, і багато озброєних підступає. Ці венети, як ми вже розповідали на початку нашого викладу — саме на початку переліку племен, походять від одного кореня і сьогодні відомі під трьома назвами: венетів, антів, склавінів. Хоч зараз через наші гріхи вони бушують повсюдно, але тоді всі вони підкорялися владі Германаріха*" [Йордан, 1960, с. 90]. Процитований текст важливий для історії давніх слов'ян не тільки тим, що він розкриває взаємостосунки слов'ян і готів у IV ст. н.е. Тут Йордан впевнено зв'язує сучасні йому племена

склавінів та антів з венедами, відомими ще римським авторам Плінію, Тацiту, Птолемею в I-II ст. н.е. Оскільки Sclave — це латинізована форма самоназви слов'ян, то тим самим вирішується питання етнічної належності венедів, що жили в "Сарматії", яке ще й сьогодні не завжди трактується однозначно. Якщо додати до цього, що на межі IV-V ст. на території Середньої та Східної Європи повсюдно проходить зміна археологічних культур, то документальна фіксація зв'язку венедського періоду в історії слов'ян із ранньосередньовічним є запорукою успішних пошуків слов'янських археологічних пам'яток римського та більш раннього часу, що були підосновою старожитностей склавінів та антів. При цьому венеди, принаймні їх частина, перебували у складі причорноморської Готії. А це вже писемна вказівка, де слід шукати археологічні пам'ятки підкорених Германаріхом венедів.

У літературі триває дискусія щодо того, чи анти та склавіни — це пізніші племінні утворення, які виникли в результаті поділу венедів на дві частини з новими найменуваннями, чи ця згадка Йордана припускає тричленний поділ слов'ян, який виникає в надрах венедського союзу. Ми схильні підтримати другу точку зору, обґрунтовану В.Петровим та Я.Пастернаком [Петров, 1972, с. 11-18; Пастернак, 1975, с. 5-106]. Вона узгоджується з новими археологічними джерелами, які уже в першій половині 1 тис. н.е. відображають кілька племінних груп слов'янського населення на території України. Вони представлені такими пам'ятками, як волино-подільські та пізньозарубинецькі I - початку III ст. н.е., Київська та частина Черняхівської культур III - початку V ст. Цей поділ у більш завершеній формі зберігається і в VI ст., коли візантійські джерела фіксують, крім венедів, ще два слов'янські племінні об'єднання — склавінів та антів. На території України вони представлені пам'ятками Празько-Корчацької та Пеньківської культур V-VII ст. На території Середньої та Північної Польщі в VI ст. викристалізовується із більш ранніх пшеворських старожитностей ще одна окрема дзєдзіцька група слов'янських пам'яток, яка, очевидно, відображає дальший розвиток західної частини слов'янського населення, що зберегла свою назву венедів. Німецький дослідник К.-В.Штруве впевнений, що термін "слов'яни", вперше вжитий Йорданом (в латинізованій формі "Sclave"), стосується тієї частини слов'янського населення, яка входила в племінне об'єднання, що до його тричленного поділу відоме під загальною назвою венедів. *"Із тексту Йордана, — пише К.-В. Штруве, — можна ясно зрозуміти, що назва "венети" розумілася в першій половині VI ст. як узагальнена назва слов'янських племінних союзів"* [Struve, 1991, s. 13]. Отже, склавіни та анти — це нові слов'янські племінні утворення, які відокремилися від венедського

союзу племен. Існує гіпотеза, що частина слов'янського населення, яке зберегло стару назву "венетів", у VII ст. дістає назву "ведіварів", згаданих Йорданом на берегах "Океану". Г. Лябуда вважає це плем'я венедським, інтерпретуючи його назву як "венді-варії" [Labuda, 1960]. Спираючись на Йордана, який описує війну готського вождя Вінітарія з антами, очоленими князем Божем у другій половині IV ст. [Йордан, 1960, с. 115], можна припускати, що процес поділу на венедів, антів і склавінів почався не в VI ст., а значно раніше, принаймні з IV ст. У VI-VII ст. цей поділ уже був завершений, що підтверджується й археологічними джерелами. Археологічні дослідження останніх десятиліть показали, що пеньківські пам'ятки, які займають регіони, де Йордан розміщує антів, та празько-корчацькі, де, за Йорданом, жили склавіни, виникають як дві окремі археологічні культури вже у середині V ст. Тобто антське та склавінське угруповання вже в V ст. чітко відрізняються за характером матеріальної культури.

Йордан пише: "*На північ, починаючи від місця зародження р.Вістула, на безмежних просторах розташувалося багатолюдне плем'я венедів. Хоч їх найменування тепер міняються відповідно до різних родів та місцевостей, все ж переважно вони називаються склавінами та антами... Склавіни живуть від міста Новієнтуна і озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Вістули... Анти, сильніші з них, поширюються від Данастра до Данапра, там, де Понтійське море утворює вигин*" [Йордан, 1960, с. 71-72]. За даними Маврикія, ці племена займали суміжні території: "*Місцевості, зайняті склавінами та антами, розташовані вздовж рік, і вони так співвідносяться між собою, що між ними немає настільки великої відстані, щоб про неї варто було згадувати... Племена склавінів та антів подібні за своїм способом життя, за своїми звичаями, своєю любов'ю до волі. Їх ніяким чином не можна схилити до рабства*" [Свод древнейших письменных источников... 1991, с. 369, 377]. Якщо межі розташування склавінів та антів, окреслені Дністром та Дніпром, не викликають сумнівів і сьогодні на основі археологічних даних їх можна лише уточнити, то географія міста Новієнтун та Мурсіанського озера залишається дискусійною. Їх пошуки провадяться вже багато років і не закінчені й досі. Подібні назви місцевостей відомі в Паннонії і дельті Дунаю. Є.Скржинська вважає, що згаданий Новієнтун — це Невіодун на р.Сава, а Мурсіанське озеро — це сучасне оз.Балатон [Йордан, коментар, 1960, с. 72]. В.Кобичев доводить південно-західну межу Склавії Йордана до Середнього Подунав'я [Кобычев, 1973, с. 83-95]. У цьому його переконують такі рядки з "Гетики" Йордана: "Скіфія *межує з землею*

Германії аж до того місця, де нарожується ріка Істр (Дунай) і простягається Мурсіанське озеро. Вона тягнеться до ріки Тіри-Данастра (обидві назви відносяться до Дністра — авт.) *і Вагосоли* (зважаючи на порядок перерахування річок, — Південний Буг — авт.), *а також великого того Данапра*" [Йордан, 1960, с. 71]. Однак можливість прив'язок давніх втрачених географічних назв до сучасних надто відносна. Крім того, у повідомленнях античних авторів бракує відомостей про час заселення слов'янами того чи іншого регіону, тому немає підстав усі регіони, де перебували ті чи інші слов'янські племена в часи Йордана, вважати їхньою первісною територією. Ці відомості треба перевіряти даними археології чи інших наук. Масово слов'янські пам'ятки на Середньому Дунаї з'являються лише в V-VI ст. н.е., тобто в часи великого розселення слов'ян. Більшість досередньовічних старожитностей середньодунайського регіону не має відношення до слов'ян, хоча слов'янські елементи у вигляді пряшівської та злехівської груп там відомі і в римський час, про що буде сказано нижче. Про те, що слов'яни в VI ст. н.е. займали землі на північ від Середнього Подунав'я, свідчать дані, приведені Прокопієм Кесарійським у його праці "Війна з готами", написаній в 50-ті роки VI ст.: "*Коли герули були переможені в бою з лангобардами і повинні були піти із місць проживання батьків, то одні з них... поселились у країнах Ілірії, останні не захотіли ніде переходити ріку Істр, а влаштувалися на самому краї заселеної землі. Очолені багатьма вождями царської крові, вони перш за все пройшли підряд через усі слов'янські племена, а потім через великий пустельний район і досягли країни так званих варнів*" [Прокопій, 1950, с. 297-298]. Отже, згідно з відомостями Прокопія Кесарійського, величезна територія між Середнім Подунав'ям і Прибалтикою у VI ст. н.е. була зайнята слов'янами, в середовищі яких виділялися окремі племінні об'єднання.

Анти, за писемними джерелами, займали регіони на південний схід від склавінів та на північ від утрігурів. Прокопій пише про них: "*Народи, які тут живуть, у давнину називалися кіммерійцями, тепер звуться утрігурами. Далі на північ від них (утрігурів) займають землі незліченні племена антів*". Сама назва "анти" проіснувала недовго, до початку VII ст. Востаннє їх згадує Феофілакт Сімоката, що жив у першій половині VII ст. Він описує під 602 р. один з епізодів аваро-антських війн, коли анти зазнали поразки. Після цього назва "анти" зникає зі сторінок історичних хронік. Проте вони не могли бути повністю знищені аварами. Найімовірніше, анти змішалися з племенами склавінів і прийняли загальну назву слов'ян. Хоча щодо цього існують різні точки зору як істориків, так і лінгвістів. Деякі з них навіть

сумніваються в тому, чи анти взагалі були слов'янами. Так, Г.Вернадський схиляється до думки про сармато-аланське походження антів [Vernadsky, 1946, s. 105]. А.Вірт, А.Орлик, Л.Шмідт вважали антів черкесами [Wirt, 1905, s. 249-250; Orlik, 1922, s. 464; Schmidt, 1941, s. 256]. Ці концепції в різний час були піддані критиці відомими слов'янськими істориками [Нидерле, 1956, с. 252; Грушевський, 1904, с. 153-162].

Сьогодні на території лісостепової частини Подніпров'я, де Йордан поміщає антів, відкриті пам'ятки V-VII ст. Пеньківської культури, які визнані слов'янськими. І хоч це розв'язує питання про етнічну належність антів на користь слов'ян, разом з тим не виключає, що крайню південну степову частину Подніпров'я, "... де Понтійське море утворює вигин", займало кочове населення, яке також могло входити до антського союзу племен, представлених Пеньківською культурою. Тим більше, що на окремих поселеннях Пеньківської культури на крайньому півдні лісостепової смуги відкриті юртоподібні житла, які характерні для степовиків. Зустрічаються в ареалі Пеньківської культури й поховання тюркських кочовиків.

Склавіни (слов'яни), назва яких поступово поширилася на всі слов'янські племена, в V-VI ст. вже вийшли за південні межі венедських земель. Їх візантійські автори знають не тільки на північ від Карпат, а й на південь від них у Подунав'ї. На Північному Прикарпатті писемні джерела зв'язують їх з Віслою і Дністром, де вони межували з антами, що займали на той час південнішу частину Лісостепу в межиріччі Дніпра, Дністра і Дунаю. Прокопій Кесарійський склавінів та антів вважав одним народом: "*Колись*, — пише Прокопій, — *навіть ім'я у слов'ян та антів було одне й те ж*" [Прокопій, 1950, с. 297-298]. Північні та східні межі землі склавінів та антів візантійським авторам були невідомі, тому вони не називали їх, а обмежувалися загальною термінологією, що визначала їх просторовість або характер ландшафту. Торкаючись питання про характер побутових умов життя склавінів та антів, Йордан і Маврикій вказують, що ті живуть у болотах і лісах.

Оцінюючи в цілому дані Йордана і Прокопія про слов'ян, треба мати на увазі, що вони датуються серединою VI ст. н.е., а тому повинні відображати події давнішого часу, очевидно, кінця IV - першої половини V ст. н.е. (війна Вінітарія з Божем). Зараз ми хочемо лише підкреслити, що писемні джерела VI ст. чітко фіксують слов'ян — склавінів та антів на — лівому березі Дунаю, визначаючи їхні набіги на прикордонні райони Імперії по всій середній течії цієї великої ріки. Десь наприкінці VI - на початку VII ст. слов'яни поступово осідають на пра-

вому березі Дунаю. Водночас в історичних джерелах цього часу неможливо знайти відповідь на запитання про те, чи є межиріччя Дунаю, Дністра та Верхньої Вісли прабатьківщиною слов'ян, чи вони були тут зайшлим населенням, коли і з яких районів сюди прийшли, де знаходиться північний кордон зайнятих ними земель та ін. Таких відомостей не містять і більш ранні джерела. Тому багато питань лишаються дискусійними і до кінця не з'ясованими.

Важливе місце у дослідженні слов'янського етногенезу належить мовознавчій науці, оскільки вивчення мови в її розвитку нерозривно пов'язане з історією народу — її носія. Мовознавці багато зробили для реконструкції загальнослов'янської мови як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть [Филин, 1972]. Вони успішно розв'язали питання щодо відношення слов'янської мови до інших індоєвропейських мов і тим самим показали слов'ян як окрему етнічну спільність у сім'ї індоєвропейських народів. Картографування архаїчних слов'янських гідронімів і топонімів має важливе значення для пошуків стародавньої території слов'ян та визначення шляхів і районів їх розселення. В.Топоров, О.Трубачов та ряд українських дослідників провели картографування та аналіз гідронімів Верхнього і Середнього Подніпров'я, а також Верхнього Подністров'я [Топоров, Трубачев, 1962, с. 229-251]. У результаті з'ясувалося, що слов'янські архаїчні назви найбільш чітко і у великій кількості виступають на південь від Прип'яті і Десни. Вони опускаються по Дніпру до р.Псьол, сягаючи його верхів'я, заходять на Лівобережжя до межиріччя Псла та Орелі. У Правобережжі на півдні сягають верхньої течії Південного Бугу та Середнього Дністра, на заході — верхів'їв Дністра та Прип'яті. На північ від Прип'яті і Десни виступають суцільною смугою балтські гідроніми, які трохи заходять на Правобережжя, де чергуються із слов'янськими назвами. З півдня в лісостепову смугу території України, здебільшого в межиріччя Дністра та верхів'я Прип'яті, заходять гідроніми ілірійського та фракійського походження, а на Лівобережжі — іранського. Германські гідроніми, що представляють на схід від Вісли лише 7 назв, розосереджені так: на Північному Прикарпатті — 2, на правому березі Верхнього Дністра — 1, у верхів'ях Південного Бугу — 2, на Східній Волині — 1 і на правому березі Орелі — 1. Якщо поширення іранських гідронімів з південного сходу, фракійських та ілірійських — з півдня, германських — із заходу та північного заходу, балтських — з півночі не викликає сумнівів, то слов'янські гідроніми пов'язуються саме із зазначеною територією (рис. 2). Німецький лінгвіст І.Удольф, проаналізувавши дані слов'янської гідронімії, дійшов висновку, що найдавніші слов'янські гідроніми,

які знаходять повторення у південній, східній і західній групах слов'янських мов, компактно покривають верхів'я Пруту, Середнє та Верхнє Подністров'я до верхів'їв Вісли [Udolph, 1979, s. 1-23].

Насиченість архаїчних слов'янських гідронімів у регіоні між Верхнім і Середнім Дніпром, верхів'ями Вісли, Верхнім Дністром і Прутом, наявність балто-слов'янських, ірано-слов'янськнх та германо-слов'янських мовних зв'язків корелюються з даними археології. Найдав-ніші слов'янські ранньосередньовічні поселення, які виникають уже в V ст. н.е., також відкриті у Подніпров'ї, верхів'ях Південного Бугу, на Середньому і Верхньому Дністрі і верхів'ях Пруту. Не можна погодитися з Ф.Філіним, що зіставлення ("накладення") ареалів археологічних культур та реконструювання лінгвістичних регіонів позбавлене перспектнви. Така думка викликана деякою переоцінкою можливостей лінгвістики і недооцінкою археологічних джерел у розв'язанні проблем етногенезу. Зрозуміло, археологам, як і історикам, на шляху до внвчення проблем походження слов'ян зустрічається багато труднощів. Але порівняльне мовознавство має свої слабкі місця. Мовні явища здебільшого не піддаються датуванню, що значно зменшує їхні історико-пізнавальні можливості. Крім того, не можна забувати, що поняття "історія мови" та "історія народу" хоч і пов'язані між собою, але не тотожні. Останнє значно ширше і різноманітніше, воно включає ряд таких важливих характеристик, які не доступні лінгвістиці як науці.

Заслуговує на увагу корисна робота, яку провели антропологи щодо визначення фізичного типу слов'ян, виділення його серед інших етнічних угруповань. Констатуючи єдність процесів слов'янського етногенезу, антропологи встановили, що в різних регіонах слов'янської території існують помітні відмінності у фізичній будові слов'янського населення. Це дало можливість зробити висновок про вплив на фізичну будову слов'ян іншоетнічннх рис — балтських, германських, у Карпатах — фракійських та ін. Цей висновок дуже важливий при визначенні ядра території стародавніх слов'ян. На жаль, антропологічні дослідження в галузі слов'янського етногенезу мають свої труднощі. До них передусім слід віднести обмеженість джерел і навіть цілковитий їх брак упродовж цілих століть. Загальновідомо, що протягом V-VIII ст. н.е. населення більшої частини лісостепової смуги Східної та Центральної Європи захоронювало своїх небіжчиків шляхом трупоспалення. Зокрема, найбільш ранні достовірні слов'янські поховання VI-VIII ст. виявилися саме такими.

У 1977 р. у підвальній ямі житла № 56 на поселенні Рашків III Хотинського району Чернівецької області нами знайдено череп люди-

ни віком 20-25 років з двома роздавленими горщиками Празько-Корчацької культури. Це поки що єдине у Подністров'ї датоване VII ст. поховання, зв'язане із поселенням склавінів Празько-Корчацької культури [Баран, Дьяченко, Данилова, 1981, с. 161-167]. Поховання з трупопокладеннями, що відкриті в ареалі Пеньківської культури, переважно належали кочовикам. Рашківський череп характеризується європеоїдними рисами, притаманними давньоруському населенню Волині.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯН V-VII СТ.

За ситуації, що склалася у вивченні стародавньої історії слов'ян на етапі їх етнічного самовизначення, важливого значення набувають археологічні матеріали, які відкривають нові можливості в дослідженні історичного процесу. Саме археологія, що добуває і вивчає матеріальну культуру (поселення з їх топографічними та архітектурними особливостями, могильники і поховальні обряди, предмети побуту та праці, одяг та прикраси, які створені відносно замкнутими групами людей і які характеризуються певними, лише їм притаманними усталеними рисами, а головне, піддаються просторовим і хронологічним визначенням при зіставленні з історичними джерелами), дозволяє відтворити життєві реалії, які в інших джерелах представлені лише в загальних рисах.

Археологічну культуру не можна розглядати як щось застигле, незмінне. Вона може змінюватися, втрачати ті чи інші риси і набувати нових, розширювати територію, входити компонентом у нові культурні утворення, відображаючи зміни в розвитку тієї етнічної спільності, яку вона представляє. При цьому треба мати на увазі, що на кожному новому етапі в ній завжди залишаються елементи, які зв'язують її з минулим часом. Таке розуміння археологічної культури дозволяє простежувати послідовність розвитку матеріальної культури слов'ян, визначати її територіальні зміни і, застосовуючи ретроспективний метод, поступово поглиблюватися до її джерел.

Проте ретроспективно-типологічні дослідження можуть дати позитивні результати лише за умов наявності матеріалів усіх хронологічних ланок, що вивчаються. Невивченість будь-якої з них знижує можливості типологічних зіставлень, а в результаті призводить до помилкових висновків. До недавнього часу таким вразливим місцем у вивченні слов'янських старожитностей були слов'янські пам'ятки V-VII ст. н.е., систематичні дослідження яких почалися лише в 50-х роках XX ст. Незадовільний стан вивчення цих пам'яток був основною причиною невдач, що спіткали археологів, які шукали пряму генетичну лінію розвитку від старожитностей першої половини 1 тис. н.е. і більш ранніх пам'яток до давньоруського періоду. Матеріальна культура слов'ян третьої чверті 1 тис. н.е. виявилася не такою, якою її уявляли археологи 50-х років нашого століття.

Ще більш неспроможними виявилися побудови, в яких, виходячи з правильної в принципі думки про глибоку давність слов'ян на території Європи, їм довільно приписувалися стародавні культури на певній території, зайнятій у пізньому середньовіччі і сьогодні різними слов'янськими народами, а більш пізні культури розглядалися як наступні ланки нерозривного ланцюга їхнього історичного розвитку.

Так, в основі вісло-одерської гіпотези походження слов'ян, створеної польськими археологами та лінгвістами (Ю.Костжевський, М.Рудницький, Т.Лер-Сплавінський та ін.), лежить апріорне твердження про слов'янську приналежність пам'яток Тшцинецької та Лужицької культур II та першої половини 1 тис. до Н.Х. Більш пізні археологічні культури на території між Віслою та Одрою розглядалися як наступні етапи розвитку того ж населення аж до раннього середньовіччя [Hensel, 1972, s. 437]. Сьогодні, при суворішій перевірці фактів, виявилося, що навіть найпізніша із згаданих культур — Пшеворська, яка датується останніми століттями до Н.Х. і I-V ст. н.е., не може бути цілком і повністю зв'язана із слов'янами. Перед польськими археологами стоїть складне, але актуальне завдання виділити у Пшеворській та більш ранніх культурах пам'ятки, типологічно близькі до слов'янських старожитностей середини 1 тис. н.е.

Протягом останніх років пошуки слов'янських старожитностей ведуться шляхом ретроспекції. Цей метод став давати позитивні результати лише після того, коли були відкриті слов'янські поселення V-VII ст., які вдалося однозначно пов'язати із писемними джерелами про слов'ян. Це відкрило нові можливості ідентифікувати склавіно-антський період в історії слов'ян з етапом, коли всі вони виступали під одним ім'ям венедів.

Наше завдання сьогодні полягає в тому, щоб на основі археологічних джерел окреслити регіони становлення і кристалізації слов'янських ранньосередньовічних культур, які відповідають склавінам та антам, та шляхом ретроспекції розкрити їхні витоки. Це, у свою чергу, стане обґрунтуванням слов'янської належності тих старожитностей більш раннього часу, типологічні зв'язки яких з найбільш ранніми пам'ятками ранньосередньовічних слов'ян буде доведено.

На території Східної та Центральної Європи виділено п'ять груп слов'янських пам'яток раннього середньовіччя, які датуються в межах V-VII або VI-VII ст. Це Колочинська, Пеньківська, Празько-Корчацька, Дзєдзіцька та Іменьківська культури. Деякі з них безсумнівно належать історичним слов'янам, відомим за писемними джерелами під іменами венедів, склавінів та антів (Дзєдзіцька, Празько-Корчацька, Пеньківська), іншим ще бракує писемного визначення [Баран,

1978, с. 5-39]. В.Сєдов виділяє навіть сім таких груп, але ми сумніваємося у правомірності такого поділу [Седов, 1996, с. 5-6]. Найбільшою і в географічному відношенні центральною серед них є Празько-Корчацька культура. У VI-VII ст. її поселення займали територію від Прип'яті і Середнього Дніпра на північному сході до Дунаю на півдні. По Дунаю вони піднімалися до його верхів'я і заходили в межиріччя Ельбн та Заале на заході. На північ від Карпат вони займають Середнє та Верхнє Подністров'я і доходять до верхів'я Вісли. Отже, поселення Празько-Корчацької культури у VI-VII ст. н.е. займали величезну територію, яка охоплювала на північ від Карпат Правобережну Україну і південні прип'ятські райони Білорусі, східні райони Південної Польщі; на південь від Карпат — Молдову, Румунію, Закарпатську область України, Угорщину, Словаччину, Моравію і Чехію, межиріччя Ельби і Заале в Німеччині. Отже, це величезна культурна провінція в центрі Європи, незаперечне свідчення існування великого союзу слов'янських племен на дунайських кордонах Візантійської імперії (рис. 3).

Виходячи з територіального положення празьких старожитностей, вони належали склавінам. Йордан, говорячи про місцеположення склавінів, назнває придунайське місто Новієнтун, Мурсіанське озеро, Дністер та Віслу. Ці орієнтири визначають не весь регіон, де проживали племена склавінів. Як видно із розташування поселень Празько-Корчацької культури, він був набагато просторішим. Очевидно, Йордан і не ставив собі на меті точно окреслити територію склавінів. Він назвав ті річки і місцевості, які були йому найбільш знайомі. Цінність його повідомлення полягає в тому, що ми можемо зв'язати із названими Йорданом пунктами певні чітко визначені культурні типи археологічних пам'яток, а вже за ними уточнити територію представленого ними населення.

Не буде зайвим відзначити, що всі дослідники Празько-Корчацької культури, за винятком деяких румунських археологів, базуючись на даних Йордана, однозначно зв'язують празько-корчацькі старожитності зі склавінським союзом племен.

§1. Празько-Корчацька культура* склавінів

Перші пам'ятки Празько-Корчацької культури були відкриті на Волині наприкінці XIX ст. українським археологом С.Гамченком [Гамченко, 1896, с. 360-384]. Проте широкі археологічні дослідження їх почалися лише після Другої світової війни. Поштовхом до них стала друкована праця чеського археолога українського походження І.Борковського, видана у 1940 р. Саме І.Борковський на основі слов'янських поховань у Празі та інших вивчених ним музейних колекцій у придунайських країнах визначив хронологію цих пам'яток і їхнє місце серед слов'янських старожитностей [Borkovski, 1940, s. 97-108]. На території України дослідженням празько-корчацьких старожитностей займались Ю.Кухаренко, І.Русанова, В.Баран, В.Ауліх, Г.Смирнова, Й.Винокур, О.Приходнюк, Л.Вакуленко, Б.Тимощук, С.Пеняк та ін. [Баран, 1972; Кухаренко, 1961; Русанова, 1976; Ауліх, 1972; Смирнова, 1960; Винокур, Приходнюк, 1974; Приходнюк, 1975; Тимощук, 1976; Вакуленко, Приходнюк, 1984; Бернякович, 1957]. Одночасно пам'ятки Празько-Корчацької культури досліджувалися на території Румунії, Чехії, Словаччини, Польщі, Німеччини.

Нині на території Східної та Центральної Європи відомо понад 500 пам'яток та місцезнаходжень Празько-Корчацької культури. З них понад третина розташована на території України.

Пам'ятки Празько-Корчацької культури представлені поселеннями та могильниками, відомі окремі городища.

Поселення займають переважно низькі ділянки перших надзаплавних терас великих річок, їхніх приток, невеликих потічків, водоймищ або підвищені місця в заплавах. Лише зрідка вони знаходяться на відкритих місцях високих плато. У більшості випадків поселення розміщені групами на відстані 0,5-3 км одне від одного. Вони невеликі за розмірами (0,5-1 га) і за кількістю жител. В середньому їх 15-20. Проте відомі селища і з меншою або значно більшою кількістю жител.

---

*У літературі зустрічається назва "Празька культура".

Так, на повністю дослідженому нами поселенні Рашків III на Дністрі відкрито 92 житла. Крім того, на ділянці, зруйнованій земляними роботами, могло бути ще 8-10 жител. Така ж кількість жител могла бути знищена при обвалах берега, що підмивається рікою. Отже, загальна кількість жител на Рашківському поселенні перевищує сотню. По кілька десятків жител відкрито І.Русановою, та Б.Тимощуком на двох поселеннях в Кодині під Чернівцями, И.Винокуром — у Бакоті, О.Приходнюком — в Луці-Каветчинській на Дністрі.

Спостерігається певна закономірність, яка вказує на те, що в поліських районах Волині, наприклад, на поселенні в Корчаку, де виявлено на кількох поселеннях менше або дещо більше десятка жител, поселення Празько-Корчацької культури були переважно невеликі, тоді як на Дністрі або на Пруті існували поселення значних розмірів, що містили по кілька десятків, а то й понад сотню жител. Щоправда, в останньому випадку за виявленими у житлах матеріалами вони розподіляються на кілька хронологічних етапів (наприклад, у Рашкові III на три етапи). Це свідчить про те, що одночасно на поселенні існувало не більше 20-40 жител. Але і на волинських малих поселеннях не всі житла одночасні. Так, на поселеннях біля с.Корчак І.Русанова виділяє по 5-7 одночасних жител.

Непогано вивчене і планування поселень. Житла розміщені групами. Зрідка, особливо на пізньому етапі культури, крім групової забудови, відкриті поодинокі, територіально відокремлені житла. Якщо групова забудова одночасних жител вказує на те, що їх могла займати велика патріархальна сім'я, то поодинокі житла дозволяють припускати зародження індивідуальних господарств (рис. 4).

Вивчивши детально планування ранньосередньовічних слов'янських поселень, Я.Баран дійшов висновку, що всі житла в групі, навіть незалежно від часу їх існування, були розміщені по відношенню одне до одного так, що за їх розташуванням можна встановити суспільну структуризацію сільської общини, тобто визначити домівки близьких і далеких родичів на поселенні. Для встановлення точного положення жител і їх відношення між собою використовувався шнурок (давньоруська "верьевка", від якої походить "верв") [Баран Я., 1992, с. 19-23]. Така групова забудова чітко простежується на поселеннях Рашків III, Лука-Каветчинська, Бакота, Дем'янів, Кодин та ін.

У проміжках між групами жител, віддалених одні від одних на 10-30 м, на вільній площі знаходяться господарські ями-комори, які були в колективному користуванні.

На території України розкопано понад 350 жител Празько-Корчацької культури. Основним типом житла була чотирикутна у плані

напівземлянка, близька до квадрата, з рівними стінками, заглиблена в землю на 0,5-0,7 м, інколи до 1 м і глибше. Здебільшого вона сягала материка або була вкопана в нього. Розміри жител коливаються від 4 до 20 кв.м, але в переважній більшості це напівземлянки середніх розмірів — 6-12 кв.м. На повністю розкопаному нами поселенні Рашків III, де враховано 77 добре збережених жител-напівземлянок, 10 із них мали площу 4-5,5 кв.м, 47 жител — 6-8,5 кв.м, 20 — 9-12 кв.м. Якщо врахувати невеликі розміри жител, групове розташування житлових будівель, наявність печі в кожній з них, то можна припускати, що великі патріархальні сім'ї, які їх займали, ще зберігають багато рис родовообщинного устрою. Вони ведуть спільне господарство і спільно зберігають отримані продукти, про що свідчить майже вдвічі менша кількість ям-комор (53 ями на 92 житла), але проживають малими парними сім'ями в окремих житлах. Отже, велику патріархальну сім'ю складають родичі, що займають певну групу окремих жител і господарських приміщень на поселенні. Виходячи з матеріалів Рашкова, а також досліджень Б.Тимощука у Північній Буковині [Тимощук, 1995, с. 125-138], з урахуванням інших широко досліджених поселень Празько-Корчацької культури, можна зробити висновок, що у слов'ян VI-VII ст. основною ланкою сільської общини залишалась велика патріархальна сім'я. Сільську общину у Рашкові складали 7-8 сімей у кожному хронологічному періоді.

Повернемось до відтворення загального вигляду жител. Як було сказано вище, усі вони без винятку були дещо вкопані в землю, звідки й пішла їхня назва — житла-напівземлянки (рис. 6: 6-8). Обриси заглибленої частини житла визначають їхні межі і площу. Відоме й інше трактування слов'янської напівземлянки. Висловлені припущення, що чотирнкутна яма в материку — це лише центральна заглиблена частина житла, а його стіни зводилися на її бортах із певними більшими або меншими відступами від неї. Це, на думку прихильників даної концепції, збільшувало розміри житла, робило його просторішим. Проте археологічна практика не підтверджує цих поглядів. У житлах, де збереглися дерев'яні плахи, вони починаються від долівки, щільно прилягаючи до материкових стінок. Піднімаючись угору, вони замикають простір житла, що дорівнює величині вкопаної в материк частини. Стіни будівель мають стовпову (Кодин) або зрубну (Рашків) конструкцію. Дослідники Кодина І.Русанова та Б.Тимощук, виходячи з того, що на поселенні в Кодині, яке виникло у V ст., переважали житла стовпової конструкції, зробили висновок, що на всіх поселеннях Празько-Корчацької культури наявність таких жител — це ознака їх раннього датування, а житла із зрубними стінами — пізні. Однак

виявилося, що на синхронному Коднну поселенні Рашків III, яке також виннкло у V ст., стіни усіх жител зрубні. Більше того, переважанням стінок стовпової конструкції характеризується пізніше поселення Рашків I, датоване кінцем VII-IX ст. н.е. Крім того, на багатьох поселеннях Празько-Корчацької культури житла із зрубними та стовповими стінами появляються та існують одночасно. Перевага стовпових чн зрубних стінок у ранньосередньовічних слов'янських житлах є не хронологічною ознакою, а даниною певним традиціям, певній моді, притаманній кожному поселенню зокрема. У цьому контексті варто підкреслити, що у Верхньому та Середньому Подністров'ї на пізніх поселеннях попередньої Черняхівської культури також відкриті чотирикутні житла-напівземлянки з піччю-кам'янкою в одному з кутів. Деякі з них мають стінки стовпової конструкції (Черепин), інші — зрубної (Теремці). Ця обставина підкреслює життєвість обох тенденцій слов'янського жнтлобудування, принаймні на Дністрі, з IV ст. Така традиція була властива для поселень на всій території Празько-Корчацької культурн.

Внутрішнє обладнання жител позначалося простотою. Долівка — материкова, інколи підмащена глиною. На Рашківському поселенні в одній із напівземлянок, що згоріла, простежено залишки дерев'яної підлоги. У земляній підлозі жител, крім ям, пов'язаннх із конструкцією стін будівлі, зустрічаються невеличкі ямки, інколи заповнені обвугленим деревом, можливо, від ніжок меблів, а також ямки, переважно коло печей, у які були вставлені великі посудини для зберігання прнпасів. Такі посудини розчищені на поселенні в Зеленому Гаї, Рашкові та інших. Початок цієї побутової традиції лежить у Черняхівській культурі Верхнього Подністров'я, де на поселенні в Черепині у житлі кінця IV- початку V ст. біля печі був вкопаннй майже не пошкоджений ліпний горщик [Баран, 1961].

У деяких житлах уздовж материкових стінок відкриті приступки, вирізані в матернку, що служили лежанками (Ріпнів II, Рашків III).

Невідривним атрибутом жител були печі. При цьому слід підкреслитн, що вже з самого початку виникнення пам'яток Празько-Корчацької культурн печі майже повністю замінюють вогнища, характерні для більш раннього часу. Вогнища зустрічаються тепер лише на одиничних поселеннях і в поодиноких випадках. Характерною рисою празько-корчацьких жител на Дністрі було те, що виявлені в них печі всі без винятку були складені з каменю. Аналогічні печі відкриті в житлах Празько-Корчацької культури Подунав'я і в межиріччі Ельби та Заале, Південній Польщі біля Кракова, тобто на усіх поселеннях на захід і Південний захід від Дністра. Разом з тим у басейні Західного Бугу

на трьох поселеннях VI-VII ст. біля с.Ріпневе усі виявлені житла без винятку мали глиняні печі, вирізані у материковому останці, а їхній купол був складений із глиняних вальків (рис. 7). В окремих випадках такі печі відкриті і на Поліссі (Підріжжя, Городок, Зозів), а також на окремих поселеннях Румунії (Беняс, Майкенешті) [Konstantinu, 1965]. Звертаємо особливу увагу на цю частину інтер'єру житла Празько-Корчацької культури, оскільки вона має аналогії у наступних ранньосередньовічних слов'янських культурах України і послужить нам дороговказом при розв'язанні проблеми про складові племінні компоненти в матеріальній культурі населення Лівобережжя у VIII-X ст. н.е.

Печі ставилися на долівці в одному з кутів житла, переважно у північній його частині (рис. 8). Проте нерідко піч займає один з кутів південної частини напівземлянки. Наприклад, у Рашкові III 58 печей-кам'янок знаходилися у північній, а 33 — у південній частині жител. Внутрішні розміри як кам'яних, так і глиняних печей однакові — в середньому 0,4x0,6 м, висота доходить до 0,5 м від рівня долівки.

Печі-кам'янки вперше з'явилися у Верхньому та Середньому Подністров'ї (Черепин, Сокіл, Теремці та ін.) на поселеннях Черняхівської культури. Але тут вони не складали більшості, як це спостерігається на пам'ятках Празько-Корчацької культури. Немає сумнівів, що саме ці печі були прототипами останніх. Глиняні печі, підкреслюємо, вирізані в материковому останці в одному із кутів житла, з'явилися лише наприкінці V-VI ст. на празько-корчацьких поселеннях. За межами Празько-Корчацької культури вони невідомі. У VIII-X ст. такі печі стають масовими на поселеннях і городищах Волинцівської і Роменської культур Лівобережжя.

У деяких житлах під долівкою знаходилися підвальні приміщеннями для зберігання припасів, які на рівні долівки були перекриті дерев'яним настилом.

У житлі № 56 Рашківського поселення відкрита підвальна яма із загадковою і дуже важливою знахідкою, про яку ми вже згадували раніше. На дні ями знайдено череп людини без нижньої щелепи і носових кісточок. Поряд з ним лежали два роздавлені глиняні ліпні горщики, типові для Празько-Корчацької культури, кілька кісток дрібних свійських тварин. За визначенням відомих антропологів В.Дяченка та Є.Данилової, череп належить до групи європеоїдів і близький до слов'янських антропологічних типів періоду Київської держави.

Наукове значення цієї знахідки полягає насамперед у тому, що це поки що єдиний череп людини (слов'янина) — носія Празько-Корчацької культури, яка жила у VII ст. н.е. Як відомо, слов'янське населення цього періоду хоронило своїх небіжчиків за обрядом трупоспа-

лення. Тому антропологічної характеристики його немає. Ця знахідка дає нам уявлення про антропологічний тип слов'янина — мешканця Подністров'я у ранньому середньовіччі. Як і чому череп людини був захоронений у підвальній ямі, що після цього була засипана, хоч житло, можливо, ще функціонувало? Чому не спалили покійника за тогочасним слов'янським звичаєм і не захоронили його на присільському кладовищі? Цей факт можна пояснити лише тим, що людина загинула внаслідок протиправних дій. Відокремлену від тіла голову захоронили, очевидно, таємно, поставивши при ній дві посудини з їжею, як це було прийнято за тогочасним слов'янським похоронним ритуалом. Фактично нами відкрито злочин, скоєний у VII ст.

Щоб завершити опис жител, подамо реконструкцію одного з них, а саме житла № 50, розкопаного нами на поселенні Рашків III* (рис. 9). Це житло обране не випадково. Воно згоріло, але не повністю, що обумовило порівняно кращу, ніж в інших житлах, збереженість його обвуглених дерев'яних конструкцій.

Житло № 50 було типовим дерев'яним зрубом 3,5х3,5 м, на 0,5 м вкопаним у материк. В ньому розчищено обвуглені плахи нижнього вінця стінок, що залягали на рівні долівки, а також залишки дерев'яної підлоги. Досить добре збереглася піч-кам'янка, складена у південно-західному куті. Вона мала чотирикутну квадратну форму розміром 1,1х1,22 м. Внутрішні розміри печі 0,5х0,6 м. Стінки печі, складені з кам'яних плит, збереглися на висоту 0,15-0,30 м від рівня череня, що залягав на долівці. Він був підмащений шаром глини завтовшки 3-5 см (рис. 9).

Піч двома стінками прилягала до материкових стін житла. Це передбачає запуск плах корінного вінця в пази між стінками печі і стінками викопаної житлової ями. На рівні материка вище печі конструкція перекривалася повним вінцем. Наземна частина зрубу могла мати дворметрову висоту, а повна висота внутрішнього простору до гребеня даху могла дорівнювати 3-3,5 м. На це вказують розрахунки відношення висоти житла до положення гребеня двосхилого даху з традиційними для лісостепової смуги нахилами. За аналогією з іншими житлами поселення, вхід у житло №50 знаходився із заходу з боку стінки напроти челюстів печі. Традиційна для слов'янського житла структура інтер'єру при такому розташуванні печі і входу передбачає положення стола у "красному" куті, по діагоналі напроти печі, біля якої, очевидно, було місце для спання. Під стінкою знаходились лави, конструктивно зв'язані зі зрубними стінками.

---

* *Графічну реконструкцію здійснив архітектор О.Кутовий.*

Як уже згадувалось, на поселенні між житлами на вільній площі споруджувалися господарські ями. Вони переважно мали овальну форму, близьку до округлої, але різноманітніший профіль. Їх стінки часто звужуються донизу, що надає їм конічної в профілі форми. Зустрічаються й циліндроподібні ями з рівними вертикальними стінками або дещо випуклими посередині, а також грушоподібні. Середня глибина ям становить 1-2,8 м від сучасної поверхні.

Крім господарських ям, на поселеннях знайдені сліди наземних господарських дерев'яних будівель, навісів, загонів для свійських тварин (Рашків III), а також окремі вогнища, винесені за межі жител. Зрідка зустрічаються виробничі споруди: залізоплавильні або гончарні печі. Залишки гончарної печі, поки що єдиної в межах Празько-Корчацької культури, були виявлені Л.Вакуленко на поселенні у с.Глибока Чернівецької області. Житло з трьома виробничими печами було виявлено нами на поселенні Ріпнів II на Західному Бузі (рис. 6:7). 61 відливну формочку виявив Й.Винокур в одному із жител на поселенні у Бернашівці на Дністрі.

Крім поселень, у межах Празько-Корчацької культури відомі окремі городища, причому всі вони знаходяться на Волині. Це Зимне, Лежниця та Хотомель. Останні два городища лише з'явилися наприкінці Празько-Корчацької культури, а функціонували у пізніший час, який на Правобережній Україні характеризується виникненням Райковецької культури.

Зимнівське городище займає окреме місце серед слов'янських пам'яток VI-VII ст. (рис. 5:3). Воно розташоване в урочищі Городище, що являє собою вузький залишок корінного берега р.Луга, правої притоки Західного Бугу. Його довжина близько 135 м, найбільша ширина 14 м. Городище займає центральну частину мису, відділену від двох інших його частин глибокими перекопами. Мис підіймається над навколишньою долиною на 15-16 м. Схили мису у пологих місцях підсипано землею, що робило їх стрімкішими і неприступнішими. Південно-західний схил городища був укріплений частоколом і стіною, складеною з дерев'яних колод, закріплених вертикальними стовпами, залишки яких чітко простежувалися під час розкопок. З північно-східної сторони урочище має стрімкий неприступний схил, який, можливо, був укріплений лише легким частоколом, оскільки його дослідникам Ю.Захаруку та В.Ауліху виразних слідів дерев'яних укріплень простежити не пощастило.

Під дерев'яною стіною з внутрішнього боку виявлені ями від стовпів, а між ними — вогнища, завали перепаленої глини, обвуглені залишки плах, уламки ліпної слов'янської кераміки, кістки тварин, металеві

й кістяні вироби, що, очевидно, являють собою сліди залишків великої наземної споруди, можливо, розділеної на окремі камери. Ця споруда тягнеться вздовж усієї південно-західної частини городища і, мабуть, конструктивно пов'язана з дерев'яною оборонною стіною.

Горизонт, на якому виявлено згадані споруди, чітко відокремлюється від більш раннього пласта з матеріалами культур Моравської розписної, Лійчастого посуду та Поморської. Лише в одному місці на урочищі ранньослов'янський шар порушений давньоруською напівземлянкою X-XI ст. — єдиною спорудою цього часу на городищі.

Крім великої кількості ліпної кераміки (20 тис. уламків), характерної для Празько-Корчацької культури початку другої половини 1 тис. н.е., щоправда, досить фрагментарної, на цьому горизонті знайдено численні вироби (понад 200 екз.) з кольорових металів, у тому числі бронзи, срібла, заліза, мергелю, кістки тощо. Серед них знаряддя праці, предмети побуту й озброєння, прикраси. Наявність на городищі відливних формочок, тигельків, ковадла, напівфабрикатів і виробничих відходів — свідчення того, що тут працювали ремісники. На городищі, за словами автора досліджень В.Ауліха, є сліди якихось культових споруд. Очевидно, городище у с.Зимне було значним виробничим осередком, адміністративно-політичним і культовим центром.

Подібне городище відоме на правому березі Західного Бугу в с.Лежниця Волинської області. Воно також займає близький за топографічними ознаками мис, що підіймається на 15-20 м над навколишньою долиною. Зібраний підйомний матеріал — ліпна кераміка — свідчить, що це городище синхронне кінцевому періоду Зимнівського.

Не менш важливим джерелом для вивчення Празько-Корчацької культури, ніж поселення і городища, є могильники. Похоронні звичаї відображають духовне життя людини, общини, суспільства. Могили дають закриті комплекси, які допомагають у визначенні хронології культури, її періодизації, навіть етнічної атрибуції. Тому найбільшою удачею археолога є виявлення і вивчення всього комплексу — поселення чи городища і належного йому могильника.

На жаль, на території України могильники Празько-Корчацької культури досліджені слабо. За характером могил вони поділяються на дві групи: плоскі (без насипів) і курганні. Перша група представлена похованнями в Баришівці, Тетерівці, Корчаку, Шумському на Волині, Звинячі на Дністрі, Ужгороді в Закарпатті та ін. Здебільшого могильники розташовані поряд із поселеннями, а в окремих випадках (Корчак) поодинокі поховання виявлені на поселенні між житлами. Лише на окремих могильниках України (Шумське, Тетерівка) виявлено групи поховань, що сягають двох десятків. На могильнику Серата Монтеору

в Румунії відкрито близько 2000 поховань, а в Пржітлуках у Моравії — понад 430 поховань. На останньому могильнику невелика частина поховань відноситься до римського часу та VIII-IX ст. Усі відкриті на території України поховання, незалежно від місця їх захоронення, — трупоспалення в урнах. Урнами служили ліпні горщики, в які були складені перепалені людські кістки, очищені від залишків вогнища, а інколи навіть обмиті. Урни вставлені у ями діаметром 20-80 см, завглибшки 20-60 см. Інколи вони були зверху перекриті глиняними сковорідками або плоскими кам'яними плитками. Зустрічаються поодинокі урни, поставлені догори дном. Дещо відрізняються два поховання в Ужгороді, в яких урни стояли на кам'яних вимостках у межах вогнища діаметром до 3 м.

На території Волині та Придністров'я ямні поховання поки що не відомі, але у Подунав'ї та Польщі вони відкриті. На могильнику в Серата Монтеору ямні поховання в кількісному відношенні переважають над урновими, але на цьому могильнику є, крім празько-корчацької, пеньківська кераміка. Разом з невеликою кількістю кісток до ями зрідка вкладали ліпні посудини, прикраси та інші предмети. Спалення проводилося за межами могил.

Як в урнових, так і в ямних похованнях зустрічаються деякі побутові речі, прикраси, деталі одягу: залізні ножі, пряжки, фібули, оплавлені скляні намистини, наконечники стріл.

Друга група празько-корчацьких поховань — це курганні могильники, відкриті на Волині і на Дністрі. Вони відомі в регіонах празько-корчацького ареалу як окремі поховання на більш пізніх могильниках. На Волині кургани переважно знаходилися на високих берегах річок, досить далеко від поселень (Мирополь, Корчак, Буда-Шиєцька та ін.) [Русанова, 1976]. Насипи курганів невисокі — до 1 м. Діаметр їх — 4-10 м. Вони переважно круглі, опоясані ровиками. Урни з перепаленими кістками стоять на невеликих ритуальних вогнищах на рівні давнього горизонту. Саме спалення проходило на стороні.

Безурнові спалення відкриті в насипах курганів, а також на рівні давнього горизонту під насипом і в ямках, викопаних у материковій глині. Ці поховання супроводяться окремими посудинами або уламками кількох розбитих посудин.

Крім волинських курганних груп, які для цього регіону такі ж характерні, як і поля поховань, у 1966-1967 рр. Б.Тимощук розкопав два кургани у с.Чепоноси на Середньому Дністрі [Тимощук, 1976]. Їхній зовнішній вигляд близький до волинських курганів. Висота — 0,3-0,7 м, діаметр — 15-17 м. В одному було урнове, в другому — ямне поховання. За деталями поховального ритуалу вони наближаються

до поховань культури Карпатських курганів III - початку V ст. Правда, і волинські кургани не мають інших попередників у найближчому оточенні, крім карпатських курганів. Якщо врахувати той безперечний факт, що на деяких поселеннях Празько-Корчацької культури Попруття (Кодин, Рогізна, Гореча II) відкриті житлові комплекси з рисами культури Карпатських курганів, то можна припускати вплив останньої на деякі матеріальні та духовні сфери життєдіяльності слов'янського населення в ранньому середньовіччі [Смішко, 1960, с. 134; Баран, 1972, с. 114].

Речовий матеріал на пам'ятках Празько-Корчацької культури складається з кераміки, виробів з металу, кістки та каменю. Тривалий час в археологічній літературі панувала думка, що Празько-Корчацькій культурі властивий тільки ліпний посуд. Дослідження останніх десятиліть в Україні показали, що на ранніх пам'ятках V - початку VI ст. Празько-Корчацької культури поряд із ліпним посудом виступає і гончарний сіроглиняний посуд, характерний для пам'яток пізньоримського часу. Такі поселення відкриті на Дністрі і Пруті (Зелений Гай, Рашків III, Лука-Каветчинська, Устя, Городок, Кодин та ін.) та зокрема у Подунав'ї на території Румунії.

Гончарна кераміка виготовлена за зразками провінційно-римського посуду, який був широко представлений у комплексах Черняхівської культури, а також в інших культурах римського часу на території Східної і Центральної Європи. На відміну від пам'яток першої половини 1 тис. н.е., в комплексах слов'янських жител V ст. її значно менше, бракує високохудожніх вишуканих форм, багатої орнаментації (рис. 10:1-10). У VI-VII ст. після розпаду Римської імперії припиняється діяльність гончарних центрів на території Південно-Східної Європи, гончарний посуд поступово зникає. Можливо, його зникнення компенсується якоюсь мірою точеним дерев'яним столовим посудом, оскільки токарний верстат широко використовувався слов'янами того часу.

Слід відзначити і ще деякі особливості кераміки Празько-Корчацької культури в період її становлення. У комплексах V ст. ліпний посуд представлений лише одною формою — горщиками. Дуже рідко зустрічаються ліпні миски, які за формою майже не відрізняються від мисок попереднього періоду. Наприкінці V - на початку VI ст. у багатьох житлових комплексах з'являються сковорідки, які на поселеннях Черняхівської культури були рідкістю.

Для горщиків періоду становлення Празько-Корчацької культури характерні нестійкість форми, продовження традицій, притаманних ліпному посуду дністровських поселень Черняхівської культури, навіть

копіювання відповідних форм гончарного посуду. Ліпні горщики поділяються на ряд типів, серед яких вирізняються посудини з низьким, ледь окресленим вінчиком, високо поставленими плечиками, злегка випуклим струнким тулубом, які, починаючи з VI ст., на Волині стають основним типом посуду, а в Подністров'ї і на Подунав'ї становлять приблизно половину всієї ліпної кераміки. У Подністров'ї та Попрутті до кінця існування празько-корчацьких пам'яток (VII ст.) ще використовуються в побуті ті форми ліпного посуду, які були характерні для слов'янського населення більш раннього часу. Відомі навіть посудини, оздоблені штампованим орнаментом у вигляді розетки, яким користувалися носії Черняхівської культури для орнаментації гончарних виробів. Так, в одному із жител на поселенні V-VII ст. у Зеленому Гаю знайдено ліпний горщик, оздоблений штампом у вигляді розетки (рис. 11-12).

Металеві знаряддя праці, предмети побуту та прикраси на поселеннях Празько-Корчацької культури представлені досить слабо. Лише на Зимнівському городищі їх виявлено так багато, особливо прикрас, що за кількістю вони перекривають знахідки з усіх поселень Верхнього і Середнього Подністров'я. Землеробські знаряддя представлені одиничними екземплярами широколезових наральників (Городок і Бакота на Дністрі), серпами, косами та ін. На поселенні Рашків III знайдені пружинні ножиці для стрижки овець (рис. 13).

Відомі ковальські і деревообробні інструменти і ковадла, зубило, молотки, токарний різець.

Знаряддя із кістки представлені різноманітними проколками, зустрічаються кістяні гребені.

Широко представлені ливарні форми, виготовлені із мергелю. На поселенні в Бернашівці на Дністрі Й.Винокуром відкрито житло-майстерню ювеліра, в заповненні якого знайдено глиняну ллячку і 64 такі формочки, а серед них і рідкісна форма для відливання пальчастих фібул [Винокур, 1996, с. 14-17]. Наявність форми для відливання пальчастих фібул у житлі-майстерні на поселенні Празько-Корчацької культури є безперечним свідченням їх місцевого виробництва, центри якого існували не тільки в Подунав'ї, у районах гето-гепідських старожитностей, а й на землях слов'ян.

Дуже рідко на поселеннях зустрічаються предмети озброєння. Відомі наконечники списів і дротиків, а також наконечники двокрильчастих, ромбоподібних, листоподібних стріл.

Прикраси, виявлені на поселеннях Празько-Корчацької культури, виготовлені в основному із бронзи, заліза, а поодинокі — із срібла та скла. Основний набір — це браслети з потовщеними кінцями, різно-

манітні пряжки, кільця, нашивні бляшки, підвіски, фібули, зокрема пальчасті, спіралі, різнокольорові намистини (рис. 14). Масово вони присутні лише на Зимнівському городищі, де в основному і виготовлялися. Значна частина прикрас відноситься до кола знахідок, відомих у літературі під назвою "європейської дружинної культури" [Рыбаков, 1953, с. 63]. Археологічні відкриття в Зимному і Бернашівці, безсумнівно, вказують на існування великих виробничих центрів у V-VII ст. в Україні. За технологічними показниками вони не поступалися виробничим осередкам на території Європи.

Хронологія Празько-Корчацької культури розроблена досить добре, хоч у перспективі ще будуть внесені певні поправки й уточнення. Крайні дати культури визначені в межах V-VII ст. Вони обґрунтовані знахідками фібул, браслетів, пряжок, монет та інших датованих предметів, знайдених у закритих комплексах, стратифікованих шарах, а також типологією кераміки та з допомогою археомагнітних дат (рис 15: 1-40).

Нижня дата Празько-Корчацької культури на території України визначається житловими комплексами, де поєднується гончарний та ліпний посуд, багато форм якого типологічно пов'язано з попередньою Черняхівською культурою, а також — у Попрутті — з культурою Карпатських курганів (Зелений Гай, Кодин, Устя, Бакота, Городок, Рашків, Лука-Каветчинська та ін.). Деякі з цих поселень датуються фібулами, не пізнішими першої половини V ст. (Кодин, Лука-Каветчинська, Бакота) [Русанова, Тимощук, 1984; Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 46]. На поселенні Рашків III п'ять жител продатовано за допомогою археомагнітного методу другою половиною або кінцем V ст.

Верхня хронологічна межа Празько-Корчацької культури, що припадає на VII ст., включаючи його другу половину, визначається на основі таких бездоганно датованих знахідок, як фібули, пряжки, поясні бляшки, знайдені на поселеннях Верхнього Подністров'я, Попруття і Волині (Дем'янів I, Горошева, Чернівка, Рашків III, Зимне) [Ауліх, 1972; Баран, 1972; Тимощук, Русанова, Михайлина, 1981], а також дат, отриманих за допомогою археомагнітного методу.

У межах V-VII ст. н.е. празько-корчацькі поселення Прикарпаття поділяються на три хронологічні етапи, визначені за матеріалами поселень Кодина I та Рашкова III (рис. 16) [Русанова, Тимощук, 1984; Баран, 1988, с. 25-32].

Розглядаючи хронологію Празько-Корчацької культури, слід підкреслити, що поселення, де є комплекси, безсумнівно датовані V ст., відкриті лише у Середньому і Верхньому Подністров'ї та Попрутті. За межами цього регіону, в тому числі і в Повісленні, вони невідомі. Ті комплекси на території Польщі, які І.Русанова відносить до V ст.,

датовані нею лише на основі типології ліпного посуду [Русанова, 1976]. Оскільки виділені нею типи посуду тільки появляються у V ст., а найбільш масово виступають у VI ст., остання дата і визначає час існування виділених нею комплексів. М.Парчевський, який провів монографічне дослідження всіх пам'яток Празько-Корчацької культури на території Польщі, вважає, що теоретично історичні умови для появи там слов'янських ранньосередньовічних поселень вже існували у другій половині V - на початку VI ст. Але чітко виражених комплексів Празько-Корчацької культури, які можна було б продатувати раніше VI ст., немає [Parczewski, 1988, s. 102-106]. Окреслення регіону, де були відкриті найдавніші пам'ятки Празько-Корчацької культури, має принципове значення для встановлення їхніх витоків та регіону, звідки почалося їх поширення, що визначає шляхи великого розселення слов'ян.

В.Сєдов наводить чотири пункти у верхів'ях Західного Бугу та Вісли, де ліпний посуд празько-корчацького типу супроводиться гончарною сіроглиняною керамікою і бронзовими поясними наконечниками (Усмєж), деталями бронзового окуття пояса та кістяним гребенем (Пуляви-Волостовіци), гончарною сіроглиняняною керамікою (Мерзановіци, Страдув) [Седов, 1996, с. 24]. Але це багатошарові пам'ятки. На них проведені лише невеличкі розвідкові розкопки, які, на думку М.Парчевського та К.Годловського, не дозволяють їх стратифікувати і розмежувати комплекси пізньоримського та ранньосередньовічного часу [Parczewski, 1968, s. 172, 181-183; 187-188, 194; Godłowski, 1985, s. 181]. Бронзовий наконечник пояса, на думку К.Годловського, найбільш характерний для пам'яток Вельбарської культури. Отже, згадані поселення не можуть служити надійними хронологічними індикаторами для датування V ст. саме ранньосередньовічних пластів, а тим більше для визначення регіону становлення Празько-Корчацької культури.

Привертає до себе увагу місце розташування згаданих пам'яток. Одна з них (Усмєж) знаходиться у прибережній смузі Західного Бугу, а три останні — на правому і лівому берегах Верхньої Вісли. Жодного поселення чи могильника з комплексами V ст. або натяками на них у глибині південно-польського ареалу пам'яток Празько-Корчацької культури на захід від Верхньої Вісли не виявлено. Отже, вони займають західну окраїну Дністро-Волинського регіону і входять у групу пам'яток Празько-Корчацької культури Верхнього Подністров'я, яка справді на основі добре датованих фібулами житлових комплексів на ряді поселень Середнього Дністра і верхів'я Пруту виникає на межі IV-V ст. або принаймні у першій половині V ст. Це визначає і напрям

поширення празько-корчацьких пам'яток із Дністра на Віслу, а не навпаки, як це видається В.Сєдову [Седов, 1996, с. 24].

Крім Верхнього і Середнього Подністров'я, вже у V ст. пам'ятки Празько-Корчацької культури з'являються у межиріччі Дністра і Дунаю, зокрема у Попрутті на території сучасної Румунії. Д.Теодор, відомий румунський археолог, на Пруті і Сіреті виділяє досить велику групу пам'яток V - початку VI ст. і відносить їх до типу Костиша-Ботошани [Teodor, 1964, s. 31-32]. По Пруту і Сірету слов'яни спускаються вниз до Дунаю, охоплюючи не тільки Молдову, а й інші райони вздовж східної дуги Карпат.

Дослідження таких поселень, як Ботошани, Додешти, Полірешть та інші, показали, що для них характерні напівземлянкові підквадратні житла з піччю-кам'янкою в одному із кутів та керамікою, що складається з ліпного (горщики, сковорідки) та гончарного (горщики, миски, поодинокі глечики) посуду. Ці житлові комплекси мають повні аналогії на таких слов'янських поселеннях верхнього Подністров'я, як Теремці, Лука-Каветчинська, Бакота та інші, нижня межа яких датується першою половиною V ст. н.е. На поселеннях у Ботошанах і Полірешть знайдено фібули першої половини V ст. Раннє датування цих поселень підтверджують також знахідки густорифлених червоноглиняних амфор та сіроглиняної гончарної кераміки. Ліпний посуд типологічно зв'язується із ліпною керамікою більш пізніх слов'янських поселень цієї ж території типу Іпотешт-Кіндешт-Чурел, а також наддністрянських поселень празько-корчацького типу. Група слов'янських пам'яток на території Румунії V-VII ст., відома під назвою Іпотешт-Кіндешт-Чурел, утворилася в результаті нашарування на романізований субстрат пам'яток Празько-Корчацької та Пеньківської культур. Її не можна розглядати як окрему ранньосередньовічну слов'янську культуру (В.Сєдов) або як культуру неслов'янського романізованого населення (І.Нестор, Д.Теодор), про що піде мова нижче. Це зона зіткнення склавінів та антів, представлених пам'ятками Празько-Корчацької та Пеньківської культур.

На території Словаччини і Моравії Д.Бялікова, З.Кляниця, Б.Достал пам'ятки Празько-Корчацької культури датують VI-VII ст. [Bialikova, 1968, s. 619-625; Klanica, 1986, s. 215]. З. Кляниця навіть вважає, що пам'ятки ранньосередньовічних слов'ян з'являються на Моравії не раніше 30-х років VI ст. На основі типології ліпного посуду переломом VI/VII ст. датують ці пам'ятки Г.Фусек і Д.Єлінкова [Fusek, 1994, s. 41-115, Jelinkova, 1990, s. 277]. За писемними даними, тільки в кінці V ст. цю територію покидають лангобарди. Чітко датованих комплексів, які можна було б датувати раніше, ніж початок VI ст.,

на слов'янських поселеннях тут не виявлено. Питанням хронології пам'яток Празько-Корчацької культури на території Чехії присвятив багато уваги І.Земан. Він також не бачить можливості датувати пам'ятки Празько-Корчацької культури на території Чехії раніше VI ст. [Zeman, 1976, s. 115-235]. На поселенні в Бржезно біля Праги, яке було широко досліджене І.Пляйнеровою, на різних ділянках, розділених неглибоким яром, у VI ст. існували житла германського племені лангобардів і слов'ян [Pleinerova, 1975, s. 87-92]. Житла лангобардів І.Пляйнерова датує першою половиною VI ст. Слов'янські комплекси відносить до середини і другої половини цього століття. В усякому разі поселення в Бржезно вказує, що перші слов'янські переселенці на території Чехії ще застали лангобардів. На поселенні в Бржезно, за І.Пляйнеровою, германські і слов'янські житла у VI ст. існували якийсь час синхронно [Pleinerova, 1975, s. 75-82]. Дослідниця навіть спостерігає взаємопроникнення елементів матеріальної культури на обох ділянках поселення, хоч у цілому матеріальна культура слов'ян і лангобардів чітко розрізняється. Слов'янські об'єкти в Бржезно появляються тоді, коли германське поселення вже було. Проте вони продовжують існувати з певними перервами до кінця IX ст., а може, початку X ст. — після зникнення поселення лангобардів.

Очевидно, дещо пізнішими, ніж пам'ятки Словаччини і Моравії, але хронологічно ближчими до пам'яток Чехії, є поселення і могильники Празько-Корчацької культури у межиріччі Ельби і Заале, куди вони поширюються із Верхнього Подунав'я. Лише одне із відомих там численних слов'янських ранньосередньовічних поселень — Лютьенберг I, за даними дендрохронології, Й.Германн відносить до початку VI ст. [Herrmann, 1973, s. 243-265, 359-366]. Усі інші відомі поселення і могильники виникають тут у другій половині - кінці VI ст. і пізніше. Найбільш показовим у цьому відношенні є поселення Дессау-Мозіккау другої половини VI-VII ст., широко досліджене Б.Крюгером. Відкрито 44 напівземлянки з піччю-кам'янкою в одному з кутів і ліпною керамікою, типовою для Празько-Корчацької культури. На останньому етапі існування цього поселення, у VII ст., вже з'являються обточені орнаментовані посудини. Радіокарбонні дати: 590±80; 628±120 рр. [Krüger, 1967, s. 37-40].

Отже, Празько-Корчацька культура датується V-VII ст. н.е. Якщо виразні комплекси V ст. на пам'ятках цієї культури зафіксовані лише в регіоні від Пруту і Середнього Дністра до верхів'їв Західного Бугу і Вісли, то уже в VI ст. територія цих пам'яток значно збільшується, займаючи Середнє і Верхнє Подунав'я, а в кінці VI-VII ст. —

і межиріччя Ельби та Заале. На північ від Карпат у VI ст. пам'ятки цієї культури заходять вглиб Південної Польщі.

Порівнявши карту поширення пам'яток цієї культури з координатами, визначеними Йорданом у середині VI ст. для слов'янського племені склавінів, побачимо, що вони відображають саме це племінне утворення. За Йорданом, "*...склавіни живуть від м.Новієнтун й озера, що зветься Мурсіанським, до Данастра, а на північ — до Вісли*". Якщо цим містом справді був Новіодун на річці Сава, а Мурсіанське озеро — сучасне оз.Балатон, як вважає Є.Скржинська [Йордан, 1960, с. 72] та інші дослідники, то для цього часу інших пам'яток у визначеному регіоні немає. Зокрема, у Попрутті, Верхньому і Середньому Подністров'ї до верхів'я Вісли окреслюється регіон становлення Празько-Корчацької культури. Саме тут відкриті поселення, найдавніші комплекси яких датуються V ст. н.е. Поява пам'яток Празько-Корчацької культури в усіх інших регіонах (Південна Польща, Подунав'я, межиріччя Ельби та Заале) є результатом розселення слов'ян-склавінів із Північного Прикарпаття та Попруття.

Археологічні матеріали дають змогу розглянути питання соціально-економічного розвитку слов'янського населення Празько-Корчацької культури. В археологічній літературі висловлені різні думки щодо цих проблем. Одні вважають, що населення Празько-Корчацької культури жило на невеличких родових поселеннях, вело в їхніх межах спільне господарство, що базувалося на підсічному землеробстві, і не вийшло за межі сімейної общини (І.Русанова). Інші припускають, що процеси складання сусідської общини у слов'ян V-VII ст. були визначальними (О.Приходнюк). Виходячи із планіграфії повністю дослідженого нами поселення Рашків III, можна вважати, що у V-VII ст. слов'яни перебували на початковому етапі переходу від родової до сусідської общини. Патріархальні сім'ї, що займали певні групи жител і були зв'язані планіграфічно, вели своє господарство колективно всередині групи та індивідуально по відношенню до інших таких же груп. А разом усі вони становили сільську общину. Етап переходу від родової до сусідської общини тривав багато століть і завершився лише в період зрілості державних інститутів Русі-України [Баран Я., 1992, с. 11]. Існування окремих городищ (Зимне) вказує на появу певних економічних та політичних центрів. Писемні джерела VI ст. називають імена слов'янських племінних вождів (Бож, Мезамир, Ардагаст, Мусокій), що свідчить про присутність дружинної та племінної еліти.

Провідною галуззю господарства племен Празько-Корчацької культури було землеробство. На багатьох поселеннях знайдені зерна пшениці, проса, ячменю, гороху, сочевиці та інших землеробських куль-

тур. Відповідно до природних умов — наявності або браку родючих земель, не вкритих лісом, — можна припускати, що в деяких районах перелогова система вже замінила підсічне землеробство.

Аналіз остеологічного матеріалу на поселеннях Празько-Корчацької культури свідчить, що важливе місце в господарстві займало тваринництво. Переважала велика рогата худоба, на другому місці була свиня. Знайдені кістки овець, коней та собак. Слід сказати, що таке традиційне співвідношення між видами свійських тварин у 1 тис. н.е. простежується не лише в лісостеповій частині України, а й на всій території Празько-Корчацької культури.

Важливе значення для розуміння економіки слов'янського населення Празько-Корчацької культури мають матеріали, що вказують на розвиток металургії. На багатьох поселеннях Верхнього Дністра відкрито сліди виплавлення металів у вигляді залізної руди, криці, шлаків (Бовшів, Дем'янів, Городок, Рашків). Виразні свідчення залізообробного ремесла зафіксовані в Кодині на Пруті. Тут виявлено дві споруди з вогнищами, навколо яких спостерігалися шматки залізних шлаків, знайдено фрагмент залізної посудини, глиняний тигель. Житло-майстерня з трьома виробничими печами відкрите на Ріпнівському поселенні у верхів'ях Західного Бугу. Наявність понад 60 відливних форм у житлі-майстерні на поселенні в Бернашівці (розкопки І.Винокура) свідчить про розвиток ювелірного ремесла. Ювеліри володіли прийомами лиття кольорових металів, зокрема срібла, холодної ковки і чеканки. Масове виготовлення однакових предметів у кам'яних формах багаторазового використання засвідчує наявність товарного виробництва, призначеного на ринок. Очевидно, найбільшим виробничим центром Празько-Корчацької культури в Україні було городище у с.Зимне. Це підтверджується знайденими тут інструментами ремісника, заготовками, відходами виробництва і величезною кількістю готових виробів. Після публікації матеріалів Зимнівського городища [Ауліх, 1972] та виявлення житла ювеліра в Бернашівці можна стверджувати про масовість і досить високий художній та технічний рівень металообробки в V-VII ст. у Подністров'ї та на Волині. Він не знизився, коли порівняти з виробництвом носіїв культур римського часу, яке підживлювали римські провінції. В усякому разі в Зимному виявлено більше виробів з кольорових металів, ніж на усіх розкопаних нами черняхівських поселеннях на Дністрі і Західному Бузі разом узятих.

За матеріалами слов'янських пам'яток Празько-Корчацької культури Подунав'я, на території Румунії і Моравії спостерігається такий же рівень металообробки. Тут виявлено велику кількість високохудожніх виробів із кольорових металів і ряд кам'яних формочок

для їх виготовлення. Поки що немає достатньої кількості знахідок, щоб визначити рівень виробничої діяльності носіїв Празько-Корчацької культури, котрі заселяли Верхнє Повіслення. Ті залізоплавильні та гончарні центри, що працювали в районі Свентокжинських гір, зокрема на околицях Нової Гути поблизу Кракова, в римський час, у ранньому середньовіччі, були закинуті.

§2. Пеньківська культура антів

Поряд із празькими старожитностями, на схід і південь від них, розташована Пеньківська культура, що тягнеться широкою смугою з північного сходу на південний захід від верхів'я Сіверського Дінця через Середнє Подніпров'я до Попруття (рис. 3). Далі на південь у Нижньому Подунав'ї на території Румунії схрещуються потоки празько-корчацьких та пеньківських пам'яток. Вони накладаються на романський субстрат, і на цій основі виникає своєрідна група, що носить назву Іпотешт-Кіндешт-Чурел. В.Сєдов навіть виділяє її в окрему ранньосередньовічну Слов'янську культуру [Седов, 1996, с. 95-107]. Простежуються широкі маргінальні зони на стику Пеньківської культури з празько-корчацькими та колочинськими старожитностями, коли поселення цих культур утворюють щось на зразок шахової дошки, а характерні для них керамічні форми нерідко знаходяться в глибині ареалів цих культур.

Дослідження Пеньківської культури почалося лише в 50-х роках XX ст. розкопками Д.Березовцем кількох поселень біля с.Пеньківка на Тясмині. Після публікації цих матеріалів і визначення їх хронології почалося вивчення багатьох інших поселень О.Приходнюком, Є.Горюновим, Г.Федоровим, І.Рафаловичем, Д.Теодором та ін. [Березовец, 1963, с. 97-111; Його ж, 1969, с. 58-71; Петров, 1963, с. 209-233; Приходнюк, 1980; Горюнов, 1981; Федоров, 1960; Рафалович, 1972; Teodor, 1978].

Нині відомо понад 350 пам'яток Пеньківської культури. Топографія її поселень близька або аналогічна до поселень Празько-Корчацької культури. Вони розташовані переважно групами на нижніх ділянках перших надзаплавних терас на відстані 3-5 км одне від одного. Відстань між групами значно більша, ніж всередині групи. Площа поселень — 0,5-3 га, кількість жител на них, за сучасними даними, не перевищує 30. Однак, враховуючи, що жодне із пеньківських поселень не розкопане повністю, цю цифру не можна вважати остаточною. До якогось часу і Празько-Корчацька культура не знала таких поселень, як Рашків III, де виявлено понад сотню жител. Одночасних жител на поселеннях було ще менше — у середньому до 15. На поселеннях у Молдові (Селіште, Ханська II) відкрито 12 і 16 домогосподарств, у Семенках на Південному Побужжі — 11, а на таких селищах, як Сушки, Кочубеївка, Скибинці — від 4 до 7. Господарські будівлі, зокрема ями, знаходилися поряд із житлами або займали окрему ділянку поселення (Будешти, Хитці). Звертає на себе увагу факт спільного використання господарських приміщень кількома, очевидно, спорідненими сім'ями.

Загалом на поселеннях Пеньківської культури відкрито понад 150 напівземлянкових жител. Вони за формою, розмірами та характером побудови стін не відрізняються від жител Празько-Корчацької культури. Проте, на відміну від празько-корчацьких жител, які мали печі-кам'янки, обов'язково розміщені в одному з кутів, на ранньому етапі Пеньківської культури майже в усіх житлах були вогнища, розташовані в будь-якій частині напівземлянки, переважно ближче до центру (рис. 6:5). Лише на другому етапі розвитку Пеньківської культури, у другій половині VI-VII ст., спочатку на правому березі Дніпра по сусідству з поселеннями Празько-Корчацької культури, а згодом і на Лівобережжі появляються печі-кам'янки, розміщені завжди в одному із кутів житла. Вплив празько-корчацьких традицій очевидний. Не можна оминути ще одної відмінності пеньківських поселень від празько-корчацьких. На деяких селищах Пеньківської культури на пограниччі Лісостепу і Степу (Йосипівка, Чернеччина) зафіксовані овальні юртоподібні житла, характерні для кочовиків Степу. Господарські ями на пеньківських поселеннях за формою, глибиною, різноманітністю профілів не відрізняються від празько-корчацьких.

Як і в Празько-Корчацькій культурі, серед пеньківських пам'яток були поодинокі городища (Будище у Подніпров'ї, Селіште в Молдові). Останнє у значній мірі розкопане [Рафалович, Лопушнян, 1974]. Воно займало високу ділянку мису розмірами 60x130 м, де потік Вотил

вливається в р.Реут. З трьох боків воно було захищене крутими урвищами, з напільного — оборонною стіною і яром.

У Скибинцях та Семенках відкриті ювелірні майстерні, в Гайвороні — залізоплавильне виробництво, що мало 4 агломеративні печі та 21 залізоплавильний горн.

Могильники у складі пам'яток Пеньківської культури займають скромну частку. Вони відомі із Андрусівки в Середньому Подніпров'ї, Волосівки, Василівки, з острова Сурський, Селіште в Молдові та ін. Поховання являють собою спалення на стороні з наступним захороненням решток спалених кісток у ямках завглибшки 0,3-0,5 м, діаметр яких здебільшого дорівнював їх глибині. Урнові поховання одиничні. Інвентар — намистини, підвіски, фібули, сережки.

В Олексіївці біля дніпровських порогів, а також біля Селіште в Молдові та інших відомі трупопокладення з металевими прикрасами. О.Приходнюк вважає, що ці поховання відбивають змішаний склад населення тих порубіжних регіонів, у яких на слов'янських поселеннях могли проживати представники тюркського населення [Этнокультурная карта... 1985, с. 87], В.Сєдов припускає можливість існування слов'янських трупопокладень.

За складом кераміки Пеньківська культура близька до Празько-Корчацької. Тут також на поселеннях, що мають комплекси V ст., поряд із ліпним посудом зустрічається незначна кількість гончарної сироглиняної кераміки, характерної для попередньої Черняхівської культури. Ліпні форми представлені горщиками та незначною кількістю мисок і сковорідок.

Разом з тим детальна класифікація горщикоподібних посудин показала, що у Пеньківській культурі, на відміну від Празько-Корчацької, де основним типом є високий стрункий горщик з високими крутими плечиками (рис. 15), основне місце займають біконічні горщики та округлобокі ліпні посудини з найбільшим розширенням по середині їх висоти, що відображають іншу гончарну традицію (рис. 17).

На пізніх пеньківських пам'ятках зустрічаються фрагменти гончарної кераміки так званого пастирського та канцирського типів, що потрапляли з сусідніх південних областей.

Пеньківська культура характеризується наявністю порівняно великої кількості металевих виробів із кольорових металів. Це фібули, переважно пальчасті, пряжки, браслети, підвіски, сережки, поясні накладки та ін. Відомі залізні наральники, мотижки, серпи, ножі тощо.

Датується Пеньківська культура V-VII ст. н.е. (рис. 18). В цих хронологічних межах О.Приходнюк поділяє пам'ятки на два хронологічні етапи [Этнокультурная карта... С. 83-90]. До раннього етапу відно-

сяться пам'ятки, де виявлені комплекси, в яких ліпний посуд супроводжується незначною кількістю гончарної сіроглиняної кераміки, зустрічаються фібули, пряжки та інші предмети, датовані не пізніше V ст. Для жител цього етапу характерні вогнища, які замінюються печами-кам'янками лише у другій половині VI-VII ст. Отже, зміна пічних споряджень, від чого певною мірою мінявся інтер'єр житла, поява нових форм посуду і відбиває закономірності поетапного розвитку Пеньківської культури. Процес перемін пеньківських старожитностей значною мірою був зумовлений впливом Празько-Корчацької культури, носії якої поступово інфільтруються на схід у межі пеньківського ареалу.

Соціально-економічна основа населення Пеньківської культури характеризується тими ж ознаками, що і Празько-Корчацької, тому вона не вимагає окремого розгляду. Треба лише відзначити, що землеробські знаряддя праці тут представлені краще, ніж у Празько-Корчацькій культурі.

Кому, якій етнічній і племінній групі належали пам'ятки Пеньківської культури? На це запитання відповідають синхронні їй писемні джерела. Як відомо, Йордан у своїй праці "Гетика", написаній у середині VI ст., тобто в період, коли пеньківські поселення вже існували в межах їх ареалу, розміщає антів, що, як і склавіни (слов'яни) "*походять від одного кореня і відомі (йому) під трьома назвами: венедів, антів і склавінів*" [Йордан, 1960, с. 90]. Існує думка, що ці дані вже були відомі Кассіодору, автору кінця V - початку VI ст. Його праці до нас не дійшли, але вони були широко використані Йорданом.

Події, зв'язані з антсько-готськими війнами та поразкою антського князя Божа, за Йорданом, переносять хронологічний рубіж виділення антського племінного об'єднання на кінець IV - початок V ст. В археологічному відношенні — це період згасання Черняхівської та зародження в її різноетнічному ареалі Пеньківської культури. Пам'ятки останньої вже у VI-VII ст. займають широку смугу в порубіжжі Лісостепу і Степу від Лівобережжя до Північного Подунав'я. Уточнюючи Йордана, Прокопій Кесарійський саме у цих межах поселяє антів [Прокопий, 1950, с. 156, 298, 354]. Таким чином, не може викликати сумнівів територіальна сумісність пам'яток Пеньківської культури і місць проживання антів за писемними джерелами, що окреслюють їхню територію. Такий однозначний збіг археологічних і писемних джерел визначає належність пам'яток Пеньківської культури саме антам. Не можна оминути ще один аспект цієї теми. До вивчення і картографування усіх груп ранньосередньовічних слов'янських пам'яток, зокрема Празько-Корчацької культури, археологи та історики буквально розуміли фразу Йордана про належність антам території

"*від Дністра до Дніпра, там, де Понтійське (Чорне) море утворює вигин*", і віддавали антській групі весь Правобережний Лісостеп до Західного Бугу, Прип'яті та Прикарпаття. Нині межа празько-корчацьких пам'яток склавінів та пеньківських старожитностей антів уточнена. Виявилося, що останні, крім Лісостепового Лівобережжя, займали лише південну частину Поділля на відтинку нижньої частини Середнього та верхньої частини Нижнього Дністра. Вся Волинь до Дніпра і Києва, Верхнє і Середнє Подністров'я належали склавінам — носіям Празько-Корчацької культури (рис. 3). Тому дулібське племінне об'єднання, яке, за Л.Нідерле та М.Брайчевським, вважалося частиною антів [Нидерле, 1956, с. 143; Брайчевський, 1968, с. 155], у світлі досліджень ранньосередньовічних слов'янських культур опинилося в ареалі празько-корчацьких старожитностей, які належать склавінам (слов'янам). Отже, дуліби — частина не антів, а склавінів, котра, як і анти, найбільше потерпіла від аварів.

Що стосується "вигину Понта", то ранньосередньовічна археологія в прибережній зоні Чорного моря поки що не знає ні слов'янських поселень, ні могильників. У римський період там жило іраномовне скіфо-сарматське населення, відома антична хора, а в ранньому середньовіччі — різні групи кочових тюрків від гуннів до болгар.

Саме ім'я "анти", зафіксоване у візантійських хроніках, має іраномовне походження. Так називало подніпровську групу слов'ян іраномовне населення Степу. Генеза етноніма "анти" сягає пізньоримського періоду, коли слов'яни українського Лісостепу та скіфо-сармати входили до складу спільного багатоетнічного утворення, представленого Черняхівською культурою, носіями якої були ще й германські готи і частина фракійців. У порубіжжі Лісостепу і Степу відомі черняхівські поселення й могильники, де простежуються як скіфо-сарматські, так і слов'янські й готські елементи матеріальної культури. Вони, очевидно, відображають процеси, з одного боку, осідання на землю північностепових груп скіфо-сарматів та їх слов'янізацію, а з другого — вклинення слов'ян у райони Степу. На думку лінгвістів, слов'янізовані скіфо-сармати причетні і до самої назви "анти". Цей етнонім у смисловому розумінні означає "кінець", "край", "окраїну" [Трубачев, 1978, с. 399-400]. Саме ці землі і для скіфо-сарматів, і для слов'ян були "окраїнними". Ф.Філін, пояснюючи походження слова "анти", вказує на давньоіндійське "antas" — кінець, край, "antyas" — що знаходиться на краю (крайній, окраїнний); з осетинської мови "att'іуа" — задній, позаду [Филин, 1962, с. 60]. Уже наприкінці XIX ст. лінгвіс-тами була висловлена думка про походження етноніма "анти" з індо-іранської мови. Її підтримав відомий лінгвіст М.Фасмер. Отже,

етнонім "анти" зароджується на споконвічній межі між землеробським і кочовим світом. Слов'яни-землероби були для іраномовних скіфів та сарматів окраїнним народом — антами по відношенню до античних цивілізацій. У такій формі перейняли цей етнонім візантійці, за Йорданом, у VI ст. н.е.

Отже, анти являли собою південно-східну частину східнослов'янських племен. Так вони трактуються і визнаними славістами: Л.Нідерле, М.Грушевським та О.Спіциним [Нидерле, 1956, с. 139-141], так розташовані по відношенню одна до одної Празько-Корчацька культура склавінів та Пеньківська культура антів на території України. Склавінів у світлі археологічних джерел слід вважати північно-західною частиною східних і південно-східною частиною західних слов'ян.

Що стосується північно-західної групи слов'янських племен межиріччя Вісли та Одри, зв'язаних з Дзєдзіцькою культурою, то про них мова піде нижче. В усякому разі ці пам'ятки на території України невідомі.

§3. Скарби VI -VIII ст. Анти чи Русь?

Важливою частиною Пеньківської культури V-VII ст. і, якоюсь мірою, Колочинської, є багаті скарби цього ж часу, відомі у літературі як старожитності антів, за О.Спіциним, або старожитності русів, за Б.Рибаковим [Спицын, 1928, с. 492-495; Рыбаков, 1953, с. 23-104]. Із згаданими культурами пов'язується частина скарбів типу Мартинівки-Трубчівська, знайдених у межах їх ареалу або безпосередньо на пеньківських та колочинських поселеннях (Вільховчик, Суджа, Гапоново) тощо (рис. 19) [Приходнюк, 1985, с. 88; Гавритухин, Обломский, 1995, с. 136]. Інша група скарбів (Перещепин, Глодоси, Келагеї, Нові Санжари та ін.), які об'єднані під назвою перещепинського типу, на думку ряду дослідників, зокрема

А.Амброза, являє собою багаті поховання тюркських номадів [Амброз, 1981, с. 21-23]. Їхня географія пов'язана із степовою зоною або тяжіє до неї, як, наприклад, Глодоси. Крім того, ці скарби відрізняються від перших за багатством та кількістю дорогоцінних предметів, їх різноманітністю, наявністю значної кількості кінської збруї, специфікою поясних наборів, характерних для світу кочовиків. Усе це спонукає нас приєднатися до точки зору тих інтерпретаторів скарбів, які членують їх не тільки за хронологією, а й за належністю різним етнічним групам.

У цьому контексті вимагає уточнення концепція єдиної дружинної культури, незалежно від того, чи її, за Б.Рибаковим, вважати руською [Рыбаков, 1982, с. 87], чи, за М.Артамоновим та Й.Коврігом, — тюркською. Безперечним залишається тільки те, що скарби в обох випадках переважно належали представникам військової верхівки і були в більшості нагромаджені ними у процесі воєнних подій, зокрема походів на багату Візантію. Як свідчать писемні джерела, такі походи здійснювалися і спільно (у них слов'яни брали участь на правах союзників, нерідко примусових), і окремо. Проте досить чіткий поділ скарбів за набором, що корелюється з їхньою географією, ні в якому разі не дозволяє розглядати їх як археологічний пласт V-VII ст., який відображає лише антську чи номадську дружину, тим більше — руську. Безпідставними є спроби деяких угорських дослідників (Й.Ковріг, Г.Ласло та ін.) за антропоморфними деталями поясних накладок зв'язати скарби мартинівського типу із ареалу Пеньківської культури з аварами [Kovrig, 1973, p. 227-228; Laslo, 1971, s. 42-55]. Накладки з антропоморфними рисами виходять далеко за межі регіону, контрольованого аварами [Приходнюк, Падин, Тихонов, 1996, с. 94]. Крім того, вони знайдені і в комплексах пам'яток Пеньківської культури Середнього Подніпров'я [Приходнюк, 1989, с. 69, рис. 5, 14].

Якщо порівняти карти розповсюдження скарбів VI-VII ст. мартинівсько-трубчівського типу з картами Пеньківської та Колочинської культур, то неважко переконатися, що переважна їх кількість знаходиться в межах Пеньківської культури і лише деякі з них (Гапоново, Трубчівськ, Мена) відкриті в зоні колочинських старожитностей, а Суджа та Великі Будки — у маргінальній зоні. Лише одиничні скарби кінця VI-VII ст. (Крилоський) виявлені в регіоні Празько-Корчацької культури. Звідси випливає, що найбільша кількість скарбів припадає на регіон, котрий за своїм географічним положенням тісніше, ніж інші, зв'язаний з номадським Степом. Як відомо, саме кочовики, особливо їх еліта, з найдавніших часів накопичували у своїх руках великі багатства, які нерідко потрапляли разом з ними в могилу.

На відміну від кочовиків, слов'яни VI-VII ст. не залишили нам багатих елітних поховань, хоч за писемними джерелами відомі імена слов'янської племінної верхівки (Бож, Мусокій, Ардагаст, Пірогаст, Межамир та ін.). Усі знахідки мартинівсько-трубчівського типу — це скарби, закопані (заховані) від загрози пограбування, яку становив для слов'янського землеробського населення номадський Степ. Це також один із показників, який лежить в основі поділу скарбів на дві групи. Скарби мартинівсько-трубчівського типу, які разом становлять 24 місцезнаходження (рис. 19), не тільки включають приблизно один і той самий набір речей, але, що є особливо показовим, наявні в них речі знаходять собі аналогії серед металевих виробів слов'янських ремісників і нерідко відповідають кам'яним відливним формам із ремісничих майстерень, відкритих на слов'янських поселеннях (Бернашівка, Скибинці, Семенки та ін.). У першу чергу це стосується пальчастих фібул, які входили у склад більшості подніпровських скарбів, а також виявлені на ряді пеньківських поселень та одиничних пам'ятках Колочинської культури і Празько-Корчацької культури Подністров'я (Дем'янів, Рашків III, Чернівка тощо).

Місцеве, дніпровське, виробництво пальчастих фібул було доведене в працях Б.Рибакова та підтримане згодом И.Вернером [Рыбаков, 1948, с. 51-71; Werner, 1950, s. 150-170]. Проаналізувавши численні європейські пам'ятки з комплексами, у яких були пальчасті фібули, И.Вернер показав їхню своєрідність і на цій основі виділив слов'янські вироби та вказав на їхні виробничі центри у Подніпров'ї. Разом з тим знахідка у Бернашівці на Дністрі ремісничої майстерні-житла, де серед багатьох кам'яних формочок була і форма для відливки п'ятипальчастих фібул, дозволяє вважати, що центри їх виробництва були і в Подністров'ї. Слов'янські фібули з маскоподібною голівкою та похідні від них досить виразно відрізняються від фібул різних середньовічних груп германців. Спостерігається і ще одна закономірність. У германських могилах римського і ранньосередньовічного часу фібули виступають попарно, тоді як слов'яни переважно носили їх по одній.

Висновки Б.Рибакова та И.Вернера, зроблені у сорокові та п'ятдесяті роки, не раз підтвердилися розкопками слов'янських, особливо пеньківських, пам'яток у наступні десятиліття. Слов'янські фібули антського типу картографовані В.Сєдовим [Седов, 1996, рис. 28-30]. Вони відомі далеко за межами слов'янських ранньосередньовічних культур, зокрема в Криму та Прибалтиці, на схід від Вісли. Певним чином можна погодитися з В.Сєдовим, який пов'язує їх появу в Подунав'ї, на Балканському півострові, у межах Колочинської та Банцерівської культур із розселенням слов'ян, зокрема антів [Седов, 1996,

с. 84-91]. Це, крім фібул, засвідчено й іншими матеріалами. Проте не можна забувати й фактора торгівлі, зокрема, коли мова йде про Крим і Північну Прибалтику. Набір речей подніпровських скарбів вказує на різні центри їх виробництва.

Зародження подніпровських пальчастих фібул більшість дослідників пов'язує з візантійськими культурними впливами, що надходили через Подунав'я та Північне Причорномор'я [Седов, 1996, с. 78]. Наша знахідка у житлі № 14 на черняхівському поселенні у с.Теремці на правому березі Середнього Дністра масивної трьохпальчастої бронзової фібули V ст. разом із ліпною керамікою підпразьких форм вказує на наступність слов'янських традицій доби Черняхівської культури, просякнутої античними впливами, у ранньосередньовічних слов'янських старожитностях. Це підтверджують і знахідки І.Русановою та Б.Тимощуком двох воїнських залізних фібул кінця IV-V ст. на поселенні Празько-Корчацької культури в Кодині на Пруті [Русанова, Тимощук, 1984, с. 22]. Якщо перші (трьохпальчасті фібули) лише зароджуються на фінальному етапі Черняхівської культури Подністров'я, то другі (воїнські фібули), будучи характерними для римського часу, продовжують попередні традиції в середовищі ранньосередньовічних слов'ян, де вони виступають лише на пам'ятках не пізніше V ст.

Належність скарбів мартинівсько-трубчівського типу носіям Пеньківської, Колочинської і Празько-Корчацької культур (маємо на увазі і Криловський скарб), крім фібул, засвідчують й інші знахідки. Серед них — різні типи пряжок, поясних накладок, підвісних трапецієподібних бляшок, дротяних спіралей-пронизок, браслетів з потовщеними кінцями тощо, знайдених на слов'янських поселеннях і городищах. У Зимному та Бернашівці деякі з них мають свої негативи у ливарних формочках. Навіть такі рідкісні прикраси, як мартинівські людські фігурки в танцювальних позах (рис. 20), мають свої досить близькі відповідники на пеньківському поселенні Требужени в Молдові, а лита фігурка лева із пеньківського поселення в Скибинцях на Південному Побужжі виконана в стилі таких же фігурок, відомих із скарбів. Бронзова стилізована фігурка лева знайдена нами і в житлі IV - початку V ст. з пічкою-кам'янкою на черняхівському поселенні в с.Черепине. І все ж із цього ніяк не випливає, що предмети, які виготовлялись на території ареалів слов'янських ранньосередньовічних культур, не могли мати інших витоків. Це підтверджується, зокрема, наявністю у складі скарбів великої кількості речей візантійського і, дещо менше, прибалтійського походження. Набори скарбів, різних за технологією, стилем, орнаментацією, а часто і призначенням, розкривають широкі континентальні взаємозв'язки середньовічного населення, в тому числі слов'ян,

і незаперечний вплив євразійських виробничих осередків, у першу чергу візантійських, на розвиток їхньої культури.

У цьому контексті, можливо, скарби мартинівсько-трубчівського типу, прив'язані до ареалів слов'янських ранньосередньовічних культур, слід розглядати як невідривну частину більш широкого археологічного пласта (історичного явища) раннього середньовіччя Євразійського континенту. Сполучною ланкою між слов'янами, передусім антами, і навколишнім світом були мобільні номади українського Степу (гунни, авари, болгари, хозари), економічні та політичні інтереси яких, крім корінних розходжень на певних хронологічних етапах, знаходили взаєморозуміння та конструктивне вирішення. Показовим у цьому відношенні є те, що регіон розміщення скарбів мартинівсько-трубчівського та перещепинського типів географічно не розмежовується. Це територіальна і географічна група скарбів, яку дослідники розділяють умовно, за характером набору, що відображає потяг різних етнічних елітних груп до певної моди, що більше відповідає їхнім життєвим традиціям. Невипадковими є пеньківські поселення з юртоподібними житлами, особливо в пристеповій зоні, характерними для степового населення (Дереївка, Осипівка, Чернеччина). Відомі і номадські поховання з трупопокладеннями, що в ареалі Пеньківської культури нараховують сьогодні понад десять місцезнаходжень. Більша їх кількість розташована поряд із поселеннями Пеньківської культури. З цього випливає, що кочовики часто осідали на землі і були складовою частиною слов'янських землеробських общин. Ми схильні розглядати ранньосередньовічних власників придніпровських скарбів, які, очевидно, належали не тільки воєнній номадській і слов'янській верхівці, а й багатим купцям, як представників певних елітних об'єднань, що, за О.Пріцаком, мали вирішальний вплив на створення ринків і торговельних шляхів, виникнення міст і формування державних структур [Пріцак, 1992, с. 12-34]. Можна не сумніватися в тому, що процеси великого розселення слов'ян здійснювалися з метою забезпечення інтересів у першу чергу цих шарів населення. Без дружинних загонів таке велике масштабне розселення слов'ян було б неможливим.

На нашу думку, О.Пріцак наводить вдалий приклад із аварами (за його термінологією, псевдоаварами). На їхнє місце в нашому випадку можна було б поставити і болгар, які слідом за слов'янами-антами, а можливо, певною мірою, разом з ними переходять Дунай і започатковують слов'янсько-болгарське державне утворення на Балканах. Початки цього симбіозу, особливо на елітному рівні, можна вбачати ще в VI-VII ст. у порубіжжі українського Степу і Лісостепу.

Обом ордам для їх нормального функціонування та здійснення своїх політичних цілей необхідно було поповнення скарбниці та воєнізованих дружин. Тому їхні правителі, за висловом О.Пріцака, "... *шукали засобів для розкупорювання осілої економіки*" [Пріцак, 1992, с. 15]. Зрозуміло, що таким привабливим об'єктом були їхні північні сусіди — слов'янські землеробські племінні союзи.

"З'явившись у Центральній Європі, — пише О.Пріцак, — псевдоавари обрали для своїх намірів невідомий досі народ предків (?) слов'ян. По-перше, з-поміж них вони набирали рекрутів для нового типу війська, спроможного воювати як на суші, так і на морі; також брали їх для керівних посад, перетворюючи після відповідного вишколу на так званих fsu-pana (звідси слов'янське "жупан"), дослівно — "пастухи (людських) отар", подібно до пізніших comitatus. По-друге, використовували слов'ян як "гарматне м'ясо", befulci — так називали слов'ян у тогочасній франкській хроніці Псевдо-Фредегара, "бо вони двічі поспіль нападали своїм військом, захищаючи чанів (тобто аварів)". Відбір псевдоаварами слов'ян для своїх цілей, за Пріцаком, обумовив появу цих останніх на історичній арені [Пріцак, 1992, с. 17].

В основному погоджуючись з О.Пріцаком щодо характеру аваро-слов'янських взаємовідносин (цьому не суперечать хроніка Фредегара й археологічні спостереження), хочемо зробити кілька зауважень. Ми не можемо оминути твердження О.Пріцака, що слов'ян на історичну арену виводять лише псевдоавари. Виходить, що до приходу аварів у Центральну Європу можна говорити лише про "предків слов'ян", покритих мороком. Можна зрозуміти прискіпливість до інтерпретації писемних звісток про слов'ян-венедів, залишених Плінієм Старшим, Тацітом, Птолемеєм (автори I-II ст. н.е.). Але події, зв'язані із слов'янами — антами та склавінами, за працями Йордана та Прокопія Кесарійського, які використані й О.Пріцаком щодо аваро-слов'янських відносин, сягають принаймні пізньоримського періоду. Якщо довіряти Йордану — авторові історії готів, венеди в кінці VI ст. вже були розділені на три окремі племінні об'єднання: венедів, антів та склавінів. На відміну від етнонімів "венеди" та "анти", що були відповідно германського та іранського походження, "Sclave" — це латинізована форма самоназви слов'ян. За Йорданом, Германаріх ще підкоряв венедів, а Вінітарій у кінці IV ст. вже розбив антів. З цього випливає, що вже у пізньоримський період слов'яни, які до цього часу були відомі під загальною назвою венедів, утворили три племінні об'єднання, одне із яких (Sclave) в подальші часи дало назву всім слов'янам.

Отже, за писемними джерелами, вже в період Божа слов'яни усвідомлюють себе окремим етносом серед своїх сусідів. У цей же час вони потрапляють на сторінки писемної історії.

Археологія для V-VII ст. знає принаймні три слов'янські ранньосередньовічні культури (Празько-Корчацька, Дзєдзіцька, Пеньківська), ареали яких відповідають регіонам, де писемні джерела (Иордан, Прокопій Кесарійський, Маврикій) поміщають відповідно склавінів, венедів та антів. Відрізняючись окремими ознаками (житла, кераміка, прикраси), ці культури чітко виділяються серед старожитностей усіх сусідніх неслов'янських народів. Це однозначно визнають археологи слов'янських і неслов'янських країн [Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период, 1990; Goehrke, 1992, s. 98-110].

Витоки цих ранньосередньовічних культур сягають пізньоримського часу і тим самим посилюють відомості писемних джерел про взаємовідносини слов'ян з готами, іраномовними номадами тощо у цей період.

Таким чином, для раннього середньовіччя у світлі писемних та археологічних джерел термін "предки слов'ян" вже не відповідає історичним реаліям цього часу. Зафіксовані писемними джерелами воєнні зіткнення слов'янських племінних об'єднань з готами рівночасно визначають їх появу на історичній арені Європи. Ці події відбулися у IV ст., а не двісті років пізніше, коли в українських степах з'явилися авари. Черняхівська культура, творцями і носіями якої були і готи, і слов'яни, і скіфо-сармати, і фракійці, датується серединою III - початком V ст. н.е. Слов'яно-аварські могильники в Подунав'ї появляються не раніше VI-VII ст.

Отже, якщо окремим історикам важко збагнути історичну сутність матеріальної культури (хоч для криміналістів речові докази є найсуттєвішими), то це їх біда, а не брак історичності археологічних джерел.

Тепер повернемося до питання про визначення скарбів як старожитностей русів.

Безперечно, привабливо зв'язати археологічний пласт, представлений красивими дорогоцінними предметами-скарбами, з племенем, ім'я якого пізніше дає назву великій європейській державі — Київській Русі. Багатство скарбів могло б свідчити і про могутність войовничих русів, за Б.Рибаковим, — племені VI-VII ст., яке "почало поглинати інші племінні союзи", а в результаті утворився "сильний союз східнослов'янських племен, що, за головним племенем, отримав назву Русі" [Рыбаков, 1982, с. 87]. У V-VI ст. роси або руси, за Б.Рибаковим, витісняють давні імена слов'янських (антських) племен — полян,

древлян, полочан, сіверян та інших [Рыбаков, 1982, с. 88, 86]. В основу своїх доказів Б.Рибаков поклав літописні відомості XII ст. про область "Руської землі" (у вузькому розумінні), яка, на його думку, дивовижно збігається з ареалом скарбів "багатої дружинної культури" VI-VII ст. [Рыбаков, 1982, с. 87]. Ядром Руської землі XII ст. Б.Рибаков вважає "Середнє Подніпров'я від басейну Росі до Тясмину на правому березі Дніпра і частину Лівобережжя з Переяславом Руським і нижніми течіями Сули, Псла, Ворскли" [Рыбаков, 1982, с. 85].

Багато уваги присвятив згаданий автор питанням, коли і як утворилися терміни "рос", "русь", і яку етнічну групу вони визначали. На його думку, ім'я народу "росів" уперше появляється у зв'язку з подіями IV ст. Опис цих подій він подає за Иорданом, хоча, скажемо, дуже своєрідно. Цитуємо в оригіналі: "Готский историк Иордан передает сказание о смерти готского короля Германариха: с готами было в союзе "вероломное племя росомонов". Один из росомонов изменил Германариху, и тот казнил его жену Сунильду ("Лыбедь"). Братья Сунильды, мстя за сестру, убили Германариха" [Рыбаков, 1982, с. 86].

В перекладі "Гетики" Иордана Є.Скржинською цей 129-й параграф передається дещо інакше: "Вероломному же племени росомонов, которое в те времена служило ему (Германариху) в числе других племен, подвернулся тут случай повредить ему. Одну женщину из вышеназваного племени (росомонов), по имени Сунильда, за изменнический уход (от короля), ее мужа, король (Германарих), движимый гневом, приказал разорвать на части, привязав ее к диким коням и пустив их вскачь. Братья же ее, Сар и Аммий, мстя за смерть сестры, поразили его в бок мечом... Германарих, престарелый й одряхлевший, страдал от раны и, не перенеся гуннских набегов, скончался на сто десятом году жизни" [Иордан, в пер. Е.Скржинской, 1960, с. 91-92].

Ще інше звучання має переклад 129-го параграфа "Гетики", здійснений О.Анфертьєвим у роботі "Свод древнейших письменных известий о славянах" [Том 1, (I-VI вв.), 1991, с. 113]: "... неверный род Росомонов, который тогда наряду с другими выказывал покорность ему (Германаріху — авт.), воспользовался следующим удобным случаем обмануть его. Ведь после того, как король, движимый яростью, приказал некую женщину по имени Сунихильда из названого рода за коварный уход от мужа разорвать, привязав к свирепым лошадям и побудив (лошадей) бежать в разные стороны, ее братья Сар и Аммий, мстя за гибель сестры, ударили мечом в бок Германариха. Получив эту рану, он влачил несчастную жизнь вследствие немощи тела".

Ми привели два дослівні переклади латинського тексту 129-го параграфа "Гетики" двох різних авторів і вільне трактування його третім.

При їх порівнянні впадає у вічі суб'єктивне розуміння оригіналу кожним із них. В цьому ми вбачаємо невиразність тексту оригіналу, але не тільки. Очевидно, кожен із авторів підходив до тлумачення тексту оригіналу з позицій свого розуміння його історичної суті.

За Б.Рибаковим, для якого важливою була лише сама згадка Йорданом імені росомонів та Сунільди, остання була дружиною одного із племені росомонів, який зрадив короля Германаріха. У перекладі Є.Скржинської Сунільда — жінка короля, зрадила його самого і пішла від нього; в перекладі О.Анфертьєва, Суніхільда (а не Сунільда) із роду (не із племені) росомонів підступно втекла від мужа (не сказано, від якого) і за це була розірвана кіньми. В обох перекладах і в Б.Рибакова брати мстять Германаріху за смерть сестри. В перекладах — ранять його в бік, в Б.Рибакова — вбивають. Переклади приводять імена братів (Сар та Аммій), Б.Рибаков їх опускає. Це звільняє його від пошуків для них слов'янських відповідників, що здійснити вкрай складно.

У пошуках місцевого слов'янського племені Русів — стержня майбутньої давньоруської народності — Б.Рибаков інтерпретує етнонім "росомони" як "русские люди". Перша частина слова "рос" має означати назву племені, друга частина — "мони" (осетинське — "мойне") — муж, людина [Рыбаков, 1982, с. 86]. Очевидно, інтерпретація терміну "росомони" як імені слов'янського племені "русів" (?) і вплинула на тлумачення змісту 129-го параграфа. Смертельна розправа готського короля над дружиною непокірного руса, а потім смерть короля від рук її братів підкреслює вороже ставлення слов'янського населення до готів, що відповідає суті концепції дослідника. Б.Рибаков використовує навіть ім'я Сунільда-Сванільда, смислове значення якого "Либедь" нагадує йому ім'я сестри легендарних засновників Києва — Либеді [Рыбаков, 1982, с. 86].

Відчуваючи слабкість своєї трактовки, Б.Рибаков підкреслює, що в епоху, яка передувала описаним подіям, слов'янське населення Середнього Подніпров'я (у південній його частині) значною мірою було пронизане сарматськими "вклиненнями", що могли сприяти змішанню слов'ян із сарматами, яке почалося ще за часів Таціта [Рыбаков, 1982, с. 86]. А це вже вимушене признання того, що росомони Иордана могли бути сарматським племенем. І висновок Б.Рибакова, що випливає з описаних подій, сформульований ним лише у вигляді припущення: "Приведені дані не суперечать припущенню, що в складі лісостепових слов'янських племен, які звалися "палами" або "полянами" (а тимчасово від сусідів отримали ім'я антів), окреслилось близько IV ст. плем'я "росів", які жили, очевидно, в південній частині слов'янського світу, найближчій до готів на р.Рось" [Рыбаков, 1982, с. 86]. Отже, тільки

припущення, яке можна вважати дуже слабким підмурівком як для попередніх, так і для наступних побудов, зроблених у цитованій праці. Більше того, якщо з контексту 129-го параграфа "Гетики" випливає, що термін "gens" вжитий тут Йорданом не в значенні племені, а в значенні роду, як його тлумачить О.Анфертьєв (не плем'я, а рід росомонів, як "ingente Amala" — рід Амалів), то і для припущення підстав замало або їх бракує зовсім. Тому поняття "Русь", "Руська земля", що нібито означає майже споконвічну етнографічну, мовну, політичну єдність і свідчить про існування східнослов'янської, а пізніше — давньоруської народності на величезному просторі від Карпат до Дону і від Ладоги до "Руського моря", надумане і нереальне. Воно створене на штучних комбінаціях. Пнсемні джерела для кінця IV - початку VII ст. засвідчують слов'янських антів, а не русів, які, за Б.Рибаковим, мали становити ядро майбутньої літописної Руської землі у Середньому Подніпров'ї.

Не посилюють концепції про інтеграційну діяльність легендарних слов'янськнх росів у IV-VI ст. і дані, приведені Б.Рибаковим із географічного нарису сірійського автора середини VI ст. Захарія Ритора, або Псевдо-Захарія. Останнє джерело навіть ширше коментується в літературі дда означення народу "рос", ніж Йордан. Правда, складаючи "Свод древнейших письменных известий о славянах" [Том 1, (I-VI ст.), вид. 1991 р.], Л.Гіндін, С.Іванов, Г.Літаврін саме цього джерела не згадують, очевндно, через впевненість у тому, що наведені тут відомості не мають відношення до слов'ян.

Легендарний народ "hrws" (грос, ргос), що, за Псевдо-Захарієм, жнве на північ від не менш легендарних амазонок, також не може бути внзнаний за слов'ян-русів. Ці неозброєні люди-велетні, яких і коні носити не могли через вагу їхнього тіла, більше вписуються в міфологію, ніж у реальність. Крім того, лінгвісти пояснюють "hrws" (рос, рус) як іранські форми "rouka/ruk", що означає "світло", "блискучий", "білий". О.Трубачов наводить багато прикладів ономастичної термінології Північно-Причорноморського регіону, що більш-менш співвідносяться з цими термінами, але він також виводить їх від індо-іранської основи "ruksa/rus(s)a", що означає "світлий", "білий" [Трубачев, 1993]. Він допускає, що в Приазов'ї, в Північному Причорномор'ї і Тавриді міг існувати етнос під назвою "роси", яка пізніше була перенесена на слов'ян. Поділяючи погляди О.Трубачова і виходячи із археологічної ситуації в цих регіонах, В.Сєдов вважає, що асиміляція іраномовних скіфо-сарматів Північного Причорномор'я слов'янським населенням відбулася в час існування Черняхівської культури до появи тут тюркських номадів [Седов, 1994, с. 279]. Це припущення було б

цілком логічним, якби справді на берегах Чорного моря були відкриті слов'янські пам'ятки IV-VII ст. Але їх тут немає. Натомість відомі численні сарматські або гото-сарматські, а пізніше — тюркські могильники. З появою в кінці IV-V ст. в Північному Причорномор'ї першого тюркського племені гуннів тут повністю міняється історична ситуація, і ранньосередньовічні слов'яни вже мусять налагоджувати відносини з багатьма хвилями різних тюркських племен, що затягуються на багато століть. Отже, припущення В.Сєдова також нереальне. Щодо білявого особливого народу "грос"-"рус", що живе у першій половині 1 тис. н.е. у степах Північного Причорномор'я, хочемо вказати на повну відсутність у цьому регіоні навіть елементів слов'янської матеріальної культури на сарматських могильниках у період Черняхівської культури. Разом з цим пригадаємо, що Амміан Марцеллін пише про наявність там красивих аланів із світлим волоссям [Иордан, 1960, с. 275-276]. Отже, світлі люди, що жили у причорноморських степах, не обов'язково повинні бути слов'янами, на що натякає і О.Трубачов. В усякому разі нам не вдалося у степах Дніпровського Причорномор'я виділити будь-які пам'ятки першої половини 1 тис. н.е., які можна було б зв'язати із слов'янами, хоча ми займалися їх пошуками багато років. Слов'янські пам'ятки першої половини 1 тис. н.е. відкриті лише у лісостеповій частині України [Баран, 1982, с. 163-177].

Цікаве і своєрідне розуміння "компіляції сірійського автора VI ст. н.е." Псевдо-Захарія, який згадує народ "hrws" (hros), знаходимо у праці М.Брайчевського "Походження Русі" [1968, с. 160-161]. Дослідник наводить ще ряд даних, котрі, на його думку, дозволяють вважати, що ім'я Рос було позначенням якоїсь етнічної групи, місцеперебування якої від досить давнього часу припадає на Північно-Східне Причорномор'я, Приазов'я, Північний Кавказ [Брайчевський, 1968, с. 161]. Але він цю групу справедливо вважає не слов'янською, а "племенами сармато-аланського походження". Зміст 129-го параграфа "Гетики" М.Брайчевський у цьому контексті навіть не згадує. Для нього росомони — не слов'яни. Разом з тим М.Брайчевський, трактуючи відомості Йордана про Германаріха, Суніхільду та її братів Сара та Аммія як легенду, співвідносить її з літописною легендою про Кия, Щека, Хорива як засновників Києва [Брайчевський, 1963, с. 88-90]. На його думку, ця легенда "виступає сполучною ланкою між "Повістю временних літ" і Давньоруським епосом" [Брайчевський, 1963, с. 90].

Що стосується приналежності скарбів, то М.Брайчевський, за О.Спіциним, як і В.Сєдов, зв'язує їх із слов'янськими антами. Але М.Брайчевський під антами розуміє носіїв Черняхівської куль-

тури, а В.Сєдов — Пеньківської, що сформувалася на її основі у V-VII ст.

Окрему позицію з питання, кому, якій етнічній групі належали скарби Придніпров'я V-VII ст., займав М.Артамонов. Він припускав, що ці скарби, закопані в землю у кінці VII - на початку VIII ст., могли належати "росам", від яких пішла назва "Руської землі", але їхня етнічна належність невідома. М.Артамонов впевнений лише у тому, що "роси"-"руси", в тому числі і Захарія Ритора, — не слов'яни. Він пише: "Оскільки слов'янського племені "русь" чи "рось" ніколи не існувало, а Руссю, за свідченням літописців, стали називатися поляни ("еже ныне зовомая Русь"), то ясно, що не за новим ім'ям цього племені названа "Руська земля", навпаки, вірогідніше припустити, що поляни отримали ім'я "русь" тому, що оселилися в "Руській землі". Русі ця земля належала до появи слов'ян, і ця русь не була слов'янським народом" [Артамонов, 1962, с. 289-290].

У результаті М.Артамонов пеньківські старожитності, Пастирське городище та скарби антів об'єднує в одну етнокультурну групу V-VIII ст. так званої Пастирської культури, поширеної від Лівобережжя до пониззя Дунаю. Пеньківські поселення, як і Пастирське городище, на його думку, належали болгарським кутригурам, які, зазнавши поразки від хозар, закопали скарби [Артамонов, 1990, с. 274-279]. Таким чином, М.Артамонов не тільки скарби, а й Пеньківську культуру не вважає слов'янською, а тим більше слов'яно-руською. Безперечно, якщо, з певними застереженнями, можна прийняти гіпотезу В.Сєдова про існування інтеграційних процесів (а не симбіозу) слов'янського населення — антів (на нашу думку, лише південної частини цього населення) — зі скіфо-сарматами в час Черняхівської культури, тобто на самому початку формування антської племінної спільності, то заміна носіїв Пеньківської культури слов'ян-антів на болгарських кутригурів не може бути прийнята. Тим більше, що навіть Пастирське городище являло собою змішану слов'яно-хозарську общину, в якій могла проживати певна частина тюрків, як видно із здобутих на ньому матеріалів [Приходнюк, 1996, с. 64-79].

Отже, росомони — це сарматське плем'я або сарматське родове ім'я. Термін "hrws" ("грос"-"рос") сірійця Псевдо-Захарія у лінгвістичній літературі пояснюється не як іменник — назва якоїсь етнічної групи, а як прикметник "біляві" ("біляві люди"). Це означення в силу названих причин не відноситься до слов'ян, про що говорилося вище. Намагання вичленити русів із етнонімів "росомони" або "роксолани", розділяючи їх на дві частини (такі спроби відомі з XV-XVII ст. типу рос-алани, алани-роси [Павленко, 1994, с. 262], виявились

неспроможними. О.Стрижак простежив етнічну атрибуцію роксоланів у працях античних авторів. Античні письменники протягом рубежу н.е. - II ст. н.е. локалізують роксоланів у Східній Європі від найпівнічніших до припонтійських її зон. За Страбоном (рубіж н.е.), вони — "останні із відомих скіфів"; за Плінієм Старшим (друга половина I ст. н.е.), — просто етнос, що мешкає за аланами-скіфами; за Тацітом (близько рубежу I і II ст.), — вже сарматське плем'я; за Птолемеєм (II ст. н.е.), — знову етнічно не маркований народ [Стрижак, 1991, с. 197]. Л.Нідерле навіть називав їх готами [Нидерле, 1956, с. 142]. М.Грушевський вважав роксоланів сарматами [Грушевський, 1904, с. 581, 585]. І росомони Йордана, і роксолани — це степові народи, а археологія в Причорноморському степу, крім Буджака, про що буде сказано нижче, знає пізньоскіфські та сарматські пам'ятки і не знаходить слідів слов'янських поселень у докиєворуський час. Пальчасті фібули VI-VII ст. належали антам, у складі яких були і тюрки, і залишки скіфо-сарматського населення, а може, і готи. Крім того, фібули потрапляли за межі району свого виготовлення і шляхом торгівлі, отже, присутність їх у причорноморській зоні не обов'язково означає присутність їх продуцентів. І вже не викликає ніякого сумніву нетотожність і різночасовість етнонімів "анти" і "руси".

Проблема "русів" широко висвітлена в літературі. Хочеться лише наголосити, що, починаючи з Літопису і до сьогодні, вона відзначається певною спрямованістю, зв'язаною з питаннями слов'яно-норманських взаємовідносин і виникненням Київської держави. Ми ще торкнемося цих питань, але в системі археологічних культур іншого хронологічного зрізу.

Зараз хочемо звернути окрему увагу ще на дві праці, що вийшли у 1996 р. [Приходнюк, Падин, 1996; Гавритухин, Обломский, 1996] і де представлена публікація та інтерпретація двох нових скарбів, знайдених у Трубчівську в 1988 р. та в Гапоново — в 1994 р. Обидва скарби знаходилися в ареалі Колочинської культури, а гапоновський — навіть на колочинському поселенні. За набором речей автори відносять їх до антських скарбів типу Мартинівки, охарактеризованих нами вище, а дату їх закопання в землю визначають другою половиною, а стисліше — третьою чвертю - кінцем VII ст.

Звертає на себе увагу цілковитий брак в обох працях терміна "Русь", хоч їх автори посилаються на більш ранні роботи, де цей етнонім широко дискутується, причому з приводу етнічної інтерпретації скарбів мартинівського типу. Це має своє пояснення. На час публікації обох згаданих скарбів вивчення слов'янських культур V-VII ст. досягло того рівня, коли їх порівняння з писемними джерелами про

територію антів та склавінів (слов'ян) не викликають сумнівів. О.Приходнюк, який багато років вивчає Пеньківську культуру [Приходнюк, 1989, с. 58-69, література], впевнено зв'язує Трубчівський скарб, як і всі інші скарби мартинівського типу, з антською верхівкою, що могла їх нагромадити в результаті воєнних походів, у тому числі на Балкани, зборів данини із співплемінників, торговельних операцій і т. п. [Приходнюк, Падин, 1996, с. 94].

Отже, скарби мартинівсько-трубчівського типу, як і Пеньківська культура, належали антам. Їх поява в ареалі Колочинської культури свідчить про інфільтрацію антів у райони Верхнього Придніпров'я, де у III-VII ст. основною етнічною групою було слов'янське населення Київської та Колочинської культур, що поступово слов'янізувало балтський субстрат.

Анти — це не слов'янські "руси" і не міфічне плем'я "hrws" Захарія Ритора, а така ж частина слов'янських венедів, як і склавіни.

Роксолани, росомони, як і алани, — сарматські племена. Хоч би в якій комбінації ми подавали назви цих етнонімів, хоч би як їх ділили, від того сармати слов'янами не стануть.

Таким чином, у нас не виникає сумнівів, що у V-VII ст. слов'янських русів не існувало, як і не існувало в цей час назви "Руська земля". За А.Насоновим, "Русская земля" утворилася в другій половині IX ст. у часи спаду хозарської переваги в цьому регіоні [Насонов, 1951, с. 44]. А О.Пріцак відносить утворення "Руської землі" до часів Ярослава Мудрого, коли "слов'яно-руська духовність стала основою для злиття слов'янських полян і неслов'янських елементів Русі у єдину "Руську землю". Території Київського, Чернігівського й Переяславського князівств, які згодом утворили Центральну Україну, були обрані місцем постійного заселення досі мандрівної Русі" [Пріцак, 1992, с. 32-33].

За писемними джерелами, слов'янські об'єднання у V-VII ст. представляли венеди, склавіни та анти, засвідчені археологічно Дзєдзіцькою, Празько-Корчацькою та Пеньківською культурами. Інші напівслов'янські культури — Колочинська й Іменьківська, про які мова піде далі, — залишаються за межами пізнання ранньо-середньовічних хроністів і не мають свого конкретного іменного виразу.

§4. Колочинська культура

Лівобережжя Верхнього Дніпра: Десну, Сейм, верхів'я Сули, Псла та Сіверського Дінця — займає Колочинська культура (рис. 21). Дослідження її були розпочаті Е.Симоновичем, який в 1955-1960 рр. провів розкопки городища в Колочині, що дало назву культурі. Значні дослідження колочинських пам'яток здійснили П.Третьяков, Л.Поболь, Є.Горюнов, Ю.Ліпкінг [Сымонович, 1963, с. 97-137; Третьяков, 1966; Поболь, 1966, с. 205-217; Горюнов, 1981; Липкинг, 1974, с. 136-152].

За підрахунками Р.Терпиловського, нині відомо близько 150 поселень та могильників Колочинської культури. Понад 30 з них розкопувались (рис. 21). Виявлено понад 40 жител та 400 поховань.

Поселення розміщувалися в нижніх частинах надзаплавних терас або на підвищених місцях, часто на дюнах у заплаві. Житла чотирикутні, переважно квадратні, площею 11-24 кв.м. Їх стінки зрубні або стовпові. Здебільшого, в центрі житла ставився один опорний стовп, що зрідка зустрічається в пеньківських житлах, але чого ніколи не буває у Празько-Корчацькій культурі. Поряд із центральним стовпом розміщувалося вогнище (рис. 6: 1, 2).

Господарські ями в профілі мають переважно грушоподібну форму.

На відміну від поселень, Колочинське городище, розкопане Е.Симоновичем, займає досить високий мис [Сымонович, 1963].

Поховальний обряд — трупоспалення на стороні з подальшим покладенням останків у неглибоку ямку. Крім кальцинованих кісток, у поховання потрапляли особисті речі покійного, а також уламки спеціально розбитого посуду. На могильниках ямні поховання переважають кількісно над урновими.

Кераміка ліпна. Лише на найбільш ранніх пам'ятках зустрічаються поодинокі знахідки фрагментів гончарної сіроглиняної черняхівської кераміки.

Специфіка ліпних комплексів Колочинської культури полягає в тому, що тут у кількісному відношенні переважають циліндро-конічні форми горщиків над округлобокими (рис. 22).

Інший інвентар складається із землеробських (серпи, коси), деревообробних (сокири, долота) та універсальних (ножі, шила) знарядь праці. Як і в усіх інших ранньосередньовічних слов'янських культурах, відомі жорнові камені, бруски, кістяні проколки, пряслиця тощо.

Вироби з кольорових металів представлені фібулами, пряжками, нашивними бляшками, різного роду підвісками і т. д.

Колочинська культура датується в межах V-VII ст., отже, вона синхронна Празько-Корчацькій та Пеньківській. Спроби опустити її нижню дату до IV ст. [Даниленко, Дудкин, Круц, 1967] або підняти до VI ст. [Русанова, 1976] не мають під собою реальної джерельної бази. Р.Терпиловський на основі фібул, пряжок, браслетів та інших добре датованих знахідок відносить пам'ятки Колочинської культури до V-VII ст. [Этнокультурная карта... 1985, с. 95-97] (рис. 23).

Характер господарства та соціального ладу колочинського населення був близький до соціально-економічних структур пеньківських та празько-корчацьких старожитностей. Можливо, дещо більшу частку, виходячи з лісової екологічної ніші, тут займало підсічне землеробство.

Саме північне розташування Колочинської культури, віддаленої від Візантії та її провінцій, було причиною того, що ця група населення, яка створила культуру, не отримала імені в писемних джерелах. Археологія також не може визначити цього етноніма, але вона безперечно засвідчує, з одного боку, господарсько-культурну спільність, відображену пам'ятками матеріальної культури, а з другого, констатує наявність у колочинських старожитностях слов'янських та балтських елементів матеріальної культури. Слов'янізація Верхнього Подніпров'я, що почалася в перших століттях н.е., розвиваючись через Київську і Колочинську культури, завершується в період Київської держави.

§5. Іменьківська культура

Не можна не назвати ще одну групу ранньосередньовічних старожитностей, відомих під назвою Іменьківської культури.

Її дослідження почалися в останні десятиліття Г.Матвєєвою, О.Богатовим та ін. [Матвеева, 1993; Богатов, 1991, Старостин, 1986]. На думку В.Сєдова, Іменьківська культура належала слов'янам — вихідцям із Черняхівської культури, що переселились у приволзькі регіони з Подніпров'я [Седов, 1994, с. 309-315].

Пам'ятки цієї культури розташовані в Самарському Поволжі від Нижньої Ками на заході до середньої течії р.Іж на сході. Відкрито понад 600 поселень та ґрунтових могильників.

Поселення в основному займають площу до 2 га, але зустрічаються й невеличкі поселення в 0,2 га та великі — до 20 га. Вони розташовані на окраїнах високих надлугових терас. Інколи на мисах, прорізаних ярами. Відомі невеликі городища площею до 0,5 га, що займають високі мисові останці в меандрах річок та на ділянках між ярами. Вони укріплені з напільного боку земляними валами на дерев'яній основі та ровами.

Виявлені житла характеризуються різнотиповістю. Це наземні великі житла площею 40-70 кв.м, стовпової конструкції, дещо заглиблені в ґрунт, або квадратні напівземлянки, заглиблені в ґрунт на 0,4-0,7 м, зрубної конструкції площею від 13 до 64 кв.м. Нерідко, крім пристінних стовпів, вони мають і центральний, що наближає їх до жител Колочинської культури.

На Старо-Майнському городищі відкрито велике видовжене житло площею 105,34 кв.м, розділене стінками на три окремі приміщення з вогнищами.

Житла супроводить велика кількість господарських ям, переважно грушоподібної або циліндричної форми. Наприклад, на Старо-Майнському городищі зафіксовано понад 100 таких ям. На Маклашеївському городищі і деяких селищах відкрито залишки залізоплавильних горнів, знайдено відливні формочки, тиглі, готові вироби, шлаки, що вказує на досить високий рівень металообробних ремесел.

Відомі безкурганні могильники, на яких виявлено по кілька десятків поховань — трупоспалень. Спалення покійників здійснювалися на стороні, їхні останки вкладали в ямки діаметром 0,5-1 м. Ставилися в ями і ліпні посудини, а також прикраси, ножі, шила, пряслиця тощо.

Керамічний комплекс складається з товстостінного ліпного посуду із нерівною горбкуватою поверхнею та різних розмірів мископодібних посудин із загладженою, інколи підлощеною поверхнею.

Переважають ліпні горщики із сильно випуклим заокругленим тулубом, що в придонній частині різко звужується, прямим вінчиком і вузьким дном. За формою вони близькі до салтівської кераміки. Виділяються поодинокі посудини з високим крутим плечиком, аналогічні ліпним формам празької кераміки, але переважають біконічні форми з ребром нижче середини висоти посудини, що найближче стоять до посуду Колочинської культури. З глини виробляли пряслиця, антропоморфні фігурки, фігурки свійських тварин, що відображають традиції субстратного угро-фінського населення. Інвентар Іменьківської культури складали також землеробські знаряддя: наральники, серпи, косигорбуші, мотички, жорнові камені; деревообробні: сокири, долота, молотки, струги; універсальні: ножі, зубила, напильники, пінцети тощо. На думку В.Сєдова, деякі з них мають провінційно-римське походження [Седов, 1994]. Вироби з кольорових металів представлені скроневими підвісками, поясними пряжками, накладками та ін.; зброя — залізними наконечниками стріл, дротиків, списів, кістяними наконечниками стріл. Все це вказує на досить розвинене ремесло в племен Іменьківської культури, а зроблені металографічні аналізи засвідчили високі технічні навички місцевих майстрів.

Дослідники пам'яток Іменьківської культури датують її V-VII ст. В.Сєдов поділяє їхню думку.

Іменьківська культура засвідчує інфільтрацію слов'ян, переважно вихідців із Київської культури, далеко на північний схід — в Саратовське Поволжя. За її матеріалами досить виразно проглядаються як елементи угро-фінського субстрату, так і нашарування культурних залишків слов'янських вихідців з Верхнього Подніпров'я.

§6. Дзєдзіцька культура

На північний захід від Празько-Корчацької культури на території Центральної та Північної Польщі в VI-VII ст. існувала ще одна, п'ята група лов'янських старожитностей типу Дзєдзіце (рис. 3) [Porzeziński, 1975, s. 29-63]. Цю групу И.Герр-манн об'єднує в більш широку під назвою Суків-Шеліги або Суків-Дзєдзіце [Herrmann, 1985]. Існування самостійної дзєдзіцької групи визнає І.Земан [Zeman, 1979, s. 113-130].

Датувати групу Дзєдзіце-Шеліги, яка на ранньому етапі характеризується наявністю виключно ліпного посуду, дуже важко. Переважна більшість датуючих знахідок із слов'янських ранньосередньовічних пам'яток цієї групи (пальчаста фібула, браслет з розширеними кінцями, шпори із загнутими до середини кінцями із Шеліг та Любеча, аварська бляшка з Хорулі, ніж з волютоподібною ручкою із Челядзі та ін.) відносяться до VI-VII ст. і більш пізнього часу [Szymański, 1967, s. 298-308; Baran, 1991, s. 29-51]. Однак тут слід врахувати, що згадані предмети датують комплекси, в яких ліпний посуд поєднується вже з одиничними посудинами, обточеними у верхній частині. Останні з'являються з VII ст. на ранньосередньовічних пам'ятках слов'ян. Звідси випливає, що комплекси з виключно ліпним посудом повинні датуватися більш раннім часом — не пізніше VI ст. Вони відкриті на багатьох поселеннях, у тому числі в Дзєдзіцах [Porzeziński, 1975, s. 29-63]. А.Пожезінський виділяє 20 пунктів з комплексами VI ст. в Помор'ї, І.Русанова на основі типології кераміки також виділяє форми VI ст. [Русанова, 1976, с. 161-168]. Комплекси VI ст. виділяє З.Гільчерувна [Hilczeruwna, 1963, s. 328]. Водночас слід відзначити, що поки що на жодній пам'ятці групи Дзєдзіци-Шеліги, на відміну від ранньосередньовічних слов'янських пам'яток України, не виявлені датовані комплекси V ст. К.Годловський вважає, що останні пам'ятки пізньоримського часу зникають у межиріччі Одри і Вісли в другій половині V ст. Появу ранньосередньовічних слов'янських пам'яток він відносить до початку VI ст. [Godłowski, 1979, s. 34-43]. Виходячи з датування К.Годловського та А.Пожезінського, на території польського Помор'я

слов'янські ранньосередньовічні поселення лише з виключно ліпним посудом також з'являються в VI ст. Це відноситься і до групи Дзєдзіце. Отже, слід рахуватися з тим, що у північно-західному регіоні зміна культур відбувається дещо пізніше, ніж на південному сході.

Від інших ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, в тому числі і від Празько-Корчацької культури, пам'ятки Дзєдзіцької культури відрізняються характером житлобудування. Тут майже на всіх пам'ятках відкриті наземні житла з глинобитними стінами, центральна частина яких зайнята видовженою ямою, заглибленою у материк на 0,2-0,8 м. Оскільки межі наземної частини жител простежуються слабо (здебільшого, вони невиразні), то польські дослідники найчастіше вказують розміри ям. На поселенні в Дзєдзіце — це 3,2x1,85 м, 4,1x3,08 м, в Жуковіцах 9 — 3,6x1,7 і 3,3x1,2 м. На окремих поселеннях, наприклад, у Вишеграді, відомі окремі чотирикутні напівземлянки. Опалювальна споруда — вогнище, розміщене в ямі. Крім житлових, відомі і господарські споруди у вигляді ям.

Поховальний обряд носіїв Дзєдзіцької культури майже невідомий. Існує думка, що саме похоронні звичаї й стали причиною знищення Дзєдзіцьких могильників. Найімовірніше, це були трупоспалення з подальшим захороненням кальцинованих кісток у ямках або урнах на такій незначній глибині, що вони були знищені під час землеробських робіт.

Ліпний посуд Дзєдзіцької культури представлений в основному низькими широкогорлими горщиками, хоч відомі і окремі високі горщики, притаманні пам'яткам Празько-Корчацької культури. Порівняно значна кількість мисок. На деяких поселеннях, зокрема на городищі в Шелігах, знайдено вироби з металу. Серед них підвіски, нашивні бляшки, пальчасті фібули, браслети, пряжки та ін. (рис. 24).

Соціальна структура і господарство населення Дзєдзіцької культури приблизно подібні до інших ранньосередньовічних слов'янських груп. Одначе брак планіграфічних розробок та спеціальних знарядь праці не дозволяє поки що визначити співвідношення господарських типів та соціальної організації сільських общин.

Якщо порівняти територіальне розміщення ранньосередньовічних слов'янських культур з регіонами, де Йордан та Прокопій поміщають венедів, склавінів та антів, то не може викликати сумнівів те, що Дзєдзіцька культура належала привіслянським венедам, предки яких прив'язані до Повіслення ще Птолемеєм.

Таким чином, виділивши пам'ятки Дзєдзіцької культури в окрему групу, ми коротко схарактеризували всі відомі на сьогодні ранньосередньовічні слов'янські старожитності, верхній хронологічний рівень яких не виходить за межі VII ст.

Нами встановлено, що в VI ст. на великій території від Дніпра до Ельби вже існували чотири групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток (колочинська, пеньківська, празько-корчацька, дзєдзіцька). На території України етап їх формування припадає на середину V ст., між Віслою та Одрою — на початок VI ст. В цей час (VI ст.) слов'ян у цих регіонах знають і писемні джерела: Йордан, Прокопій, Феофілакт Сімоката та ін. Що стосується пам'яток Іменьківської культури, яку В.Сєдов на основі аналогій з Волинцівською культурою визначає як Слов'янську [Седов, 1994, с. 315], то її доцільніше розглядати як інфільтрацію слов'ян у регіони, зайняті балтським та угро-фінським населенням. Етнічна належність Іменьківської культури не встановлена. Її вважали тюркською, фінською, угорською, балтською [Халиков, 1988, с. 119-126]. Деяка близькість жител-напівземлянок до придніпровських київських, а також черняхівських пам'яток типу Хлопкова і Боромлі, спільність рис похоронного обряду та окремих форм ліпного посуду вказує на присутність слов'ян у складі неслов'янських племен.

Слов'янська матеріальна культура в цей час зберігає свою внутрішню єдність. Вона виражається в поховальному обряді, певних формах ліпного посуду, наявності заглиблених жител. Однак уже на першому етапі всі чотири групи ранньосередньовічних слов'янських пам'яток мають свою специфіку, яка дозволяє розглядати їх як окремі культури, що належали різним групам слов'ян, відомим за писемними джерелами. На поселеннях Південно-Східної Європи відмінності найбільш яскраво виражені в характері опалювальних споруд та кераміці. Так, на поселеннях Празько-Корчацької культури в V-VII ст. у всіх житлах були печі-кам'янки, розташовані завжди в одному із кутів. Вогнища виявлені лише як виняток на кількох поселеннях, до того ж — в одиничних випадках.

У житлах Пеньківської культури на першому етапі її існування печі становлять виняток. Одиничні печі відомі лише на пам'ятках Правобережної України, розташованих у порубіжжі з Празько-Корчацькою культурою, під впливом носіїв котрої вони появляються. Основною опалювальною спорудою тут було відкрите вогнище, яке не мало свого постійного місця і переважно знаходилося у центрі напівземлянки. Печі-кам'янки витісняють вогнища лише у другій фазі Пеньківської культури, приблизно в VII ст., коли відбувається активна інфільтрація склавінів на лівий берег Дніпра. Склавіни у кінці VII-VIII ст. приносять ще один тип печі, вирізаної в останці. Такі печі відкриті нами на поселеннях VI-VII ст. в Ріпневі на Західному Бузі, а у VIII-X ст. вони стають повсюдними для лівобережних поселень Волинцівської та Роменської культур Лівобережжя.

У житлах Колочинської культури протягом усього часу її існування відомі в основному вогнища, печі зустрічаються дуже рідко. Крім того, житла Колочинської, а на ранньому етапі й Пеньківської культур від празько-корчацьких напівземлянок відрізняє і наявність у них центрального стовпа, пов'язаного з традиціями домобудування Київської культури.

На поселеннях Дзєдзіцької культури домобудування інше. У цьому просторному регіоні переважають житла видовженої овальної форми з переважно такої ж форми, досить великою, дещо заглибленою в материк ямою, що займає центральну частину споруди. Опалювальна споруда — вогнище, інколи з кам'яною основою. Характерні для Південно-Східної Європи підквадратні напівземлянки зустрічаються рідко і лише починаючи з VII ст. Їх наявність на одиничних поселеннях Польщі (Вишеград) можна пояснити зв'язками з населенням Празько-Корчацької культури. У Хвалькові (Сілезія) овальні наземні житла з такої ж форми ямою відомі на Празькому поселенні (рис. 24).

Поховальний обряд слов'янського населення у ранньому середньовіччі більш одноманітний, ніж житла. Для всіх слов'янських культур в V-VII ст. характерні безурнові та урнові трупоспалення в різних кількісних співвідношеннях. У Празько-Корчацькій культурі переважають урнові трупоспалення, в усіх інших — ямні. Відомі і празькі курганні трупоспалення, одиничні на Дністрі й у верхів'ях Вісли, групові на Волині. Вони з'являються на останньому етапі розвитку Празько-Корчацької культури у VII ст. і стають панівними в VIII-IX ст. на етапі Райковецької культури.

Керамічні комплекси всіх чотирьох груп ранньосередньовічних слов'янських культур складаються з ліпного посуду. Незважаючи на їхню зовнішню схожість, вони чітко відрізняються за кількісним співвідношенням різних форм, типів, варіантів.

Колочинський посуд характеризується перевагою циліндроконічних горщнків при наявності одиничних біконічних та округлобоких посудин, а також плоских дисків. У Пеньківській культурі кількісно переважають біконічні горщики, зустрічаються округлобокі, відомі сковорідки та диски, а також миски. Провідною формою посуду в Празько-Корчацькій культурі є витягнутий, в основному тонкостінний горщик з найбільшою випуклістю у верхній частині посудини, з відносно вузьким горлом і низьким вінчиком. Біконічні, округлобокі та інші типи горщиків на пам'ятках Празько-Корчацької культури — усі разом в кількісному відношенні поступаються посудинам провідного типу. Крім того, у празьких комплексах є сковорідки і одиничні миски. Ніколи не буває дисків (рис. 24).

Посуд дзєдзіцької групи виразно відрізняється від колочинської та пеньківської кераміки, ближче стоїть до празько-корчацьких форм посуду. Проте він характеризується перевагою низьких широкогорлих горщиків, які І.Земан називає мископодібними [Zeman, 1970, s. 113-130]. Значно тирше, ніж в інших ранньосередньовічних культурах, тут зустрічаються миски.

Якщо прийняти датування цієї групи, запропоноване А.Пожезінським, В.Лозинським, Й.Германном, І.Русановою і особливо І.Земаном, які не сумніваються, що поселення в Дзєдзіце і близькі до нього пам'ятки виникли в VI ст., то слід погодитися з тим, що ми маємо справу з окремою групою середньовічних слов'янських старожитностей.

Кожна із охарактеризованих культур являє собою окремі групи східного, південного і західного слов'янства. Що стосується празько-корчацьких пам'яток у Верхньому Повісленні, то вони становлять одну племінну групу східних слов'ян з пам'ятками Верхнього Подністров'я та Західного Побужжя, висунуту на захід. Чисто західну групу слов'янських племен VI-VII ст. на території Середньої та Північної Польщі представляє Дзєдзіцька культура. Всі разом слов'янські старожитності V-VII ст. — це хронологічний пласт джерел до вивчення та реконструкції історичних процесів венедів (у вузькому розумінні), склавінів та антів. Із пізніших 13-ти літописних племен лише дуліби можуть претендувати на зв'язок з Празько-Корчацької культурою, а точніше — в ній проглядаються їхні витоки, про що буде сказано нижче.

Отже, період V-VII ст. в історії слов'янства позначається не тільки створенням своєї етнографічно самобутньої матеріальної культури, відмінної від археологічних старожитностей своїх неслов'янських сусідів, а й політичною активністю слов'янських племен на Євразійському континенті. Це визначають писемні джерела і маркують археологічні пам'ятки. Можна вважати, що такі значні археологічні культури, як Празько-Корчацька, котра належала склавінам, Пеньківська, залишена антами, та Дзєдзіцька, що зберегла традиції у ранньому середньовіччі привіслянських венедів на території Середньої та Північної Польщі, представляли вже не окремі племена, а слов'янські племінні союзи. У них ми вбачаємо зародження основ майбутніх слов'янських народностей, у тому числі української на обох берегах Дніпра Лісостепової України.

Починаючи принаймні з VI ст., на території цих племінних союзів виникають укріплені поселення — городища, які виконують не лише функції сховищ під час воєнних подій, як раніше, а й функції економічних та політичних центрів конкретних племінних союзів. Вони служили місцем збору воєнних дружин, типу тих, що залишили нам багаті скарби, описані вище.

Найдавішими слов'янськими городищами на території Європи були Зимнівське Володимир-Волинського району Волинської області, що виникло в VI ст., та, ймовірно, Київське на Старокиївській горі. Обидва городища, за археологічними матеріалами, зв'язані з Празько-Корчацькою культурою, тобто племінним союзом склавінів.

Зимнівське городище за місцем розташування належало тій частині слов'ян (склавінів), що створила дулібський союз східнослов'янських племен, який, за В.Ключевським, "можна поставити на самому початку" державотворчих процесів [Ключевский, 1987, с. 103-104]. Ще одне укріплене городище в межах дулібського племінного союзу виявлене на правому березі Західного Бугу біля с.Лежниця Волинської області. Воно дещо пізніше, ніж Зимне, і датується кінцем VII-VIII ст.

Окреме місце серед них займає Київське городище. Тут наприкінці V - на початку VI ст. існувало слов'янське поселення з матеріалами Празько-Корчацької культури, що пізніше було обнесене укріпленнями. На відміну від попередніх городищ, що припинили своє існування в ранньому середньовіччі, Київське городище розвинулося в місто і стало визначним центром Київської держави — столицею княжої династії Рюриковичів. Ранні етапи історії Києва щорічно збагачуються новими археологічними фактами [Толочко, 1983].

Таке ж місце, як Зимнівське в ареалі Празько-Корчацької культури, городище Шеліги Плоцького воєводства займає в племінному союзі венедів у межах Дзєдзіцької культури. Воно датується VII-VIII ст. [Szymański, 1967]. На території Пеньківської культури, де антська еліта особливо яскраво проявила себе багатими скарбами, городища розташовані в зонах стику з кочовим світом. Це Пастирське городище — великий виробничий і політичний центр у Подніпров'ї, де поєднуються елементи слов'янської та номадської культур VII-VIII ст., і Селіште — городище VII ст. у Молдові. Назву Колочинській культурі дало Колочинське городище, яке за характером укріплень і дерев'яних будівель майже не відрізняється від Зимнівського, хоча дещо пізніше (VII ст.). Відомі городища і в Іменьківській культурі, зокрема Старо-Майнське городище над Куйбишевським водосховищем [Матвеева, 1993, с. 156-183]. Отже, перед нами картина зародження і визрівання тих історичних процесів, що ведуть до виникнення державних структур.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН

Перед тим, як перейти до висвітлення подій наступного хронологічного періоду в історії східних слов'ян (VIII-X ст.), що в археології позначені утворенням нових археологічних культур, а в історичному аспекті — новим списком літописних племен та визріванням соціально-економічних і політичних умов виникнення Київської держави, слід розглянути ще одне доленосне явище в історії усіх слов'янських народів, відоме під назвою великого розселення слов'ян.

Процеси великого розселення слов'ян у середині 1 тис. н.е. ще не знайшли належної оцінки в історичній та археологічній літературі. Перші писемні звістки про них відносяться до VI ст. н.е. Готський історик Йордан у своїй "Гетиці" з жалем пише, що слов'яни, колись підвладні готському королю Германаріху, "... *тепер бушують повсюдно*". Вони не тільки громлять придунайські візантійські провінції, а й поступово осідають в них. Візантійський імператор Маврикій (582-602), обмірковуючи тактику боротьби з варварами, у своєму творі "Стратегікон" радить підтримувати ворожнечу серед слов'янських вождів, яких у них багато і серед яких немає згоди. "*Не зайве декого з них прибрати до рук за допомогою обіцянок і дарунків,.. а на інших нападати, щоб ворожість до всіх не привела (їх) до об'єднання або монархії*" [Свод... 1991, с. 375]. Слов'яни на візантійському порубіжжі діяли і самостійно, і разом з іншими етнічними групами (готами, гуннами, болгарами, аварами) то як їхні союзники, то як підлеглі.

Пріск зустрічає слов'ян серед гуннів у Паннонії навіть в ставці Аттіли. У "Хроніці" Фредегара говориться про залежність слов'ян від аварів та використання їх аварами у своїх нападах на Візантію. Нерідко сама Візантія використовує слов'ян для захисту придунайських провінцій від кочовиків.

З другої половини VI-VII ст. слов'яни у Подунав'ї займають своє постійне місце. Дунай, подібно до Дніпра і Дністра, вписується у слов'янську народну традицію. Київський літописець з берегів Дніпра, віддавши належне біблійній традиції, історію слов'ян починає з Подунав'я. Він пише: "*По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаєві, де єсть нині Угорська земля і Болгарська. Од тих слов'ян розійшлися вони по*

всій Землі і прозвалися іменами своїми — (од того), де сіли, на котрому місці" [Літопис Руський, 1989, с. 2].

Чому літописець виводить слов'ян з Подунав'я, можна лише здогадуватися. Він першими називає подунайських слов'ян: морав'ян, чехів, білих хорватів, сербів, хорутан; другими — ляхів, від яких пішли віслянські поляни, лютичі, мазовшани і поморяни; і лише третіми називає дніпровські племена: полян, деревлян; а далі згадує подвінських дреговичів і полочан, ільменських словен і повертається до сіверян. І хоч літописець підкреслює, що слов'яни з Подунав'я виселилися під тиском волохів, котрі "... *чинили їм насильство*", слов'янські племена фактично перераховуються за годинниковою стрілкою з півдня на захід-північ-північний схід і знову на південь до сіверян, які жили між Дніпром і Доном. Отже, подунайські слов'яни, що сиділи на колишньому римському лімесі і були найближчими до античних цивілізацій, у зв'язку з чим найбільш відомими, за писемними джерелами, утворили найбільш ранні слов'янські держави і для літописця стали вихідною точкою при переліку слов'янських племінних союзів. У цьому є своя логіка. Авторові Літопису, який писав у кінці XI ст., були невідомі напрямки великого слов'янського розселення. Він подає ту географічну картину слов'янського світу, яка існувала в його часи як історична данність, починаючи від найбільш відомих візантійським джерелам племінних союзів.

Слід додати, що й інші писемні джерела не подають будь-яких виразних орієнтирів, котрі вказували б напрямки великого розселення слов'ян до появи "на своїх місцях" племінних груп, названих Літописом. Тому не дивно, що літописна Карпато-Дунайська концепція здобувала собі маститих прихильників, серед яких опинились історики П.Шафарик, В.Ключевський та інші, археолог І.Ляпушкін, а сьогодні фактично літописні позиції енергійно відстоює відомий лінгвіст О.Трубачов.

Археологія не знаходить ранніх доримських слов'янських поселень у Подунав'ї. Перші сліди незначних груп венедів (пам'ятки типу Етулії, пряшівські і злехівські старожитності) датуються в Подунав'ї не раніше III-IV ст. Масове заселення середнього і верхнього Подунав'я, за археологічними даними, припадає на VI-VII ст. н.е. — час появи у Подунав'ї пам'яток Празько-Корчацької культури. Але ці історичні явища зв'язані з процесами розселення слов'ян.

Переселенські процеси практично мають перманентний характер. Але середина 1 тисячоліття н.е. — це особлива епоха в історії Євразії, коли під натиском кочовиків починають рухатися цілі племена і народи. Вона відома під назвою великого переселення народів. Переселенські хвилі захопили і слов'янські племена, відселенські рухи яких надійно засвідчує археологія.

Зміни археологічних культур на історичній території слов'ян відображають динаміку, перегрупування і внутрішні зміни в середовищі слов'янських племен. Вони спостерігаються з рубежу нашої ери, коли слов'яни попадають у поле зору римських авторів, і тривають навіть у період слов'янської державності.

Під тиском племен Пшеворської культури і гото-гепідів з північного заходу та зустрічних їм рухів сарматів із південних степів уже наприкінці I-II ст. н.е. якась частина венедів — носіїв Зарубинецької культури — пересунулася з Волині у Верхнє Подністров'я і на Південний Бут. Дещо пізніше, наприкінці II-III ст., частина дністровського населення відходить на схід — у регіони Лівобережжя. Протягом останніх років нашого часу на Сумщині, Харківщині, навіть на Курщині відкрито поселення III-IV ст., які за характером жител, ліпного посуду, прясел та фібул з високим приймачем можна пов'язати з верхньодністровською групою черняхівських старожитностей. Вони розташовані поряд з пам'ятками Київської культури. Можливо, зі згаданими процесами пов'язана й поява так званої етулійської групи пам'яток III-IV ст. у Буджацькому степу на території Молдови, у Моравії — пам'яток злехівського, а у Словаччині — пряшівського типів. Близькі пам'ятки IV-V ст. відкриті і в придунайській частині Сербії. У перших століттях н.е. починається поступова інфільтрація слов'ян на територію балтів та угро-фіннів.

Однак усі помічені пересування якихось невеликих груп слов'янського населення можна вважати такими, що викликані зовнішніми чинниками — перегрупуванням та відходом у Подунав'я готських та аланських племен, які, можливо, захопили з собою і якісь невеликі групи слов'ян.

Велике розселення слов'ян за межі прабатьківщини почалося лише в ранньому середньовіччі, хоч нерідко шляхами, започаткованими у римський період.

За даними археологічних досліджень, слов'янське населення Київської, а пізніше Колочинської культур поступово просувалося на північ і північний схід, займаючи ліві притоки Дніпра аж до їх верхів'їв. Протягом останніх десятиліть навіть у Саратовському Поволжі відкриті пам'ятки Лбищінської та Іменьківської культур, де поряд з місцевим субстратом простежується слов'янський компонент.

Якщо північні групи слов'янського населення Лівобережжя інфільтруються в ареали балтських та угро-фінських племен, то правобережне населення склавінів, представлене пам'ятками Празько-Корчацької культури, нарощує свою присутність у районах, де жили анти на правому і лівому берегах Дніпра, поступово змішуючись з ними, а в культурному відношенні поглинаючи їх. Як відомо, ім'я антів після 602 р. зникає із сторінок візантійських хронік, а в середньодніпровській частині

колишньої Пеньківської культури антів появляються пам'ятки типу Сахнівки, празько-корчацькі витоки яких ні в кого не викликають сумніву. Інфільтрацію в глибину Лівобережжя нащадків склавінів засвідчено пам'ятками Волинцівської і Роменської культур VIII-X ст. Їхні межі сягають Сіверського Дінця і Дону. Далі на північний схід у Поволжя просувається населення Колочинської культури. Слов'яни зустріли тут місцеве угро-фінське населення, яке вони з часом поступово слов'янізують. Утворюється своєрідний симбіоз місцевого і прибулого населення, що відображено своєрідністю матеріальної культури в цих областях (довгі кургани, сопки, наземні рублені житла, банкоподібні форми посуду, своєрідність жіночих прикрас). Так у Верхньому Поволжі створюються передумови для виникнення нового етносу, який можна поставити в основу зародження майбутнього російського народу.

Розселення слов'ян з ареалу Київської і Колочинської культур у північному та північно-східному напрямах відбувалося поступово століттями і досить спокійно. Північно-східні кордони слов'янських старожитностей ще до виникнення Київської держави постійно розширювалися, виникали нові археологічні культури, в яких слов'янський компонент нарощувався і ніколи більше не зникав.

Найінтенсивніші потоки слов'янського розселення були спрямовані на південь, до Дунаю та кордонів Візантійської імперії шляхом, який проклали готи. Можна вважати, що розселення слов'ян на південь було викликане тими самими причинами, які обумовили відхід готів із приходом гуннів у Північно-Західне Причорномор'я. Гунни, розбивши готів, чинили тиск на всі племена, що входили в готське об'єднання. З характеру археологічного матеріалу на місцях слов'янського переселення видно, що в ньому брало участь населення Празько-Корчацької та Пеньківської культур, яке займало територію Дніпровського та Дністровського басейнів. Археологічні джерела Повіслення (датованих слов'янських поселень V ст. на території Південної Польщі між Віслою і Одрою немає) унеможливлюють включення цієї території у регіон, з якого почалося переселення слов'ян на південь. Ці процеси охопили області Верхнього Повіслення дещо пізніше. На території Словаччини та Моравії на деяких поселеннях трапляються пам'ятки з рисами, притаманними поселенням Повіслення (овально видовжені напівземлянки з вогнищем). Це вказує на можливість переселення у ці райони якихось невеликих груп із Повіслення, але не раніше VI ст.

У Подунав'ї та на Балканах розселилися слов'яни із Середнього та Верхнього Подністров'я, а також Верхнього Попруття (празько-корчацька група), із верхів'їв Південного Бугу та Середнього Дніпра (пеньківська група). Вони опускалися Прутом, Сіретом та допливами Тиси і

принесли в Подунав'я празький та пеньківський типи керамікн, характерні квадратні житла з піччю-кам'янкою. Проте пеньківська кераміка відома лише в Нижньому Подунав'ї та на Балканах. Потоки слов'ян, що прямували вгору по Дунаю, несли із собою кераміку празького типу.

Питання про час заселення слов'янами Дністровсько-Дунайського межиріччя, передусім його нижньої частини, ще чекає свого розв'язання.

До найбільш ранніх писемних джерел, які містять відомості про слов'ян-венедів на північному березі Дунаю, належать уже згадувані Певтінгерові таблиці — дорожня карта, ймовірно, кінця III - початку IV ст. На карті венеди розміщені між нижнім Дністром і Дунаєм поряд із сарматами, гепідамн, даками, гетамн та іншими етнічними угрупованнями. Пізніші джерела, що згадують слов'ян-склавінів (Празько-Корчацька культура) та антів (Пеньківська культура) у Північному Подунав'ї, належать до першої половини VI ст. Йордан добре знає і досить чітко визначає територію слов'ян-склавінів, указуючи, що вони живуть на південь від Дністра та у верхів'ях Вісли, а земля антів лежить у межиріччі Дніпра і Дністра [Йордан, 1960, с.72]. Повідомлення Йордана підтверджують інші писемні джерела, що також фіксують слов'ян у VI ст. в межиріччі Дунаю та Дністра. На північному березі Дунаю позначає слов'ян Прокопій. Він, на відміну від Йордана, у Подунав'ї знає не лише склавінів, а й антів, уважаючи їх єдиним народом [Прокопий, с. 297-298]. Оцінюючи загалом дані Йордана та Прокопія щодо слов'ян, треба мати на увазі, що вони з'явилися в середині VI ст., а тому повинні відображати становище слов'ян у Подунав'ї в більш ранні часи, можливо, у першій половині VI ст., а можливо, і наприкінці V ст. За часів правління Юстина (518-527 рр.) та Юстиніана (527-565) слов'яни-склавіни й анти вже вторгалися на територію Візантійської імперії, переходячи Дунай.

Б.Рибаков розділив походи слов'ян у Подунав'я на два хронологічні етапи, що відповідає джерельним даним. Першнй етап відноситься до першої половини VI ст., коли склавінів та антів нерідко називали "гетами", а готів — "скіфами". Вони роблять набіги на Фракію та Іллірію і навіть заходять утлиб — до Фессалонік. Інколи залишаються на зиму, часто разом з аварами та болгарами. Серію походів у глиб візантійських земель здійснюють слов'яни в останній чверті VI-VII ст. Це, за Б.Рибаковим, другий етап. У цей період, за археологічними даними, анти поступово оволодівають землями Балканського півострова, а склавіни осідають на обох берегах Середнього і Верхнього Дунаю.

На південь від Дністра археологічні матеріали, пов'язані зі слов'янами, виявлено на деяких поселеннях IV ст. н.е. культури Карпатських курганів (Кодин II, Гореча, Рогізна під Чернівцями на Верхньому Пруті),

де поодинокі підквадратні напівземлянки з піччю-кам'янкою відкрито поряд з іншими, неслов'янськими, типами жител, у тому числі наземними.

Суто слов'янські поселення, добре датовані фібулами, з'являються у Попрутті в V ст. (Кодин I). До пам'яток цієї ж доби належить поселення Ботошани I у Попрутті, розташоване за 70-80 км нижче від Кодина — на території Румунії.

Д.Теодору виділяє на Пруті та Сіреті досить велику групу пам'яток V-VI ст., які зараховує до типу Костіш-Ботошани. Прутом та Сіретом вони спускалися до Дунаю, охоплюючи не лише територію Молдови, а й інші регіони вздовж східної дуги Карпат.

Установлено, що для таких поселень, як Ботошани, Костіш, Додешти, Полірешть, характерні напівземлянкові підквадратні житла з піччю-кам'янкою в куті. Керамічні комплекси напівземлянок складаються з ліпної (горщики, сковорідки) і сіроглиняної гончарної кераміки (горщики, миски), аналогічної з посудом із Теремців, Сокола та інших слов'янських поселень Подністров'я гунського часу. На поселенні в Ботошанах знайдено фібулу післячерняхівського часу (не пізніше V ст.). Раннє датування цих поселень (V-VI ст.) підтверджує і наявність густорифлених червоноглиняних амфор, виявлених на поселеннях у Ботошанах та Додештах. Ліпна кераміка типологічно добре пов'язується з посудом пізніших слов'янських поселень на території як Північного Подунав'я, так і Подністров'я: гончарна кераміка веде своє походження від посуду римського часу на тій же території. У Подунав'ї сіроглиняна кераміка існує і в пізніші часи (VI-VII ст.) на пам'ятках типу Іпотешт-Кіндешт-Чурел. Також трапляється, але в значно меншій кількості, на поселеннях типу Сучава-Шіпот, на відміну від Подністров'я, де вона на початку VI ст. повністю виходить з ужитку.

З.Курнатовська, яка спеціально вивчала слов'янські пам'ятки Подунав'я та Балканського півострова, справедливо вважає, що домінуючим компонентом у цих культурах були слов'яни. Із слов'янами вона пов'язує чотирикутні напівземлянкові житла з піччю-кам'янкою, ліпні горщики празького та пеньківського типів, сковорідки, трупоспалення, відомі з великого могильника біля Сірета — Серата Монтеору. Дакійськими та дако-романськими елементами дослідниця вважає поодинокі напівземлянки з вогнищем, окремі форми ліпного посуду та гончарну кераміку, що сягають провінційно-римських традицій. З.Курнатовська виділяє також елементи візантійської кераміки та деякі вироби з металу візантійського походження [Kurnatowska, 1977, s. 25-31].

Нові археологічні матеріали не тільки підтверджують, а й уточнюють відомості писемних джерел, що стосуються слов'ян Північного Подунав'я. Вони дають підстави перенести заселення слов'янами цього

регіону до гунського часу, припускаючи можливість інфільтрації їх на ці землі також у першій половині 1 тис. н.е. Останнім часом деякі румунські археологи роблять спроби інтерпретувати пам'ятки типу Костіш-Ботошани та Іпотешт-Кіндешт-Чурел як поселення лише місцевої дако-романської людності. Хибність такої інтерпретації очевидна. У Дністровсько-Дунайському регіоні матеріальна культури слов'ян зберігає ті самі риси, що й у північніших регіонах між Дніпром та Дністром. Ні напів-землянкові житла з характерною лише для слов'ян піччю-кам'янкою, ні основні форми кераміки (горщики празького та пеньківського типів, сковорідки) не були відомі в Північному Подунав'ї до приходу сюди слов'ян. Розселення слов'ян у Подунав'ї було тривалим. Це сприяло розвитку близьких контактів із залишками місцевого дакороманського населення, які відобразилися у матеріальній культурі, що поєднує на ряді поселень як слов'янські, так і субстратні елементи.

Близько VII ст. слов'яни підходять до берегів Дунаю, а деякі групи перетинають його, про що свідчить слов'янське поселення на правому березі біля села Нова Черна в Болгарії.

У Подунав'ї слов'яни діляться на дві групи, і подальше їх розселення йде двома потоками. Один потік — анти з керамікою пеньківського типу — просувається у глиб Балканського півострова, а другий — склавіни із празько-корчацьким посудом — рухається вгору по Дунаю. Уже в VI ст. слов'янські поселення Празько-Корчацької культури досягають території Словаччини та Моравії. Освоївши верхів'я Дунаю, можливо, під натиском аварів, слов'янські угруповання просуваються далі на захід і доходять до верхів'я Ельби. Досить швидко вони заселяють межиріччя Ельби та Заале, де наприкінці VI - на початку VII ст. відомі поселення типу Дессау-Мозіккау. Характер жител (квадратні напівземлянки з піччю-кам'янкою) та ліпного посуду не залишають сумнівів у тому, що цей регіон було заселено тою самою слов'янською людністю, якою були заселені Словаччина та Моравія. Поки що важко сказати, як далеко на північний захід просунулися ці угруповання. Існування у VIII-IX ст. в Шлезвіг-Гольштинії слов'янських поселень з аналогічними житлами (Ковель, Шуби та інші) свідчить про інфільтрацію сюди якихось груп слов'ян — вихідців з Дністровсько-Дунайського межиріччя. Проте у північних районах Німеччини вони зустріли слов'янське населення з керамікою типу Суків-Фельдберг. Ми вважаємо, що суківська кераміка пов'язана своїм походженням з посудом типу Дзєдзіце на території Середньої та Північної Польщі. Просування на захід дзєдзіцької групи було масовішим та інтенсивнішим. Нашарування із суківсько-фельдберзькою керамікою підстеляють пізніші слов'янські шари майже на всіх городищах мекленбурзької групи, на поселеннях і городищах землі

Шлезвіг-Гольштейн, в тому числі в Ольденбурзі, в розкопках якого автор цієї роботи брав участь протягом 1983-1986 рр. (рис. 25).

На Ельбі зустрілися і схрестилися два поселенські потоки слов'ян, що просувалися з півдня, з території Моравії, на північ та з північного сходу, території Польщі, — на захід. Як видно, ця обставина, а також вплив субстратного германського населення й більш західних германських сусідів створюють умови для виникнення тут багатьох нових слов'янських угруповань, кожне з яких характеризується своїми типами кераміки.

На території Німеччини утворюються дві групи західних слов'ян: сербська — південно-західна, зв'язана своїм походженням з групами склавінів, і полабська — північно-західна, зв'язана з розселенням венедів — вихідців з ареалу Дзєдзіцької культури.

Аналізуючи розселення слов'ян, слід пам'ятати, що вже на історичній батьківщині у VI-VII ст., за писемними джерелами, вони були поділені на групи венедів (у вузькому розумінні), склавінів та антів і принаймні на чотири археологічні групи: Дзєдзіцьку (венеди), Празько-Корчацьку (склавіни), Пеньківську (анти) та Колочинську (без найменування) культури. Шляхи їх розселення вели в різні боки: венедів — на захід, тримаючись Балтійського Помор'я; склавінів — на південь до Дунаю і південний захід; антів — на південь, на Балканський півострів. За даними археології, не можна виключати, що в Подунав'ї, де анти змішались із склавінами (могильник в Серета Монтеору), якась незначна частина склавінів разом з антами відійшла на Балкани, а частину антів захопили з собою склавінські племена, що рухалися вгору по Дунаю. Не виключено, що якась незначна північна частина пеньківського населення — антів — відійшла разом з носіями Колочинської культури на північний схід в райони, де перебували балти та угро-фінни. Уже в V-VII ст. в Саратовському Поволжі існувала Іменьківська культура, у складі якої були слов'яни. Наявність матеріалів Празько-Корчацької культури на північ від Прип'яті вказує на часткове переселення склавінів у ці райони.

Зрозуміло, що відселилася лише частка слов'ян. Більшість населення — носіїв згаданих культур — залишилася на старих місцях, хоч і тут відбулися помітні внутрішні переміщення.

Велике розселення слов'ян в V-VII ст. стало основою їх перерозподілу на східних, західних і південних і започаткувало процеси подальшої їх диференціації в межах кожної із згаданих груп. У VIII-IX ст. не існувало ні східної, ні західної, ні південної слов'янської етнічної спільності, а були східні, західні та південні слов'янські племена або їх союзи. Тому кожен із сьогоднішніх слов'янських народів може шукати свої витоки у середовищі тих історичних подій, що відбувалися на про-

сторах Східної та Середньої Європи в епоху великого розселення народів. Це випливає з писемних та археологічних джерел, а також із лінгвістичних, що не раз доведено видатним українським лінгвістом Ю.Шевельовим. Археологія, зокрема відкриття і вивчення слов'янських археологічних пам'яток V-VII ст., остаточно перекреслила всі попередні історичні побудови, створені на основі Літопису, за яким слов'яни нібито споконвіку жили у Подунав'ї і були витіснені "волохами" в першій половині 1 тис. н.е. В.Ключевський навіть вважав, що слов'яни, проживши п'ять століть у Північному Прикарпатті, розселилися звідти на місцях, вказаних літописцем. Нині археологія беззастережно довела, що велике розселення слов'ян проходило з Північного Прикарпаття на Дунай, а з Верхнього Подніпров'я — на Волгу, а не навпаки.

Історичне значення великого переселення народів, що охопило і слов'янський світ, полягає в тому, що воно започаткувало поділ слов'ян на ті етнічні групи, які, залежно від історичних обставин, заклали основи процесів формування сучасних слов'янських народів. Виходячи з археологічних джерел, склавіни, представлені Празько-Корчацькою культурою, стали не тільки пращурами українського народу, а й склали основний компонент пращурів словаків, морав'ян і чехів та українсько-польського населення у Верхньому Повісленні. Поляки середньої та північної частини сучасної Польщі мають свої окремі історичні витоки, що сягають Дзєдзіцької культури. Пеньківські старожитності антів на території України були інтегровані Празько-Корчацькою культурою. Це змішане антсько-склавінське населення дало сіверян — пращурів лівобережних українців. Та частина антів, що понесла із собою Пеньківську культуру на Балкани, стала основою болгарського, сербського, хорватського та інших етнічних груп південних слов'ян. Пращурами білорусів та росіян було населення, представлене у V-VII ст. Колочинською, Тушемлінською та Іменьківською культурами, яке поступово займало області із балтським та угро-фінським субстратами. Ці висновки знаходять своє підтвердження в культурах VIII-X ст., що відображають стан суспільного розвитку в Східній Європі напередодні утворення Київської держави.

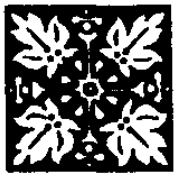

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

СЛОВ'ЯНИ В УКРАЇНІ У VIII-X СТ.

Якщо порівняти слов'янські археологічні культури Середньої та Східної Європи V-VII та VIII-X ст. і карти їх поширення (рис. 3,26), то неважко помітити, що на межі VII/VIII ст. наступили значні зміни і перегрупування у середовищі слов'янського світу. На території єдиної Празько-Корчацької культури склавінів утворюється низка відмінних культур, зокрема в Середньому та Верхньому Подунав'ї і межиріччі Ельби та Заале, де слов'яни осідають на рештки романського та германського субстратів і змішуються з місцевим населенням, а потім опиняються у сфері аварського впливу. Слов'яни-анти, болгари та рештки місцевого населення з території античного лімесу створюють свої етнокультурні групи на Балканах, уже мало подібні до Пеньківської культури України. На північному сході появляються балто-слов'янські або слов'яно-фінські культури, що засвідчують тривалість процесів асиміляції слов'янами місцевого населення.

На території лісостепової частини України також відбувається перегрупування тієї частини слов'ян, що залишилась на старих місцях. Утворюються нові археологічні культури, які відображають, з одного боку, територіальні зміни і процеси дальшого поглинення склавінами антів та інтеграції південної групи східнослов'янських племен, з другого — нові політичні взаємовідносини з етнічними групами степового тюркського населення, котре приходить у цьому регіоні на зміну іраномовному (рис. 26).

На Правобережжі Дніпра до Карпат, Буковини і верхів'я Вісли утворюється нова, Райковецька культура, на Лівобережжі — близька до неї Роменська. Обидві культури мають перехідні стадії: Сахнівську — на Правобережжі та Волинцівську — на лівому березі Дніпра. Тепер вони представляють не склавінів та антів, а їхніх нащадків, об'єднаних у нові союзи племен, названих Літописом.

§1. Райковецька культура

Райковецька культура, до якої, за О.Приходнюком, ми включаємо пам'ятки типу Сахнівки, вважаючи їх її раннім етапом, займає все Правобережжя. Вона переходить Дністер, Карпатські хребти і заходить у теперішню Закарпатську область, Буковину, Молдову до Дунаю, а в окремих місцях виходить на його правий берег — в межі теперішньої Болгарії. На півночі райковецькі пам'ятки займають усе Прип'ятське Полісся, виходячи на лівий берег Прип'яті, вклинюючись у її верхів'ях на територію сьогоднішньої Білорусі. На сході поселення Райковецької культури дещо переходять на лівий берег Дніпра, де межують з ареалами Волинцівської та Роменської культур. У Верхньому Подніпров'ї на правий берег Дніпра виходять пам'ятки лівобережної Волинцівської культури (рис. 26). З цього випливає, що Дніпро, як і в попередні періоди, не був порубіжжям для південної української групи споріднених східнослов'янських племен.

Степовий південь між Доном і Дністром і надалі знаходився у сфері тюркських кочових орд, проте слов'янські землеробські поселення дедалі більше звужують його простір.

Дослідженням пам'яток Райковецької культури, починаючи з кінця XIX ст., займалася велика група археологів. Це С.Гамченко, Ф.Мовчанівський, В.Гончаров, Ю.Кухаренко, І.Русанова, В.Петров, А.Сміленко, П.Толочко, Г.Мезенцева, Г.Шовкопляс, В.Петрашенко, Б.Тимощук, С.Пеняк, В.Баран, М.Кучера, В.Ауліх, Б.Томенчук, М.Филипчук та інші [див. літературу: "Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период" — К., 1990, с. 255-321].

Нині відомо близько 400 пам'яток. Велика кількість із них піддана археологічним дослідженням. Широко вивчене Райковецьке городище в урочищі Лука, що дало назву культурі, Сахнівка, Канів, Петрівка, Монастирьок, Кодин, Хлепча І, Рашків І, Ріпнів І та багато інших.

Пам'ятки Райковецької культури представлені поселеннями, городищами і могильниками. Значно, як порівняти з попереднім періодом, зростає кількість укріплених городищ, в тому числі і зародків майбутніх міст. Значна частина їх була общинними осередками, ремісничими,

політично-адміністративними, а деякі і культовими центрами [Толочко, 1972, с. 46-51; Тимощук, 1976, с. 60-62]. Відомі і городища-сховища без слідів постійного проживання. Екологічні ніші і топографія поселень Райковецької культури продовжують традиції давніших часів. Вони розміщені гніздами часто біля городищ, переважно на сонячних берегових терасах або на природних підвищеннях річкових заплав з родючими ґрунтами, зручними для землеробства і скотарства. Городища займали переважно малодоступні високі берегові миси або високі дюни в болотистих місцевостях. Вони розкидані по всьому ареалу Райковецької культури від Карпат і Дунаю до Прип'яті і Середнього Дніпра. Городища укріплені земляними валами та ровами з дерев'яними стінами або частоколом. Їхня площа, як правило, невелика — 0,5 га, але складномисові городища сягали інколи трьох гектарів. Особливо великі городища відкриті у Північному Прикарпатті, де жили хорвати. Площа неукріплених поселень дещо більша. Вона сягає 3 і навіть 5 га.

Кількість жител на поселенні коливається від 10-20 до 100 і більше. На повністю дослідженому нами поселенні Рашків І Чернівецької області, розташованому на березі Дністра і захищеному високим крутим схилом, відкрито 80 жител, понад 100 господарських ям та залізоплавильний горн (рис. 28). Житла розташовані групами, що не менш характерно для Райковецької культури, як і для празько-корчацьких старожитностей. Вони так співвідносяться між собою, що відбивають генеалогічні зв'язки і соціальну структуру сільської землеробської общини — верві. Ця закономірність, яка виявилася системою, притаманною більшості слов'янських поселень 1 - початку 2 тис. н.е і навіть більш ранніх, відкрита і доведена Я.Бараном. Тепер стала зрозумілою і сама назва слов'янської общини — верві. Лінійні зв'язки у розташуванні житлових будівель обумовлені життєвими потребами общини-верві для встановлення, на випадок спорів про спадкоємність, ступеня спорідненості членів великої патріархальної сім'ї, що займала конкретну окрему групу жител з господарськими приміщеннями. Лінійне розташування жител одне стосовно до одного вимірялося шнурком ("верьевкой") — звідси давньослов'янська назва "вервь" [Баран Я., 1992, с. 5-18].

Характерні для Райковецької культури житла — це підквадратні напівземлянки площею 7-16 кв.м з піччю-кам'янкою, в окремих випадках — глиняною піччю, нижня частина якої вирізана у материку. Піч завжди стояла в одному з кутів житла, переважно у його північній частині. Стіни житла — зрубні або на стовпах, дах — двосхилий (рис. 29).

Такі житла-напівземлянки з'являються в IV ст. на Дністрі й існують до XII ст. Звертає на себе увагу такий факт. У період Празько-Корчацької культури напівземлянки з печами, вирізаними у материковому

останці, переважали в західних окраїнах Волині, тепер (VIII-X ст.) вони появляються у Подніпров'ї, починаючи з раннього сахнівського етапу, і стають провідними на багатьох пам'ятках у Лівобережжі (Новотроїцьке городище з єдиним типом печі). Вони відбивають динаміку внутрішньослов'янських переселенських процесів, спрямованих із заходу на схід. Останні позначаються і похоронними обрядами.

Могильники Райковецької культури досліджені дещо слабше, ніж поселення. Основним типом захоронення і надалі залишається трупоспалення. Тепер значно зменшується кількість безкурганних плоских поховань і поступово нарощується кількість курганів. Вони знову ж таки, як і глиняні печі, вирізані у материковому останці, про що сказано вище, започатковані в середовищі Празько-Корчацької культури на Волині і рухалися у східному напрямку, займаючи на етапі Роменської культури Лівобережжя. Як у безкурганних, так і в підкурганних похованнях спалені останки поміщали в ямки та урни (останніх дуже мало). Зустрічаються поховання у вигляді ритуальних вогнищ на горизонті, перекритих курганним насипом. Інвентар досить бідний: бронзові прикраси, пряжки, астрагали, пастові намистини, фрагментарні залишки глиняних урн, ножі, наконечники стріл тощо.

Переважну кількість знахідок на райковецьких пам'ятках становить глиняний посуд. За технікою виготовлення він поділяється на дві нерівні частини: посуд, виготовлений вручну, і так званий обточений за допомогою гончарного круга. Ліпний посуд представлений горщиками, сковорідками, конічними мисками та великими плоскими жаровнями для сушіння зерна. Гончарний посуд представлений лише горщиками, форма яких переважно повторює відповідні ліпні посудини. На більшості пам'яток гончарний посуд становить лише 5-20% усієї виявленої кераміки.

На відміну від ліпного посуду Празько-Корчацької культури, переважно позбавленого будь-яких орнаментальних мотивів, ліпні посудини Райковецької культури часто орнаментовані нарізками по краю вінчика, пальцевими вдавленнями і т. п. Гончарні горщики рясно прикрашалися багаторядним лінійно-хвилястим орнаментом, нерідко по всьому корпусу посудини (рис.30).

За формою посуд Райковецької культури знаходить свої прототипи в празько-корчацьких старожитностях, хоч він і не позбавлений окремих підбіконічних форм, близьких до відповідних форм горщиків Пеньківської культури. На окремих райковецьких поселеннях Подніпров'я зустрічається гончарна кераміка, типова для пам'яток Салтівської і Волинцівської культур, а також незначна кількість амфорного матеріалу імпортного причорноморського походження, особливо в пониззях Дністра і Дунаю.

Як порівняти з пам'ятками Празько-Корчацької культури, на етапі Райковецької культури збільшується кількість землеробського та ремісничого інвентаря, поліпшується його якість. Він представлений наральниками, серпами, косами, мотиками, жорнами, сокирами, теслами, долотами, токарними різцями, свердлами тощо. Відомі глиняні та кам'яні відливні форми, ллячки і т. п. Досить рідко зустрічається зброя, представлена листоподібними наконечниками списів та різнотипними наконечниками стріл, шпорами. Прикрасами служили скроневі дротяні кільця, лунниці, підковоподібні фібули, браслети, персні, скляні намистини тощо.

Міняється склад монетних надходжень. До знахідок візантійських монет, притаманних пам'яткам попереднього періоду, додаються численні арабські дирхами, карбовані у VIII-X ст.

Райковецька культура вкладається у хронологічні рамки кінця VII - початку X ст. За ознакою наявності або браку гончарного посуду, на основі стратиграфії, монет та інших датуючих знахідок, археомагнітних дат вона поділяється на два хронологічні етапи. О.Приходнюк ранній етап у Подніпров'ї називає сахнівським [Приходнюк, 1980, с. 25-49]. В.Сєдов пам'ятки типу Сахнівки неправомірно трактує як останню заключну стадію Пеньківської культури, що на сахнівському етапі трансформується у Волинцівську культуру [Седов, 1996, с. 182-193]. Об'єкти раннього етапу ще не мають гончарного посуду, а його поява у житлових комплексах вже окреслює початок другого етапу. Це підтверджують стратиграфічні спостереження. На поселенні Рашків I у 17 житлах бракує навіть ліпного орнаментованого посуду. Воно, на думку Я.Барана, який виділяє тут три хронологічні етапи, а в їх межах і будівельні горизонти, виникло наприкінці VII ст. Його ранній етап синхронний третьому, останньому етапу сусіднього поселення Празько-Корчацької культури Рашків III [Баран, 1992]. Слід відзначити повну тотожність житлових і господарських комплексів цих двох поселень на відрізку часу, де їхня хронологія збігається. Все це підкреслює природне поступове переростання Празько-Корчацької культури в Райковецьку.

Таким чином, за прийнятою хронологічною схемою, перший етап датується в рамках кінця VII-VIII ст., другий — IX - початком X ст. [Русанова, 1973, с. 18-21; Тимощук, 1976, с. 21-30; Приходнюк, 1980, с. 126; Максимов, Петрашенко,1988, с. 92-94; Сміленко, 1985, с. 110-113] (рис. 31).

Стосовно того, чи пам'ятки типу Сахнівки відносити до Райковецької культури, вважаючи їх сполучною ланкою між нею та празько-корчацькими старожитностями у Подніпров'ї, чи, зважаючи на їхнє територіальне розміщення в ареалі колишньої Пеньківської культури,

вважати їх перехідними від Пеньківки до Волинцева, відомі дані спонукають підтримати першу точку зору. Як видно з карти розміщення пам'яток Райковецької культури, вони поступово займають райони Подніпров'я і переходять на лівий берег Дніпра, де раніше розміщались пеньківські поселення. Це загальна тенденція, яка триває протягом VII-VIII ст. нащадки склавінів — носіїв Празько-Корчацької культури — помітно трансформують місцеві пеньківські старожитності і приводять на межі VII-VIII ст. до утворення нових культур — Волинцівської та Роменської, в яких субстратні культурні риси втрачають домінуюче становище. Вони пробиваються у вигляді окремих елементів, зокрема незначної кількості біконічних форм ліпного посуду. Показовим щодо цього є поява в тих районах нового типу печей, вирізаних у материковому останці, часто єдиних на волинцівських і роменських поселеннях, які раніше побутували на поселеннях Празько-Корчацької культури в Західному Побужжі, а також наявність курганних поховань, притаманних Празько-Корчацькій культурі і не відомих у Пеньківській.

§2. Волинцівська культура

Якщо Райковецька культура продовжувала глибинні традиції празько-корчацьких старожитностей, то синхронні їм слов'янські культури Лівобережжя — Волинцівська та Роменська — сформувалися у більш складних умовах, викликаних, з одного боку, інфільтрацією на Лівобережжя частини правобережних слов'ян, а з другого, впливами Салтово-Маяцької культури, створеної населенням, що входило до складу Хозарського каганату.

Поглянувши на карту з позначками Волинцівської та Роменської культур (рис. 26), неважко помітити, що перша знаходиться в ареалі другої, займаючи її західну частину з виходом у районі Києва на правий берег Дніпра. Її крайні пункти: Мокча біля Трубчівська на півночі; Ходосівка під Києвом на західному березі Дніпра (волинцівські матеріали відомі і з самого Києва); крайня східна точка — Авдєєво під

Курськом; південну її межу окреслюють Лубни-Сари-Решетники [Сухобоков, Юренко, 1978, рис. 2; Этнокультурная карта.., рис. 20].

Роменські пам'ятки займають значно більший регіон. Вони піднімаються в басейнах Десни і Сейму до північно-західного кордону Брянської області. На заході окремі роменські поселення сягають Дніпра (Любеч), на півдні — межі із Степом (крайні пункти — Коробів, Решетники, Жовнін).

Початок археологічних досліджень волинцівських пам'яток пов'язаний з іменем М.Макаренка [Макаренко, 1907, с. 142-144]. Еталонне поселення і могильник біля с.Волинцеве Путивльського району Сумської області багато років досліджував Д.Березовець [Березовец, 1953, с. 25-26], а продовжувала дослідження С.Юренко [Юренко, 1983, с. 5-20], яка разом з О.Сухобоковим провела широкі розкопки на поселенні в Битиці.

Пам'ятки Волинцівської культури представлені неукріпленими поселеннями і безкурганними могильниками. На Битицькому поселенні хоч і є укріплення, але вони, на думку його дослідників, відносяться до скіфського часу [Сухобоков, 1975, с. 49-50]. Укріплення в Опішні, де виявлено волинцівські матеріали, зв'язані з горизонтом Роменської культури.

Поселення займали підвищені ділянки перших надзаплавних терас; лише зрідка, і то переважно пізні, влаштовувалися на більш високих місцях. Отже, їхня топографія повторює топографічні схеми пам'яток попередніх слов'янських культур на території України і загалом не відрізняється від традиційного влаштування поселень носіями синхронної Райковецької культури на Правобережжі.

Судячи з результатів досліджень Волинцівського поселення, де було виявлено понад 50 жител і господарських споруд на площі близько 6000 кв.м, вони розташовані кількома групами, як і об'єкти на райковецьких поселеннях, наприклад, у Рашкові I, де виявлено 7 компактних груп.

Основний тип житла — це квадратна або прямокутна напівземлянка, переважно стовпової конструкції, площею 12-25 кв.м, характерна для всіх південно-західних груп східних слов'ян. Етнографічною особливістю житлових споруд Волинцівського поселення і наступного Роменського можна вважати своєрідність печей. Вони майже усі вирізані в материковому останці або в масиві спеціально принесеної спондилової глини, якщо піщаний материк для цього був непридатний (рис. 32). І хоч цей тип печі не має тут місцевих коренів, а був занесений на Лівобережжя безпосередніми нащадками склавінів — носіїв Празько-Корчацької культури — із західних окраїн Волині, він фактично був тут

єдиним. Водночас на пам'ятках Райковецької культури, як і в попередній період, основною лишалась піч-кам'янка, яка заволоділа і тими західно-волинськими районами, де в VI-VII ст. побутували печі, вирізані в останці. Можливо, після того, як носії Празько-Корчацької культури із Західного Побужжя переходять на лівий берег Дніпра, спорожнілі райони заселяються склавінами із Подністров'я, що приносять сюди звичні для них печі-кам'янки. Глиняні печі, вирізані в останці, появляються на Подніпров'ї лише на сахнівському і волинцівському етапах. На попередніх пеньківських поселеннях вони ні разу не виявлені. Звідси випливає, що цей тип печі принесений із Західного Побужжя на Дніпро не раніше кінця VII - початку VIII ст. за часів формування Волинцівської культури. Оскільки перші житла на нових теренах прибульці завжди влаштовують такими, якими були їхні останні домівки на вихідній території, дотримуючись звичної для них архітектурної моделі та традицій в оформленні інтер'єру, то факт появи нової групи населення на Лівобережжі не може викликати сумніву. Тим більше, що він підтверджується й іншими деталями, зокрема наявністю у межах жител підвальних ям та пристінних виступів — прилавків, що також притаманне для слов'янських поселень Західного Побужжя (Ріпнів II) ще з пізньочерняхівського часу [Баран, 1972, с. 25; Його ж, 1981, с. 27-29].

Похоронний обряд носіїв Волинцівської культури відомий в основному за 17 безкурганними похованнями, відкритими Д.Березовцем на Волинцівському могильнику [Березовець, 1969, с. 9]. Незначна кількість поховань відома і на інших могильниках (Сосниця), але вони менш виразні. Волинцівські поховання — урнові трупоспалення. В урну зсипалися кальциновані кісточки, очищені від решток вогнища. В поховання потрапляли і металеві предмети вбрання покійного, спаленого за межами могильника, на стороні. Поряд з урною ставилися горщики-стравниці, інколи гончарні. Поховання здійснювались у неглибоких ямках, присипаних зверху землею і прикритих дерном.

В археологічній літературі можна зустріти припущення про існування курганних насипів на могильниках Волинцівської культури (Ляпушкін), але воно поки що не знаходить підтвердження. Отже, на відміну від Правобережжя, де процес витіснення плоских поховань курганними в VII-VIII ст. набрав інтенсивності, слов'янське населення Лівобережжя протягом усього волинцівського періоду курганних поховань не знало. Це також є одним із свідчень того, що склавінське населення приходить на цю територію вже наприкінці VII ст., на етапі переходу від Празько-Корчацької культури до Сахнівки, коли провідними тут ще залишалися безкурганні плоскі поховання. Ті ж або дуже подібні похоронні звичаї воно застає в антів Подніпров'я. Локальною ознакою

волинцівських трупоспалень слід вважати наявність поряд з урнами приставок-стравниць, яких немає у середині 1 тис. н.е. ні в Пеньківській культурі антів, ні в Празько-Корчацькій культурі склавінів. Ця традиція могла опосередковано передатися лише від слов'янських носіїв Черняхівської культури. Але це лише припущення, хоч і можливе.

Серед інших синхронних слов'янських старожитностей Волинцівська культура виділяється і своєрідністю гончарної кераміки, яка в переважній більшості житлових комплексів супроводить ліпний посуд. За кількістю вона становить трохи більше 10% керамічного комплексу, дещо міняючи, але не визначаючи його етнографічного обличчя.

Гончарний посуд Волинцівської культури характеризується високими технологічними якостями та вигадливим пролощеним орнаментуванням. Він не має місцевих традицій у середовищі ранньосередньовічних слов'янських старожитностей. Найбільш імовірне його привнесення на волинцівські поселення з регіону Салтівської культури [Березовець, 1965] алано-болгарським населенням, що входило до Хозарського каганату. Такі великі гончарні центри, які дослідила А.Сміленко в Канцирці [Сміленко, 1975, с. 118-157], могли існувати і в інших місцях Хозарії і продукувати дещо інші типи кераміки, що потрапляли на територію Волинцівської культури, а згодом, хоч і в меншій кількості, — Роменської (рис. 33).

В одиничних екземплярах такі посудини навіть зустрічаються на райковецьких поселеннях Дністра (Рашків I). Своєрідністю салтівських рис визначаються форма і орнаментація гончарного посуду з високим вертикальним вінчиком, чітко виділеними високими плечиками та конічно зрізаним унизу корпусом (рис. 33). Поверхня гладенька, нерідко лискована, орнаментована пролощеними, рідше врізними вертикальними лініями або горизонтальною пролощеною сіткою.

На культурні і торговельні контакти волинцівського та салтівського населення вказує також наявність групи дворучних круглодонних амфор салтівського типу, відомих із Подоння та Криму.

Основну групу кераміки становили ліпні кухонні товстостінні посудини, представлені горщиками, сковорідками та мисками, що становлять близько 90% усього керамічного комплексу (рис. 34). Більшість їх прикрашена пальцевими вдавленнями і нарізами по краю вінчика. Лише поодинокі ліпні горщики з високими циліндричними вінчиками виготовлені за зразками гончарних. Вони найчастіше служили урнами, як слушно зауважує Д.Березовець.

Переважна кількість товстостінних ліпних посудин знаходить собі аналогії в комплексах Райковецької культури сахнівського етапу, типологічно зв'язаних з керамікою Празько-Корчацької культури. Лише

відносно незначна кількість біконічних волинцівських горщиків виявляє риси, притаманні місцевому пеньківському середовищу.

Місця розташування волинцівських селищ на родючих ґрунтах, наявність землеробських знарядь праці (вузько- і широколезі наральники, коси, серпи тощо), різноманітний асортимент зернових культур (просо, озима та яра пшениця, жито, горох, сочевиця, конопля) вказують на землеробський характер господарства волинцівського населення. Важливим доповненням до землеробства було скотарство. Серед кісткового матеріалу переважають особини свійських тварин (80%), переважно великої рогатої худоби.

Розвивались і ремесла, зокрема залізоплавильна справа, засвідчена залишками сиродутних горнів на Волинцівському та інших поселеннях. У ковальських виробах широко застосовувалася технологія цементації та вварення сталевих смуг. Побутові предмети, виготовлені за цією технологією, представлені ножами, лезами, пінцетами, пряжками тощо; зброя — наконечниками списів і стріл, окуттями щита, а спорядження воїна — шматками кольчуги.

Ювелірне ремесло засвідчене знахідками ллячок і тиглів, а також інструментарію для оброблення кольорових металів.

Д.Березовець, О.Сухобоков, А.Сміленко та С.Юренко датують пам'ятки Волинцівської культури VII-VIII ст., умовно розділяючи їх на три хронологічні етапи, які, однак, не знаходять в археологічних матеріалах чіткого розмежування [Сміленко, Юренко, 1990, с. 304-306].

§3. Роменська культура

Пам'ятки Роменської культури відкриті М.Макаренком на початку XX ст. [Макаренко, 1907, с. 142-144; Його ж, 1925, с. 323]. Від епонімного городища біля м. Ромни, яке М.Макаренко досліджував кілька років, вони й отримали свою назву. Багато років дослідженням роменських пам'яток займався І.Ляпушкін,

який повністю розкопав Новотроїцьке городище, присвятивши йому окрему монографію [Ляпушкин, 1958, с. 1-328]. Серед дослідників пам'яток Роменської культури слід назвати П.Єфіменка та П.Третьякова, Д.Березовця, Б.Шрамка, О.Сухобокова, С.Юренко та інших. Багато уваги науковій інтерпретації цих пам'яток присвятив В.Сєдов [Седов, 1982, с. 133-143; літературу див.: Этнокультурная карта... 1985, с. 125-135].

Топографія роменських поселень дещо контрастує з топографічною схемою відкритих поселень Волинцівської культури. Не покидаючи долин, роменці виходять на високі крутосхилі берегові останці, максимально пристосовані для оборони. Цьому слугували і високі дюни, і пагорби в болотистих долинах, укріплені валами і ровами. Це давно помітили археологи. Тепер волинцівські відкриті поселення заміняються роменськими укріпленими городищами, які домінують на Лівобережжі у VIII-X ст. Вони прикривають навколишні гнізда поселень. Дослідниками встановлено, що форма городищ залежала від конфігурації мисових останців. Городища в долинах укріплялися кільцевою системою ровів і земляних валів з дерев'яною стіною або частоколом. На окремих роменських городищах (Коробківське) слов'яни вперше використовують кам'яну кладку для укріплення земляного валу. Картину планування роменських поселень дає повністю розкопане Новотроїцьке городище. Як і на волинцівських і райковецьких поселеннях, житла тут розташовані групами. І.Ляпушкін дав його графічну реконструкцію, вимежовуючи чотири групи жител [Ляпушкин, 1958, рис. 116].

Житла Роменської культури — це підквадратні напівземлянки площею 9-12 кв.м, але бувають і більших розмірів — до 20 кв.м, а в окремих випадках — і до 30 кв.м. Дерев'яні стіни стовпової і зрубної конструкції. Піч глиняна, вирізана в материковому останці. В п'ятдесяти житлах Новотроїцького городища усі господарські печі такого типу. Інші типи печей споруджені у підбоях материкових стінок. Вони зустрічаються в одиничних випадках в окремих роменських напівземлянках на деяких поселеннях. На Новотроїцькому городищі підбійні печі відкрито лише в трьох житлах (№ 3, 7, 38). На нашу думку, вони мали виробниче призначення, принаймні в тих спорудах, де в одному із кутів стояла ще побутова піч. На поселенні Празько-Корчацької культури в Ріпневі II нами в одному із жител (№ 31), крім кухонної печі в куті напівземлянки, відкрито три підбійні печі зі слідами бронзоливарного виробництва. Такі ж печі разом з кухонними відкрито нами на поселенні Райковецької культури Рашків І. Геологи встановили використання для їх спорудження спондилової глини, що витримувала високе температурне навантаження.

Якщо генеза кухонних печей, вирізаних у материковому останці, сягає лише поселень Празько-Корчацької культури не раніше VI ст. (поселення Ріпнів II і III на Західному Бузі), то перші печі в підбоях, але кухонного призначення, відкрито і на поселеннях Черняхівської культури (слов'янська частина) та Київської культури римського часу (Дем'янів II, Роїще та ін.).

Важливий і такий, на нашу думку, не випадковий, факт. На деяких роменських поселеннях, розташованих на піщаних ґрунтах, будувалися печі зі шматків залізної руди, очевидно, при відсутності каменю. Така ж піч, складена зі шматків болотяної руди і каменю, стояла в житлі кінця VII ст. на поселенні Празько-Корчацької культури Бовшів II на Верхньому Дністрі [Баран, 1972, с. 26].

Крім своєрідної конструкції печей, у житлах Волинцівської і Роменської культур звертає на себе увагу відносно велика кількість напівземлянок із підвальними ямами. Ця особливість також має своє підґрунтя в пам'ятках давніших часів, зокрема на празько-корчацьких і черняхівських поселеннях Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя (Ріпнів II, Черепин). Житла з підвальними ямами в цих регіонах відомі і на поселеннях Райковецької культури.

Не можна оминути ще однієї деталі внутрішнього інтер'єру окремих жител Роменської культури, котра перегукується з житлами празько-корчацьких поселень Західного Побужжя і райковецьких поселень Волині. Маються на увазі пристінні виступи-прилавки, вирізані у материковій глині у двох житлах Новотроїцького городища, а також Монастирища [Ляпушкин, 1961, с. 231; Макаренко, 1924, с. 9-11]. На поселенні Празько-Корчацької культури в Ріпневі пристінні виступи-прилавки були у трьох житлах із десяти. Вони відомі із райковецьких шарів Плісненська, Райковецького городища та навколишніх поселень [Баран, 1972, с. 24; Старчук, 1952, с. 382-383; Гончаров, 1950, с. 50-51].

Не підлягає сумніву своєрідність керамічних форм Роменської культури. На відміну від своєї попередниці — Волинцівської культури, тут значно зменшується кількість досконалого гончарного посуду салтівських зразків та ліпних посудин з високими прямими вінцями, що наслідують їхні форми та характер орнаментації.

Власне роменський керамічний комплекс ділиться на дві групи. Це ліпні посудини, обточені на примітивному гончарному крузі, які появляються лише в кінці X ст. і яких дуже мало. Група ліпної кераміки представлена горщиками, сковорідками і мисками. Горщики або з пологими заокругленими, або з високо поставленими крутими плечиками, усі з низькими, дещо розхиленими вінцями. Орнамент — нарізи або вдавлення по краю вінця, відбитки шнурового або гребінцевого штампів

по плечиках. Так само прикрашалися і мископодібні посудини (рис. 35).

Спробуємо підсумувати усі групи слов'янського керамічного посуду місцевого виробництва VIII-X ст. Для усіх трьох груп — Райковецької, Волинцівської і Роменської культур — визначальними були: 1 —стрункі посудини з високо поставленими плечиками; 2 — посудини з пологими, нижче поставленими плечиками. Перші становлять більш-менш рівну частину з другими на райковецьких і роменських поселеннях, на волинцівських поселеннях переважають другі. Перші виводяться з Празько-Корчацької культури, другі — з Празько-Корчацької і Пеньківської культур. Інші форми ліпних горщиків — біконічні і тюльпаноподібні, які були основними в Пеньківській і Колочинській культурах, у VIII-X ст. зустрічаються лише в одиничних екземплярах як пережитки. Конічні миски знаходились у вжитку на поселеннях Райковецької культури Подністров'я, де вони появляються ще на черняхівських поселеннях. На Волині і Лівобережжі вони зустрічаються в одиничних екземплярах. Інші форми мисок і сковорідки у значно меншій кількості, ніж горщики, зустрічаються на пам'ятках усіх трьох культур.

На відміну від керамічного комплексу, металеві, кам'яні, кістяні вироби не виділяють Роменську культуру серед інших слов'янських синхронних культур. До розкопок Новотроїцького городища здавалося, що металевих виробів тут дуже мало. Насправді ж воно дало досить значну кількість металевих та інших виробів. Це передусім землеробські (наральники, серпи, коси), виробничі та побутові вироби (ножі, сокири, тесла, ложкорізи, шила, пряжки, кресала), зброя (наконечники стріл, навіть уламки меча) та ін. Із кольорових металів виготовлялися прикраси: скроневі кільця, браслети, шийні гривни тощо; частина цих речей зроблена із срібла. Дослідник Новотроїцького городища І.Ляпушкін відзначає, що згадані предмети — не одиничні знахідки, а серії. На цьому городищі виявлені ознаки місцевого металообробного ремісничого виробництва (залізні шлаки, злитки кольорових металів, штампи) [Ляпушкин, 1961, с. 236-237].

Похоронний обряд населення Роменської культури продовжує традиції носіїв попередніх слов'янських культур. Серед найбільш ранніх поховань ще є трупоспалення на стороні із захороненням урн у неглибоких ямках без курганних насипів, як і у Волинцівській культурі і попередніх: Пеньківській, Празько-Корчацькій, Колочинській. Починаючи з IX ст., до Лівобережжя докочується хвиля курганних поховань, що започаткувалися в середовищі склавінів, а їхні корені, мабуть, сягають населення культури Карпатських курганів, сусідів їхніх черняхівських пращурів. Разом з тим на Лівобережжі поховальний обряд зазнає певних відчутних змін, появу яких важко пояснити. На відміну від Право-

бережжя, де поховання спаленого покійника здійснювалося на давній поверхні або в ямці, потім перекритій курганом, населення Роменської культури спалені кісточки, покладені в урну, захоронювало в самому насипі кургану під поверхнею. В одних випадках — у верхній частині, в інших — посередині або в нижній частині насипу, але близько до поверхні. Лише зрідка зустрічаються поховання на горизонті, як у Райковецькій культурі. Літописець, змальовуючи поховальний обряд сіверян, пише: "*...мертвеца сожижаху и по семъ собравшие кости вложаху в судину малу и поставяху на столпъ на путех*".

Хронологія Роменської культури визначається на основі східних монет і скарбів із них, а також салтівського імпорту та типології кераміки. Вона вкладається в рамки VIII-X ст. Так її датують І.Ляпушкін, О.Сухобоков, В.Сєдов [Славяне Юго-Восточной Европы... С. 306-308, література].

Закінчуючи характеристику Роменської культури, треба визначитися щодо питання про співвідношення із синхронними боршівськими пам'ятками. Відносна типологічна близькість роменських та боршівських пам'яток трактується або в плані їх культурної єдності [Ляпушкин, 1947, с. 126-127], або як дві окремі, хоч і близькі культури [Сухобоков, 1975, с. 144-146; Седов, 1996, с. 204-205]. Археологічні дослідження останніх десятиліть не підтвердили першої точки зору. А.Москаленко після широких розкопок городища Тітчиха в Подонні на площі 7000 кв.м, де відкрито 46 напівземлянкових жител, дійшла висновку про окремішність Роменської і Боршівської культур [Москаленко, 1965, с. 155]. Житла Боршівської культури — підквадратні напівземлянки із стінами зрубної або стовпової конструкції, як і житлові будівлі Роменської культури. Але печі тут інші — кам'янки, глиняно-кам'яні, глиняно-каркасні. Є певні своєрідності керамічного комплексу, поховального обряду. Зокрема, в насипах курганів відкриті дерев'яні камери, які містили урни з кальцинованими кістками кількох покійників, спалених на стороні. Крім урн, знайдені і посудини-приставки. Довкола домовин робилися округлі огорожі з вертикальних дощок. Відомі і безкурганні трупоспалення та курганні на горизонті. На думку В.Сєдова, курганні боршівські поховання з'являються на століття пізніше, ніж сама культура, яка більшістю дослідників датується в межах VIII-X ст. [Седов, 1996, с. 205].

Основним заняттям населення Боршівської культури було землеробство, засвідчене як знахідками знарядь праці (наральники, досконалі серпи, коси), так і обвугленими зернами ячменю, проса, пшениці, жита, гороху та ін. Як порівняти з населенням Роменської культури, в господарстві боршівців, поряд із землеробством та скотарством, більше місця займали промисли (риболовля, полювання, бортництво).

Крім подонської, спорідненої із роменською, боршівської групи пам'яток, не можна поминути і верхньоокську групу, представлену такими селищами, як Лебідка, Кроми, городищем Лужки та ін. [Никольская, 1957, с. 176-197; Її ж, 1961, с. 12-41]. Порівнюючи з пристеповими районами Роменської культури, в приокському регіоні менше городищ. На поселеннях відкриті напівземлянки з печами, побудованими з глини та каміння або вогнищами з кам'яною основою.

Поховання представлені курганами. Частина з них — це захоронення решток кремації в урнах або у вигляді купки кісток в курганному насипу, друга частина — це зрубні камери-домовини. В багатьох курганах на Оці відкрито круглі стовпові огорожі, подібні до таких же огорож не слов'янської Мощинської культури, що була тут попередницею слов'янських старожитностей. В.Сєдов звернув увагу, що на Оці немає безкурганних поховань, відомих на початках Роменської культури, а кургани появляються у VIII ст. Він пояснює це наявністю курганних традицій уже в Мощинській культурі [Седов, 1996, с. 202].

Керамічні комплекси VIII-X ст. у верхів'ях Оки, як і в Придонні, близькі до Роменської культури, хоч і мають певні несуттєві відмінності, що пояснюються впливом на них місцевих неслов'янських субстратів.

Отже, ми розглянули всі слов'янські культури VI-X ст. України та коротко схарактеризували близькі до них сусідні старожитності, що утворилися в результаті слов'янського розселення. Останні у VIII-X ст. отримують своє нове етнографічне забарвлення, відображаючи зародження нових слов'янських етносів на території Південної, Центральної і Північно-Східної Європи.

Розвиток слов'янських племен в час їх великого розселення і в наступні століття відбувався за однаковими або близькими історичними законами. І якщо на лівому березі Вісли або на південь від Карпат в VI-X ст. народжувалися нові слов'янські етноси, і цього ніхто не заперечує, то дивує потяг об'єднати всі численні східнослов'янські племена та їхні союзи з різними археологічними культурами в одну етнічну групу. У світлі нових археологічних матеріалів та кореляції з ними писемних і лінгвістичних джерел такої східнослов'янської групи ніколи не існувало. Ця прикра методологічна помилка повинна і може бути виправлена.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

ВИТОКИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КІНЦЯ VII-X СТ.

Уже сама повсюдна зміна слов'янських культур на межі VII/VIII ст. на величезній території Центральної і Східної Європи засвідчує глибокі внутрішні переміни в економічних та суспільно-політичних структурах слов'янського світу. Ці процеси були тісно пов'язані, а в багатьох випадках і викликані подіями великого переселення народів. У цей час фактично складається нова політична карта Європи, в тому числі і Східної, на якій слов'янські племінні союзи, що в IX-X ст. досягають державності, займають свої усталені місця.

Щоб з'ясувати їхні витоки, ще раз повернемося до слов'янських культур VI-VII ст., які фактично є першими історично доказовими матеріальними проявами самоутвердження великих слов'янських племінних груп на політичній карті Європи.

Найбільшу в територіальному відношенні Слов'янську культуру V-VII ст., розташовану навколо Карпатських гір, становлять празько-корчацькі старожитності. Їх ядро, згідно з датованими комплексами V ст., знаходилось у Верхньому Попрутті, на Середньому і Верхньому Дністрі, у верхів'ях Західного Бугу і Сяну на Північному Прикарпатті. Археологічні спостереження корелюються з лінгвістичними даними. За І.Удольфом, це регіон, де встановлено найбільш архаїчні слов'янські гідроніми, що знаходять своє повторення в усіх трьох мовних слов'янських групах, які утворилися внаслідок слов'янського розселення з Північного Прикарпаття: східній, південній і західній [Udolph, 1979, s. 1-23].

Сформувавшись у V-VI ст. у Північному Прикарпатті, празько-корчацькі старожитності до кінця VII ст. поступово розширюють свій ареал і займають уже визначену вище територію. Остання збігається з районом, де, за Йорданом, жили племена склавінів (слов'ян). Із середовища склавінських племінних груп у Середньому Подунав'ї через одне-два століття виростають уже нові племінні утворення, які, в інтеграції з аварами та субстратним населенням, утворюють низку нових слов'янських союзів (морав'ян, словаків, чехів) або самі стають жертвою асиміляції, як паннонські слов'яни після приходу угрів чи різні слов'янські празько-корчацькі та пеньківські групи, що зазнали романізації на території сучасної Румунії. Тобто у склавінському ареалі на півдні від Карпат, де вони були переселенцями і змішувалися з субстратним населенням, виростає ряд нових слов'янських середньовічних етнокультурних груп. У той же час у Південній Польщі поступово визріває племінний союз віслян.

Яка ж доля того слов'янського населення Празько-Корчацької культури, що залишилося на своїй корінній території і в майбутньому стало родоначальником українського народу?

Прогресуючи в етнокультурному відношенні, Празько-Корчацька культура поступово набирає нового етнографічного забарвлення і перерос-

тає в Райковецьку культуру. Вона розширює свою територію, займаючи все межиріччя Дніпра і Вісли. На півночі обмежується Прип'яттю, дещо виходячи на її лівий берег, на півдні — Карпатами з виходом на їх південні схили і Буковину. Уже в кінці VI- на початку VII ст. у Придніпров'ї створилася широка смуга змішаних корчацько-пеньківських пам'яток, що спільним потоком опустилися далеко на південь до Дністра і Подунав'я. Поява у VII ст. печей у пеньківських житлах, які заміняють типові для них вогнища, а також празько-корчацьких керамічних форм вказує на процеси поступової інфільтрації правобережних слов'ян у райони пеньківського ареалу.

Після 602 р. з писемних джерел зникає етнонімна назва "анти" іраномовного походження. Вважаємо, що це зв'язано з інтеграційними процесами обох слов'янських племінних груп (склавінів та антів). Те, об'єднане Пеньківською культурою, слов'янське населення, що в писемних джерелах відоме під назвою "анти", ховається під назвою своїх правобережних сусідів, яка, будучи самоназвою одної із слов'янських племінних груп, назавжди покриває всі слов'янські племінні утворення незалежно від їхніх конкретних найменувань. У IX-X ст., із виникненням слов'янських держав, вони отримують свої конкретні назви, а назва "слов'яни", "слов'янські народи" залишається в розумінні їхніх етнічних витоків поряд з такими назвами, як "германські народи", "романські народи" і т. п.

Процеси інфільтрації слов'янського населення на схід у VII-VIII ст. посилюються, і вже райковецькі пам'ятки, створені нащадками склавінів, займають усі правобережні придніпровські райони, в тому числі і ті, які в VI-VII ст. ще були зайняті пеньківськими пам'ятками антів (рис. 26). Поступово вони переходять на Лівобережжя і стають основним компонентом Волинцівської і Роменської культур, певною мірою поглинаючи в культурному відношенні місцеве пеньківське населення. Етнографічні ознаки, на яких ґрунтується наше твердження, наведені вище при характеристиці культур Лівобережжя VIII-X ст. Маються на увазі печі, вирізані в останці, курганні поховання, певні типи ліпного посуду, що не мають на Лівобережжі своїх місцевих попередників. Але тепер усе це населення, що разом утворює нову племінну групу, представлену новими Волинцівською та Роменською культурами, уже певною мірою відмінними від своїх безпосередніх культурних підоснов, опиняється на межі з болгаро-аланським населенням Степу. Воно, як і ті слов'янські племена, що вийшли на історичну арену під іменем антів (з індо-іранської мови — "окраїнних"), також стає окраїнним населенням, відділеним степовими тюркомовними номадами від античних та постантичних цивілізацій.

Питання витоків Волинцівської та її спадкоємиці — Роменської культур виникло з появою перших публікацій матеріалів цих пам'яток. Воно дискутується і сьогодні.

І.Ляпушкін вважав, що Роменська культура, куди він включав і волинцівські пам'ятки, виникає з приходом у Лівобережжя на початку VIII ст. слов'янського населення Райковецької культури з правого берега Дніпра [Ляпушкин, 1961, с. 356-366]. І хоч не всі його розробки знайшли підтвердження в нових археологічних матеріалах, спостереження дослідника про близькість синхронних пам'яток Роменської і Райковецької культур підтверджується все новими і новими пам'ятками. Більше того, нині вдалося встановити, що процеси інфільтрації слов'янського правобережного населення на Лівобережжя почалися ще на етапі існування празько-корчацьких і пеньківських старожитностей на початку VII ст. Не заперечує наявності у складі Роменської культури вихідців з Правобережжя і В.Сєдов, обґрунтовуючи їхню присутність на Лівобережжі появою у IX-X ст. курганних поховань, що не мають місцевої традиції [Седов, 1996, с. 200].

І справді, поява курганних поховань на Лівобережжі — це свідчення перманентності внутрішніх динамічних процесів у межах споріднених південно-західних племінних утворень, початок яких сягає ще римського часу. Пік інтенсивного переходу через Дніпро носіїв правобережних слов'янських культур припадає на VII - початок VIII ст. — час формування Волинцівської культури, коли на Лівобережжі появляються неукріплені поселення з житлами, що опалювалися глиняними печами, вирізаними в останці, і празько-корчацькі форми ліпного посуду, про що йшлося вище.

В.Петрашенко провела статистичний аналіз співвідношення керамічних комплексів еталонних пам'яток сахнівського та волинцівського етапів, з одного боку, та їх відношення до кераміки Райковецької і Роменської культур, з другого. Коефіцієнт подібності основних форм посуду виявився вражаючим. Подібність основних форм ліпного посуду Монастирка, Канівського поселення, Сахнівки, Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва досягає 80-88%; Волинцівського поселення, Житомирського Полісся, Ходосівки, Києва — 81-86%; Новотроїцького городища, Житомирського Полісся, Пастирського городища, Стецівки — 80-81%. Авторка підкреслює, що в усіх трьох групах присутнє Житомирське Полісся, тобто класична кераміка Райковецької культури. Середній коефіцієнт подібності керамічних комплексів коливається в межах 80-85%. Якщо врахувати, що І.Русанова тим же методом довела пряме переростання пам'яток Празько-Корчацької культури в Райковецьку, то не можна не погодитися з обома дослідницями в тому, що населення, яке створило Празько-Корчацьку і Райковецьку культури, в процесі розселення та асиміляції носіїв Пеньківської культури антів було також основним творцем Волинцівської та Роменської культур [Русанова, 1976, с. 196-199].

В.Петрашенко посилює свою тезу і прикладами влаштування інтер'єрів жител.

Поглинення Празько-Корчацькою культурою пеньківських старожитностей та салтівські впливи були основою, на якій виникла Волинцівська культура, що у VIII ст. переростає в Роменську.

Не заперечуючи ранньої інфільтрації правобережних слов'ян в ареали Пеньківської, а потім і Волинцівської культур, В.Сєдов применшує значення цього компонента в процесах формування останньої. Він вважає, що Волинцівську культуру створили вихідці із Саратовського Поволжя — носії Іменьківської культури [Седов, 1996, с. 194-195]. Ця далекосяжна гіпотеза має на меті довести єдність суспільних процесів усіх східних слов'ян і тим самим відкрити шлях до пояснення сумнівних тверджень про існування єдиної східнослов'янської народності. Тут Іменьківська культура повинна б відіграти роль замінника штучно створених антинорманістами міфічних слов'янських русів, про що йшлося вище.

Як відомо, етнічна належність Іменьківської культури ще не визначена. Ряд дослідників схиляється до думки про її приналежність до місцевого балтського, угро-фінського або болгаро-аланського населення [Халиков, 1988, с. 119-126]. Не можна виключити і наявності в ній незначного слов'янського компонента, але не пшеворського чи черняхівського, як вважає В.Сєдов, а києво-колочинського, на що вказує близькість жител та тотожність похоронного обряду. Що стосується наявності у волинцівських та іменьківських керамічних комплексах струнких горщиків (ліпних і гончарних) з високим циліндричним вінчиком і високо піднятими крутими плечиками, на яких будує свою концепцію В.Сєдов, то ці форми в обох культурах мають салтівське, неслов'янське, походження. Дослідники волинцівських пам'яток — Д.Березовець, О.Сухобоков, С.Юренко, Є.Горюнов та ін. — переважно виводять пам'ятки Волинцівської культури із місцевих пеньківських та колочинських старожитностей, не відкидаючи впливів правобережних культур [Этнокультурная карта... С. 116-134].

Ми, враховуючи місцеві пеньківсько-колочинські елементи, надаємо перевагу в процесах формування Волинцівської, а тим самим і її безпосередньої спадкоємниці — Роменської культури, правобережному компоненту, витоки якого сягають празько-корчацьких і райковецьких старожитностей.

У нас немає ніяких підстав не погодитися з тими дослідниками волинцівських і роменських пам'яток, які розглядають їх як два хронологічно послідовні етапи в розвитку слов'янського населення Лівобережжя. Нові археологічні дослідження, зокрема поселення в Битиці та інших пам'яток, підтверджують значні впливи Хозарського каганату. Але, всупереч поглядам М.Артамонова [1970, с. 29-31], вони не визначали етнічного обличчя

дніпровського лівобережного населення Лісостепу, яке у своїй основній масі належало слов'янам.

Досить складно визначити за археологічними матеріалами кількісне співвідношення елементів місцевих і правобережних культур на кожній із пам'яток Лівобережжя у VII-X ст., але наявність інтеграційних процесів, що визначаються перевагою етнографічних рис, характерних для слов'янських правобережних культур раннього середньовіччя, не викликає сумніву. Отже, ми приєднуємося до думки І.Ляпушкіна, Д.Березовця, С.Юренко, В.Петрашенко, О.Приходнюка, Є.Горюнова про слов'янську належність пам'яток Роменської культури та її попередниці — Волинцівської культури, визнаючи, що в їх складі, зокрема останньої, присутні елементи салтівських старожитностей, котрі належали алано-болгарам [Этнокультурная карта... С. 124-125].

Окремий погляд на підоснови Волинцівської культури висловив М.Брайчевський. На його думку, волинцівські та пастирські пам'ятки — це "релікт Черняхівської культури на Лівобережжі" [Брайчевський, 1968, с. 169]. Оскільки згаданий автор всю Черняхівську культуру вважає слов'янською, а її верхню дату відносить до VII ст., то наприкінці 60-х років його визначення могло здаватися привабливим. Насправді вже тоді були відомі на лівому і правому берегах Дніпра слов'янські пам'ятки Пеньківської культури, датовані V-VII ст., які розділяли черняхівські і волинцівські старожитності. Але цього М.Брайчевський не приймає. Очевидно, важко міняти свою, хоч і застарілу, концепцію, навіть під тиском нових джерел. Але поєднання М.Брайчевським волинцівських і пастирських пам'яток, де присутній салтівський компонент, безперечно, заслуговує на увагу, а деякі черняхівські пам'ятки (типу Хлопкова) таки мають певне відношення до слов'ян Лівобережжя, правда, на етапі формування Пеньківської культури, а не Волинцівської.

У літературі широко дискутується і племінна належність пам'яток Райковецької, Волинцівської та Роменської культур. Це питання ми розглянемо у наступному розділі, відзначивши тут, що саме ці культури покривають територію всієї південної групи літописних племен. Виходячи з археологічних джерел, зокрема культурної спорідненості згаданих старожитностей та спільності їхніх витоків, можна припускати, що вже на межі VII-VIII ст. південно-західна група східнослов'янських літописних племен була настільки інтегрована, що створила певну етнічно-політичну спільність, яка досягла своєї завершеності пізніше — на етапі виникнення українського народу.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ І СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ ОБ'ЄДНАННЯ В 1 ТИСЯЧОЛІТТІ Н.Е.

Археологічні матеріали в міру їх нагромадження розширюють джерельну базу до вивчення слов'янських літописних племен та об'єднань. Оскільки ми вже півстоліття рік у рік займаємося пошуками, розкопками та вивченням археологічних пам'яток саме слов'янських племен, то, працюючи над цією підсумковою роботою, виходимо в її побудові з аналізу насамперед археологічних джерел з наступною їх кореляцією з писемними, лінгвістичними та іншими джерелами.

Вже з самого початку мусимо відверто сказати, що до V ст. н.е. археологам на території Європи не вдалося відкрити такої культури, яка б повністю належала праслов'янським чи слов'янським племенам. Спроби навколонаукових любителів старовини, особливо в останні роки, назвати ті чи інші археологічні культури, починаючи з неоліту, слов'янськими, а то й протоукраїнськими або перенести назви чужих народів, згаданих античними та східними авторами, на слов'ян чи українців слід оцінювати як тимчасовий спалах романтизму, викликаний відродженням української державності. Аналогічні явища відомі в історичній науці майже усіх європейських народів, зокрема в кінці XVIII-XIX ст. З тих же позицій ми оцінюємо все те, що, наприклад, писав О. Вельтман про Аттілу в середині XIX ст. Сьогодні, в кінці XX ст., його роботи мають лише історіографічне значення як невдалий приклад "поглиблення" і "розширення" давньої історії України. Щоб у цьому переконатися, варто лише перегорнути сторінки першого тому "Історії України-Руси" М.Грушевського. Безперечно, і деякі тези з названої книги сьогодні вимагають уточнень або доповнень. Але тільки там, де з'явилися справді нові джерела: археологічні, лінгвістичні чи інші, — які були недоступні авторові "Історії України-Руси". Будучи "чистим" істориком, М.Грушевський професійно, з вичерпною повнотою використав наявні у свій час археологічні матеріали до історії давнього населення України.

Спроби виділення матеріалів, що належали б предкам слов'ян, у культурах неоліту, енеоліту, доби бронзи чи навіть раннього заліза, слід вважати гіпотетичними.

На межі ер слов'янські елементи відомі в двох культурах: Зарубинецькій — на території України та Білорусі, де вони були основними при наявності балтських та германських, і Пшеворській — на території Польщі, де вони займали незначне місце поряд з основними германсько-кельтськимн. Археологічні культури корелюються з писемними даними Плінія Старшого, Таціта, Птолемея, за якими слов'янські венеди, починаючи з I ст. н.е., також виразніше фіксуються на правому березі Вісли, ніж на її лівому березі.

У наступних (друга половина I - II) століттях праслов'яни на території України представлені пізньозарубинецькими та волино-подільськими пам'ятками, що становили певну культурно-етнічну спільність, розколоту потоками готів, котрі просувалися із Нижнього Повіслення до узбережжя Чорного та Азовського морів (рис. 53). Останні позначені пам'ятками Вельбарської культури.

У III ст. н.е. в Україні за участю слов'янських племен виникають дві культурно-етнічні групи, які надалі, до утворення Київської держави, розвиваються самостійно. Це Київська культура, що покрила балтський субстрат у верхів'ях Дніпра, та велика за територією багатоетнічна Черняхівська культура між Прип'яттю і Десною на півночі, Чорним морем і Дунаєм — на півдні.

Ці етнокультурні групи, про які детально мова піде в окремих розділах, вичерпують венедський період в історії слов'ян на території України в римський час.

В кінці IV ст. на історичній арені появляються назви ще двох слов'янських племінних об'єднань — склавінів та антів, про яких ішлося вище. Тут ми хочемо лише повторити, що назва склавіни — це латинізована форма самоназви слов'ян, яка досить швидко поширюється на всі слов'янські племінні об'єднання, а через них — на всі слов'янські народи. Тепер слов'яни беруть участь у європейських подіях під власною назвою.

У результаті інфільтрації склавінів в ареал Пеньківської культури антів та інтеграційних процесів уже в першій половині VII ст. назва "анти" замінюється назвою "слов'яни". Цьому сприяли і спільні походи на Візантію, і переселенські процеси, і боротьба з аварами. Від назви "анти" залишилася лише традиція, яка, за Літописом, відродилась аж у XII ст. у формі Україна ("*...вся Украйна постона*").

Археологічно ці дві групи племен виражені Празько-Корчацькою та Пеньківською культурами, які виникають на основі слов'янської частини Черняхівської культури на території України в V ст. н.е.

Носії Київської культури, тернторіально віддалені від кордонів римського лімесу, не отримали писемного етнонімного виразу. Більше

того, ми не знаємо імені племінного об'єднання, яке утворилося в V-VII ст. на її основі. Воно в археології отримало назву Колочинської культури. Не знаємо також імені слов'янського племені, що утворилось у V ст. в Саратовському Поволжі під назвою Іменьківської культури, інтегруючись у місцевий угро-фінський субстрат.

Але в цьому випадку для нас важливим є трохи відкрити механізм двох ліній розвитку східнослов'янських етно-археологічнних спільностей. Перша, південна, що межує з провінціями Риму і Візантії, добре відома її хроністам, особливо в період розселення слов'янських племен в Подунав'я, на Балканський півострів та в межиріччя Ельби і Заале; друга — північна, розселенський рух якої веде на північний схід у межі сьогоднішньої Росії, а тодішніх балтських і угро-фінських племен. Початок цих роздільних процесів лежить у перших століттях нашої ери. Він обумовлений розколом на дві частини волино-подільської та пізньозарубинецької груп з приходом готів у кінці II ст. н.е. на територію України. Продовження розвитку цих процесів дещо зупинила, але не припинила зовсім навіть східнослов'янська держава — Київська Русь під династією Рюриковичів, про що свідчить утворення трьох східнослов'янських народів після її розпаду.

Які процеси визначають розвиток східнослов'янськнх племен у VIII-IX ст. напередодні утворення Київської держави?

Як видно з попереднього розділу, на території України замість трьох етнокультурних груп (празько-корчацької, пеньківської, колочинської) виникає лише дві: райковецька і волинцівська. Остання фактично є раннім етапом Роменської культури, як сахнівська — Райковецької. Основою виникнення цнх груп була Празько-Корчацька культура склавінів (слов'ян), яка інтегрувала Пеньківську культуру антів. Ці культури (Райковецька і Роменська) належали літописним правобережним племенам і сіверянам з Лівобережжя — предкам українського народу.

Колочинська група слов'яно-балтських старожитностей, як і пам'ятки типу Банцерівщини, у процесі дальшого розселення слов'ян на північ і північний схід стає основою, на якій утворюється, в залежності від етноплемінного складу балтського та угро-фінського субстрату, ряд споріднених племен, що разом створюють північно-східні балто та фінно-слов'янські угруповання в процесі їх слов'янізації. Це предки російського народу. Частина носіїв Колочинської та Банцерівської культур, а також Райковецької, асимілюючи балтський субстрат, дає нову північно-західну групу слов'ян —предків білоруського народу.

У багатьох археологічних працях радянського часу, де вивчаються етнокультурні процеси у Східній Європі VIII-X ст., зроблені спроби

скорелювати літописні племена з певними групами археологічних пам'яток. Для деяких племен, особливо північно-східної групи, що сіла на чужий різноплемінний субстрат, це вдається, для південно-західної, що має місцеві слов'янські підоснови, — ні. Але в кожній спробі проглядаються достатньо чіткі етнографічні відмінності між південно-західною і північно-східною групами, що повинно б відповідати і діалектно-мовним їх особливостям.

Поглянемо на це питання саме з цього боку.

Вже О.Шахматов вважав, що після того, як східні слов'яни в VII-IX ст. з дніпровсько-волинського регіону розселилися на великих просторах від Чорного моря до Ільменського озера й від Карпат до Дону, їхня мова розчленувалася на три великі діалектно-територіальні групи: північноруську, східноруську (або середньоруську) і південноруську, що стали підґрунтям для сформування трьох східнослов'янських мов: російської, білоруської, української: "Распадение восточнославянскнх племенъ н нхъ языка относится (в своемъ постепенном ходе) к VII и VIII веку; въроятно, к IX в. восходитъ (как завершение процесса) распадение единаго русскаго племени на три племенные группы: южную, северную и восточную" [Шахматов, 1916, с. 25-36]. "**Спільноруська "прамова"** (мається на увазі східнослов'янська — авт.) **розпалася на окремі говорн ще в добу доісторнчну — в кінці VIII ст. чи на початку IX ст., і об'єднання всіх племен в одній державі не могло прнвести до утворення однієї спільної народної мови**" [Шахматов, 1916, с. 681].

Процеси становлення східних слов'ян О.Шахматов уявляв як поетапне їх переселення із межиріччя Нижнього Дніпра і Пруту, де, на його думку, була їхня перша прабатьківщина і де виділилися праруси — анти, що прийшли на Волинь і Середнє Подніпров'я. Тут, за О.Шахматовнм, слов'яни ще не становили одної етнографічної групи [Шахматов, 1899, с. 324-384]. Зрозуміло, що у світлі сьогоднішніх джерел, зокрема археологічних, картина інша. У V-VI ст. слов'янські поселення справді були на Середньому Дніпрі, де жнли анти, і на Волині, Подністров'ї і Попрутті, де жили склавінн. Але розселення слов'ян відбувалося із Північного Прикарпаття на Дунай, а не навпаки. Крім того, нині документально встановлено, що VI-VII ст. — це період антів та склавінів, а не "руського племені". До приходу варязьких дружин у Подніпров'я тут не було ніяких слов'янськнх прарусів чи русів, про що мова була вище. Отже, у V-VII ст. мова антів — це не мова русів, як пише О.Шахматов, і не мова всіх східнослов'янських племен, а лише їх південної частини. Тут переплутані різні хронологічні етапи еволюційного розвитку східнослов'янських племен.

Концепція О.Шахматова була сприйнята багатьма російськими лінгвістами та істориками, і не тільки російськими. Правда, якщо М.Погодін та Ю.Готьє вважали антів предками усіх східних слов'ян, то М.Грушевський вважав їх предками південно-західної групи східних слов'ян, тої Русі, що стала предком українського народу [Грушевський, 1904, с. 153-160].

Сьогодні існують різні точки зору лінгвістів та археологів на проблеми східнослов'янської мовної і культурної єдності. Одні ідуть від єдності до розподілу на діалектно-культурні групи, що зв'язано з процесами розселення слов'ян, інші заперечують діалектно-племінну спільність у середині праслов'янського чи слов'янського світу [Шевельов, 1996, с. 193]. В.Сєдов на основі порівняння археологічних культурних ареалів та мовних особливостей їх носіїв доходить висновку, що "східнослов'янський етнос був складним утворенням і включав у себе племена кількох праслов'янських груп". Він не підтримав концепцію Б.Рибакова про середньодніпровський початок східнослов'янської народності, тим більше — руської, що нібито утворилася на основі племені русів у VI-VII ст. [Седов, 1996, с. 360].

Складність проблеми єдності чи дезінтеграції східнослов'янських племінних утворень в середині і другій половині 1 тис. н.е., як її розуміли різні дослідники, можна проілюструвати й іншими прикладами. Так, П.Третьяков вважав, що слов'янську спільність створили ще племена Зарубинецької культури на рубежі ер, асимілювавши балтомовне населення Верхнього Подніпров'я. Саме з Верхнього Подніпров'я вони в середині 1 тис. н.е. розселяються на всі сторони світу, в тому числі і в Середнє Подніпров'я, завершаючи етнокультурну карту, відому за Літописом [Третьяков, 1970, с. 153].

Ф.Філін то майже приєднується до гіпотези П.Третьякова про загальнослов'янську спільність у час Зарубинецької культури в II ст. до Н.Х. - II ст. н.е., то декларує формування загальнослов'янської мови у VIII-IX ст. на великій території Східної Європи, то говорить, що розселення слов'ян на великій території Східної і Середньої Європи привело до роз'єднання загальнослов'янських мовних явищ. У результаті на сході слов'янського світу утворилася особлива зона, де і виникла східнослов'янська, або давньоруська мова [Филин, 1980; Його ж, 1962; Його ж, 1972, с. 29]. Слід додати, що і П.Третьяков не раз міняв свою точку зору на проблему розвитку східних слов'ян.

О.Трубачов не хоче "круто покінчити ...із східнослов'янською (давньоруською) єдністю". Він дотримується концепції "складної єдності, що не відмовляється від признання давності діалектних відмінностей...

не відміняючи всеохоплюючої їх єдності" [Трубачев, 1991, с. 131-132].

Якщо "всеохоплюючу єдність" слов'ян чи праслов'ян розуміти в сенсі — праслов'янські племена, слов'янські племена і народи, мови яких, безперечно, ближчі між собою, ніж до мов неслов'янських сусідів (це спостерігається і в матеріальній культурі), то з цією тезою автора, яка цілком відповідає мовно-історичним реаліям, можна погодитись.

Ю.Шевельов [1996, с. 197] для літописно-племінного періоду (VI-IX ст.) запропонував п'ять мовно-територіальних районів, де домінували свої діалектні особливості. Це Новгородсько-Тверський, Муромо-Рязанський та Полоцько-Смоленський на північному сході і Києво-Поліський та Галицько-Подільський на південному заході східнослов'янського світу. Вони приблизно відповідають розподілу великих груп східнослов'янських племінних об'єднань за археологічнними матеріалами.

В.Русанівський вважає, що в VI-XI ст. давньоруські діалекти "...виразно поділяються принаймні на дві групи — північну і південну" [Русанівський, 1996, с. 253].

Агатангел Кримський на основі глибокого аналізу східнослов'янських мов та їхніх діалектів дійшов висновку, що за браком писемних джерел "достовірну історію малоруської (української — авт.)* мови (а так само і великоруської) доводиться поневолі починати аж з XI ст., дарма, що чимало малоруських (українських) і великоруських ознак готові були ще в IX ст.". "Таким чином, — пише він, — усією сукупністю своїх ознак жива мова півдня XI ст. стоїть посеред східного слов'янства цілком уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі XI ст. — це цілком рельєфна, певно означена, яскраво індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоросійської (української) мови, бо ж вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських (українських) особливостей" [Кримський, 1996, с. 23, 31].

Г.Півторак вважає, що за "історичними, археологічними і лінгвістичними матеріалами... спільнослов'янський період тривав приблизно до середини 1 тис. н.е. Після розпаду праслов'янської етномовної спільності у VI-VII ст. почалося формування східнослов'янських племен та їхніх союзів, подальша консолідація яких на різних теренах Східної Європи призвела до формування українського, російського та

** Терміни "української", "українських" поставлені нами у дужках після термінів "малоруської", "малоруських" для уточнення змісту, який виражають останні в розумінні Агатангела Кримського.*

білоруського народів. З цього часу намітились і тенденції формування окремих східнослов'янських мов [Півторак, 1996, с. 273].

До наведених поглядів із царини лінгвістики варто додати надзвичайно цікаві і важливі спостереження румунського мовознавця Е.Петровічі, приведені В.Сєдовим [Седов, 1996, с. 107]. Характеризуючи слов'янські топоніми на території Румунії і Молдови, Е.Петровічі помітив у них зміну приголосних з "g" на "h", яка, за даними лінгвістики, відбулася в середовищі склавіно-антських племен ще в часи їх найінтенсивніших контактів з іраномовним населенням. Тоді вони разом входили в одну спільну Черняхівську культуру III - початку V ст. Визначивши характер і області топонімів слов'янського походження в Подунав'ї, румунський вчений дійшов висновку, що слов'янське населення цих областей до його асиміляції румунами говорило на одному із українських діалектів [Petrovici, 1960, p. 41-61; Його ж, 1962, p. 5-17].

В.Сєдов справедливо зауважує, що для антського періоду говорити про українські діалекти ще зарано. Але це зовсім не заперечує етнічних зв'язків склавіно-антського об'єднання IV-VII ст. і наступних південно-східних племінних союзів, поданих Літописом, які сформувалися на основі подільсько-волинських склавінів та антів. Дальший їх розвиток привів до утворення окремої східнослов'янської української народності. Саме факт мовної спорідненості слов'янських топонімів у Подунав'ї, де відомі змішані пам'ятки V-VII ст. склавінів та антів, із діалектами української мови є одним із важливих та незаперечних підтверджень появи в різноплемінному середовищі слов'янського світу зародків пізніших слов'янських народів, у даному випадку — українського. Усі наведені в попередніх розділах археологічні матеріали і короткі висновки ряду лінгвістів змушують нас підтримати В.Сєдова, який вважає, що "... ніякого (єдиного — авт.) діалектного племінного утворення (ні культурно-етнічного — авт.) всередині праслов'янського етносу, що стало би основою східнослов'янської етномовної спільності, не існувало" [Седов, 1996, с. 360]. Із свого боку, солідаризуючись у цьому випадку з О.Трубачовим і всупереч В.Сєдову, додамо, що ніколи не існувало і єдиної праслов'янської, чи слов'янської, чи східнослов'янської народності, а завжди були праслов'янські, слов'янські, східнослов'янські більші чи менші племінні та етнокультурні чи територіальні об'єднання, "*...живяху кождо со своим родом й на своих местах, владеюще кождо родом своим*", як про це говорить Літопис.

Північно-східну окраїну східнослов'янського світу слов'янські племена поступово почали населяти принаймні з кінця V - VI ст. (Іменьківська культура), хоч окремі елементи слов'янської матеріальної культури в балто-фінському середовищі простежуються і в більш

ранній час. Вивчаючи процеси розселення слов'ян лісостепової частини межиріччя Дніпра і Дністра на південь у Подунав'я, а з Верхнього Подніпров'я — на північний схід у верхів'я Волги, можна дійти висновку, що вони характеризуються приблизно однаковими історичними закономірностями. Слов'янське населення осідало на чужі місцеві субстрати, інтегруючись у місцеве середовище. Поступово поглинаючи субстрат, ці групи слов'ян самозмінювалися, творили свої окремі культури і мови. На хронологічному зрізі VIII-IX ст. це вже були слов'янські племінні об'єднання і їхні групи з виразними рисами своєї матеріальної культури і мови.

На відміну від південно-західних племен, що у VIII-X ст. формувалися на місці, в межиріччі Дніпра і Дністра на основі місцевого склавіно-антського населення, де домінуючими виявилися спільні риси матеріальної культури, на нових землях, в залежності від того, на які субстратні групи накладалася матеріальна культура слов'ян, вона отримувала своє етнографічне забарвлення. Фактично формувалися нові етнічні групи, як результат поглинення слов'янами неслов'янського субстрату. За археологічними матеріалами, спостерігається виразна закономірність, яка полягає в тому, що етнографія слов'янських племінних об'єднань VIII-X ст. втрачає своє первісне забарвлення в міру віддаленості від отчих земель (довгі кургани кривичів, сопки ільменських словен) і засвоює багато рис місцевого населення.

Важливим питанням етнокультурної карти Східної Європи четвертої чверті 1 тис. н.е. є визначення культурних ознак племінних союзів та племен, згаданих Літописом. Їх вважали територіальними об'єднаннями (С.Середонін, В.Ключевський), окремими етнічними або етнографічними групами (М.Грушевський, О.Шахматов, О.Спіцин), політично-географічними утвореннями (М.Барсов та ін.). В.Сєдов, А.Сміленко, за Б.Рибаковим, стверджують, що літописні племена слід розглядати як етнополітичні та територіальні об'єднання [Сміленко, 1975; Седов, 1982, с. 269-273]. Виходячи із сучасних археологічних джерел, які фіксують окремі великі культурні ареали, що характеризуються спільними етнографічними рисами, можна вважати, що вони відображають великі етнополітичні об'єднання певних груп літописних племен — своєрідні напівдержавні структури. Це стосується, зокрема, Райковецької культури, яка покриває все Правобережжя від Дніпра до Західного Бугу і Сяну, де, за Літописом, жили дуліби-бужани-волиняни, деревляни, хорвати, тиверці, уличі і частина полян. Вони разом із сіверянами становили одну етнокультурну, мовну і політичну групу, яка і економічно тяжіла до Подунав'я, на відміну від північно-східної групи слов'ян, що разом з балтами і фіннами була зорієнтована на Балтику.

Одним з найдавніших східнослов'янських племінних об'єднань, яке утворилося вже в VII ст., тобто ще на етапі Празько-Корчацької культури, є дуліби. Літописець згадує їх у зв'язку з нападом на них аварів за часів імператора Іраклія (610-641 рр.): "*...си же обри воеваху на словенах и примучиша дулебы, сущая словены и насилье творяху женам дулебским*" [Ипатьевская летопись, 1962, с. 10]. Дуліби, а за ними бужани й волиняни, займали територію Західної Волині та Верхнього Подністров'я. На це вказують і топоніми, похідні від назви дуліби (рис. 36). Їм відповідають пам'ятки пізнього етапу Празько-Корчацької та Райковецької культур, розташовані в цих областях. Разом з тим, не слід забувати, що Райковецька культура покриває ще ннзку літописних племен південної групи, які входили в дулібське об'єднання, про що буде сказано нижче. З цього випливає, що "дуліби" у VI-VII ст. становили частину, а точніше, серцевину склавінської спільності на території Українського Правобережжя.

Л.Нідерле та інші історики вважають, що назви "бужани", "волиняни" утворилися пізніше, ніж назва "дуліби" і означають одне й те саме плем'я [Нидерле, 1956, с. 156; Греков, 1945, с. 26]. На відміну від назви "дуліби", яку Б.Греков вважав етнічним іменем, вони виникли як територіальні найменування. Коли саме змінилася назва, сказати важко. В усякому разі раніше IX ст., оскільки історичні джерела (Географ Баварський, Масуді, Константин Багрянородний) в цей час на згаданій території вже знають бужан та волинян [Нидерле, 1956, с. 156]. Спираючись на відомості київського літописця про боротьбу слов'ян з аварами, які вже в середині VI ст. утворили в Паннонії свій каганат і "*воєваша на царя Ираклия*" (610-641 рр.) [Ипатьевская летопнсь, с. 10], можна з упевненістю сказати, що назва "дуліби" в цей час існувала. Про боротьбу дулібів з аварами згадують також інші історичні джерела, наприклад, так звана "Хроніка" Фредегара [Свод древнейших... Т. II, 1995, с. 48], приблизно сучасні цим подіям. Деякі дослідники, зокрема Б.Застерова, вважають, що вже в 562-566 рр. авари, виступаючи проти франків, пройшли далеко на захід по території дулібів на північ від Карпат [Zasterova, 1958, s. 38-39]. Про їх стосункн з населенням Волині свідчать знахідки на цій території на слов'янських поселеннях аварських трилопатевих стріл та інших предметів аварського типу [Баран, 1965, с. 362-363].

Багато спеціальних досліджень, як історичних, так і лінгвістичних, присвячено питанню визначення території, яку займало плем'я дулібів. Ми не будемо зупинятися на історії цих досліджень, скажемо лише, що більшість провідних дослідників-славістів (О.Шахматов, Л.Нідерле, В.Ключевський, М.Грушевський, Б.Рибаков, Г.Ловмянський,

Б.Греков, Е.Шімек, Г.Лябуда, В.Мавродін та ін.), за Літописом, пов'язує племена дулібів передовсім з територією Волині [Шахматов, 1919, с. 25-27; Niderle, 1924, s. 172-177; Ключевский, 1937, с. 103-104; Грушевський, 1904, с. 180-183; Łowmiański, 1964, s. 106-111; Греков, 1953, с. 25-29; Šimek, 1948, с. 349-365; Labuda, 1962, s. 400; Мавродин, 1946, с. 61-63].

Визначити обсяг території, яку займали дуліби, важко. Проте нині історичні відомості та дані топоніміки [Барсов, 1885, с. 102], котрі стосуються цього питання, доповнюються новими археологічними джерелами, що збільшує можливості досліджень. Порівняння усіх цих даних і, зокрема, врахування досліджень археологічних пам'яток VI-VII і VIII-IX ст. дає підстави говорити про єдність матеріальної культури населення, що жило в межах території, яка на півночі доходить до Прип'яті, на заході займає басейн Західного Бугу і Сяну, на сході доходить до Дніпра, на півдні заходить у басейн Верхнього і Середнього Дністра. Це, зокрема, випливає із порівняння карти термінів, похідних від назви "дуліби" (рис. 36), і карти археологічних пам'яток VI-VII ст. і VIII-IX ст. (рис. 3; 26). Правда, тут не можна не враховувати того, що топонімічні назви "дуліби" дещо виходять за межі дулібської території [Łowmiański, 1964, s. 107-108].

За М.Барсовим, який спирався на топонімічні дані, "дуліби займали верхні течії Південного і Західного Бугу, доходячи на північному сході до Прип'яті, де знаходиться село Долбунів, на південь від м.Рівне, с.Дуліби на південний схід від м.Острог, між Ганнополем і Гущею, та с.Дуліби на р.Турія поблизу Турійська в Ковельському повіті. Їхні західні і південно-західні поселення могли заходити на територію між Віслою і Дністром. Ми бачимо там місцевості Дуліби на південний схід від Львова, між річками Зубра і Липа, Дуліби недалеко від р.Стрипа, на північ від Чорткова, Дупліски (Дубліски) на південь від цього ж міста, Дуліби на р.Стрий, трохи вище м.Стрий, та село Дулонбен (Дулубен) на Віслоці Віслянському на південний захід від м.Ясла" [Барсов, 1885, с. 102]. Останню назву Г.Ловмянський подає як село Дулабка [Łowmiański, 1964, s. 109]. У Г.Ловмянського не виникає сумніву щодо дулібської генези назви острова Дуліби, що знаходився на лівому березі Прип'яті, на південь від Пінська. Він згаданий у документах Зигмунда I у 1523-1524 рр. [Łowmiański, 1964, s. 109]. Разом з тим цей автор вважає, що топонімічні назви "дуліби" могли виходити за межі дулібської території. Тому такі топоніми, як с.Дуліби на р.Дуліба, притоці Березини, Долобське озеро поблизу Києва, яке в Літописі назване Дулібським [Łowmiański, 1964, s. 110], а також інші похідні назви від "дуліби", розташовані в північно-східній частині Київської

держави, далеко від основної дулібської території, він вважає утвореннями, які виникли у зв'язку з тим, що тут жили у свій час полонені дуліби. Можна погодитися, що згадані топоніми виникли в результаті розселення із Західної Волині (на це вказують і археологічні дані), хоч це не обов'язково були полонені.

Вище ми вже наголошували на інфільтрації певних груп населення з Волині на лівий берег Дніпра і Прип'яті. В.Сєдов до складу дулібського союзу включає, крім дулібів-волинян, ще деревлян, полян і дреговичів [Седов, 1996, с. 300]. Якщо виходити з того, що одна археологічна культура (в нашому випадку Райковецька) відображає певне етноплемінне об'єднання, то в дулібо-волинянський племінний союз, за логікою речей, слід включити ще уличів, тиверців і хорватів, але виключити північні області дреговичів, визнавши між ними і бужанами наявність широкої маргінальної зони на р.Прип'ять. Л.Нідерле та М.Барсов також відносять Південне Побужжя, де жили уличі, до території дулібів [Нидерле, 1956, с. 155-156; Барсов, 1885, с. 102]. Звертає на себе увагу близькість пам'яток VI-VII ст. Західної Волині та Верхнього Подністров'я до виявлених у Закарпатті та до певних груп ранньосередньовічних пам'яток південно-східних районів Польщі [Budinski-Krička, 1961, s. 366-367; Bialekowa, 1962, s. 97-145; Borkovski, 1940, s. 1 і далі; Marciniak, 1939, табл. XXIV, 1-6].

Як відомо, на захід інфільтрація населення, що жило в межиріччі Верхнього Дністра і Західного Бугу, почалася вже у другій чверті 1 тис. н.е. В цей період у верхів'ях Вісли появляються пам'ятки черняхівського типу, відомі з багатьох пунктів [Reyman, 1936, s. 147-174]. Разом з гончарною керамікою, характерною для широкої території, на поселеннях у Злотій Сандомирського повіту, Іголом'ї Мехівського повіту виступає ліпна кераміка [Marciniak, 1939, s. 234-255, табл. 35, 4, 17; 17, 12; Kostrzewski, Chmielewski, Jazdzewski, 1965, s. 288], яка не відрізняється від ліпного посуду з поселення Ріпнів II, Черепин та інших пам'яток черняхівського типу Верхнього Подністров'я. У Злотій і Могилі під Краковом виявлені заглиблені житла і господарські ями, які мають аналогії на поселеннях VI-VII ст. у Верхньому Подністров'ї. В третій чверті 1 тис. н.е. цей процес відбувався активніше і охопив дальші райони Південної Польщі, про що свідчать історичні та археологічні джерела.

Наявність у VI-VII ст. на території Словаччини, Моравії, Чехії пам'яток, які за характером жител, похоронного обряду, кераміки та інших виробів не відрізняються від синхронних пам'яток Верхнього Подністров'я і Волині, пов'язана з переселенням на згадану територію частини слов'янських племен, котрі жили перед тим на північ від Кар-

пат, про що йшлося вище. До такого висновку на основі аналізу історичних джерел, проведеного незалежно від археологічних досліджень, дійшов ряд істориків, зокрема Е.Шімек, Г.Ловмянський, Г.Лябуда, які пов'язують появу дулібів на території Чехії з переселенням у ці райони частини східнослов'янського племені цього ж імені, що розділилося на окремі частини і увійшло до складу як південно-східних, так і західних слов'ян [Šimek, 1948, s. 355-356; Łowmiański, 1964, s. 111-112; Labuda, 1962, s. 400].

В.Ключевський, Б.Греков, Л.Нідерле, М.Державін та інші дослідники слов'янських старожитностей, спираючись на писемні відомості арабських авторів, зокрема Масуді, про плем'я валіняна, яке мало свого князя і якому віддавна підкорялися інші слов'янські племена, дійшли висновку про існування з VI ст. на території Волині і Прикарпаття племінного союзу східнослов'янських племен, що об'єдналися навколо племені дулібів [Ключевский, 1937, с. 103-104; Греков, 1953, с. 442-443; Niderle, 1956, s. 173-177; Державин, 1946, с. 14-15].

В.Ключевський пише, що в Прикарпатті в VI ст. "ми застаємо великий воєнний союз під керівництвом князя дулібів... Цей воєнний союз і є факт, який можна поставити на самому початку нашої історії. Вона почалася в VI ст. на самому краю в південно-західному кутку нашої рівнини, на північно-східних схилах і передгір'ях Карпат" [Ключевский, 1937, с. 103-104]. Початковим етапом державності східних слов'ян це об'єднання вважають Б.Греков, В.Мавродін [Греков, 1953, с. 29; Мавродин, 1946, с. 62].

Археологічні дослідження на Волині і Поділлі великої кількості пам'яток Празько-Корчацької культури середини 1 тисячоліття, зокрема укріпленого городища VI-VII ст. у с.Зимне, недалеко від Володимира-Волинського, яке було значним виробничим центром, доповнюють висновки істориків. Вони дають матеріали, які свідчать, що на цій території вже тоді існували такі соціально-економічні передумови, при яких виникнення племінних об'єднань було можливе. Проте археологічні матеріали спростовують усі спроби ототожнення дулібів та антів, представлених Пеньківською культурою, яка територіально незбігається з районами поширення топонімів, що походять від назви "дуліби".

Окремі польські дослідники заперечують існування на території Західного Побужжя дулібського союзу південно-східних слов'янських племен [Jakimowicz, 1933; Kuczynski, 1962; Persowski, 1962; Skrzypek, 1962]. Так, Р.Якимович пише, що плем'я дулібів потрібно викреслити з історії Волині, а можливо, і взагалі з історії східних слов'ян [Jakimowicz, 1933, s. 15]. Його підтримали С.Кучинський, Й.Скржи-

пек, Ф.Персовський, які ставлять під сумнів історичні джерела, що стосуються племені дулібів і його пізніших назв — бужан, волинян, лучан, вважаючи, що жодного союзу під керівництвом дулібів над Західним Бугом не було [Kuczynski, 1962; Skrzypek, 1962, s. 126-127; Persowski, 1962, s. 31]. Оцінюючи згадану концепцію, не можна не відзначити її тенденційності, яка проявляється в підході авторів до історичних джерел, що стосуються східнослов'янських племен, зокрема їх південно-західної групи — дулібів-бужан-волинян, та інтерпретації відомостей про плем'я лендзян [Kuczynski, 1962, s. 239-240]. С.Кучинський висунув ряд припущень, далеких від існуючих історичних фактів, згідно з якими слов'янські племена, які жили за Західним Бугом і які він називає штучним терміном бужанські, до X ст. входили до "спільності" лендзянських племен. Ця спільність включає в себе, на його думку, і племена, що жили над Верхньою і Середньою Віслою, та інші, і становить східну частину пізнішої держави П'ястів [Kuczynski, 1962]. Таким чином, С.Кучинський намагається підмінити дулібський союз племен спільністю лендзян.

Плем'я лендзян вперше згадується лише в IX ст. Географом Баварським під назвою Lendizi [Persowski, 1962, s. 87]. Константин Багрянородний згадує плем'я Lenzanenoi [Constantine Porphirogenitus, 1949, c. 56 і 68]. Фрагментарність цих повідомлень та віддаленість одне від одного значним проміжком часу не дають змоги встановити, чи йдеться про одне й те саме плем'я, чи про різні. У більш ранніх джерелах це плем'я не згадується, отже, бракує будь-яких даних, які б пов'язували його з подіями, що відбулися раніше IX-X ст. Немає чітких даних про те, на якій території це плем'я жило і до яких груп слов'ян, західних чи східних, воно належало. Брак писемних відомостей щодо цього племені породив багато гіпотез, часто суперечливих. Навіть польські вчені висунули багато протилежних думок про територію цього племені і його місце серед інших слов'янських племен. Так, Т.Тименецький включає лендзян до племені полян, що жило на території Великопольщі, і вважає їх одним з творців племінної держави над Вартою [Tymieniecki, 1959; Його ж, 1946]. Г.Ловмянський дотримується думки, що лендзяни жили на Сандомирській землі і платили данину Київській державі [Łowmiański, 1964, s. 66, 106], а Й.Відаєвич вважає, що це одне з "руських" племен [Widajewicz, 1952, s. 43-48]. Чеський славіст Л.Нідерле ототожнює плем'я Lenzanenoi Константина Багрянородного з лучанами [Нидерле, 1956, с. 156]. На користь західної належності лендзян, за М.Парчевським, вказує ототожнення цієї назви з ляхами в кінці X-XI ст. [Parczewski, 1991].

Отже, питання, хто такі були Lendizi Географа Баварського і Lenzanenoi Константина Багрянородного і яку займали територію, не розв'язане. Ці джерела занадто фрагментарні, щоб на їх основі можна було створити якусь більш-менш цілісну концепцію, і аж ніяк вони не суперечать прямим відомостям Літопису про дулібів — попередників бужан і волинян, які жили на Західному Бузі, що підтверджується й низкою інших історичних даних і лінгвістичними джерелами. Тепер межі дулібської території уточнюють археологічні пам'ятки VI-VII і VIII-IX ст. М.Парчевський, аналізуючи пам'ятки Празько-Корчацької культури Південно-Східної Польщі, виділяє кілька скупчень, одне з яких, ясельсько-сяноцьке, на його думку, ближче до східних груп пам'яток, ніж західних [Parczewski, 1991, s. 36].

Відкриття на Верхньому і Середньому Дністрі празьких поселень V ст., а в південно-східному регіоні Польщі не раніше VI-VII ст. незаперечно свідчить про напрямки розселення склавінів-дулібів на захід, а не в протилежний бік. Крім того, в останні десятиліття на території Середньої і Північної Польщі відкриті численні поселення своєрідної Дзєдзіцької культури VI-VII ст., яка доходить до Середньої Вісли і представляє племена західної частини слов'ян-венедів. На нашу думку, більш перспективно шукати предків лендзян у цьому культурному ареалі, ніж у середовищі склавінів-дулібів або хорватів.

Дулібське племінне об'єднання було недовготривалим. Воно розпалося на окремі племена, так і не досягнувши своєї державної завершеності. Але близька етнічна спорідненість волино-прикарпатських племен незаперечна. Вона ілюструється входженням їх до одної культурної зони, що в V-VII ст. характеризується Празько-Корчацькою, а в VIII-X ст. — Райковецькою культурами, які виростають одна з одної. Ці культури настільки монолітні, що, крім несуттєвих окремих рис, виділити в їх ареалі окремі групи пам'яток не вдається. Навіть півторазворотні жіночі скроневі кільця охоплювали територію волинян, деревлян, полян і південну частину дреговичів, а сама назва Райковецької культури походить від городища, що знаходиться на Деревлянській землі.

На окрему увагу серед племен, що входили в дулібське племінне об'єднання, заслуговують хорвати, які після його розпаду утворюють у Прикарпатті свій великий племінний союз. Навіть найменування їх деякі дослідники (М.Смішко) пов'язують з Карпатами. Археологічно вони, як й інші племена південної групи, представлені пам'ятками Райковецької культури.

Розміщення топонімів, утворених від етноніма хорвати, на думку В.Сєдова, вказує, що вони були безпосередніми сусідами дулібів. Нез-

розуміло лише, чому В.Сєдов зв'язує походження хорватів з носіями Пеньківської культури — антами, якщо пам'ятки останньої невідомі ні у Верхньому Подністров'ї, ні в Закарпатській області, ні в Посянні [Седов, 1996, с. 123-129]. У цих областях, як і на Волині, знайдені пам'ятки Празько-Корчацької культури, які наприкінці VII-VIII ст. переростають в Райковецьку культуру. Хронологія цих пам'яток показала, що їх поширення спрямоване із Верхнього Подністров'я в Посяння і Південне Повіслення, це спостерігають і польські археологи [Parczewski, 1991, s. 30-43]. Разом з тим у польській літературі переважає тенденція до виділення ранньосередньовічних пам'яток Верхнього Повіслення в окрему групу, яку нерідко зв'язують із західнослов'янським племенем уже згадуваних нами лендзян. Такі спроби археологічно не виправдані.

Крім східнослов'янських хорватів, Літопис називає, разом із сербами і хорутанами, південне відгалуження — білих хорватів, які переселилися на Балканський півострів. Відомі також чеські хорвати. Л.Нідерле та В.Сєдов зв'язують це переселення з навалою аварів у 560 р. [Седов, 1982, с. 125]. Протягом останніх років І.Корчинським досліджується велике, обнесене ровами городище Стільсько на Львівщині, яке могло бути центром східних хорватів. Очевидно, і в с.Крилос над р.Луква існувало хорватське городище, на місці котрого був заснований Княжий Галич. Поряд з Галичем, над Дністром, Б.Томенчук розкопав городище Буківна.

Як говорилося вище, серед хорватських поховань, крім ґрунтових і курганних могильників, типових для Райковецької культури, відомі й могильники з підплитовими похованнями, які найбільш густо розміщені на хорватсько-тиверському порубіжжі.

Географія хорватських городищ та могильників значною мірою збігається з тим регіоном Прикарпаття і Подністров'я, який пізніше іменувався Галицькою землею. У межах ареалу Райковецької культури знаходилась правобережна частина полян, про яку ми скажемо нижче.

Перейдемо на лівий берег Дніпра. Значну частину Лівобережжя займали сіверяни, представлені пам'ятками Волинцівської і Роменської культур VII-X ст. Літопис поміщає сіверян на лівих притоках Дніпра: *"А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами"* [Літопис руський, 1989, с. 3]. У складі Волинцівської культури археологи виділяють салтівські елементи, які вказують на впливи Хозарського каганату. Останні зустрічаються і на пам'ятках Роменської культури, наприклад, на городищі Новотроїцьке, але в меншій кількості. Археологи, зокрема Б.Рибаков і В.Сєдов, визначають межі сіверянських пам'яток по середній течії Десни, Сейму і верхній течії

Сули, що збігається з літописними даними. Основні міста сіверян — це Новгород-Сіверський, Путивль, Рильськ та інші [Рыбаков, 1947; Седов, 1982, с. 133]. Досить ґрунтовно вивчені і городища Битиця і Новотроїцьке [Ляпушкин, 1958; Сухобоков, 1992, с. 125-134]. І.Ляпушкін звернув увагу на типологічну близькість пам'яток Роменської і Райковецької культур.

У світлі нових археологічних досліджень не можна погодитися з думкою про те, що перші слов'яни появилися на Лівобережжі лише разом з виникненням поселень Пеньківської культури антів [Седов, 1982, с. 133] або Роменської культури. На Лівобережжі Дніпра, як і на його правому березі, при ретроспективному вивченні пам'яток другої і першої половини 1 тис. н.е. простежується лінія етнокультурного розвитку слов'ян принаймні від Пізньозарубинецької культури II ст. н.е. Слов'янам належали і черняхівські слов'янські поселення типу Хлопкова і Боромлі.

Слід вважати, що саме це місцеве населення склало основу, на якій виникають ранньосередньовічні слов'янські культури в цьому регіоні [Обломский, 1991, с. 135-147; Терпиловский, Абашина, 1992, с. 90-97]. Хоч, без сумніву, другим, більш вагомим, їх компонентом були елементи, привнесені слов'янським населенням Правобережжя, окремі групи якого, починаючи з VI - початку VII ст., поступово переселяються на лівий берег Дніпра. Вони привносять сюди свої архітектурні деталі інтер'єру житла (глиняні печі, вирізані в материковому останці), а в IX-X ст. — курганні типи поховань.

Якщо поселення, городища і знайдені на них житла не відрізняються від аналогічних пам'яток своїх правобережних сусідів, то керамічні комплекси, а також прикраси мають певну специфіку. Зокрема, для сіверянського ареалу характерні скроневі спіральні кільця, які виділяють його серед інших синхронних культурних груп.

Вже на етапі Волинцівської культури якісь групи сіверянського населення поступово починають заселяти райони Придоння та Оки. Вони привносять сюди свої прийоми домобудування та керамічного виробництва. Змішуючись з місцевим неслов'янським населенням, слов'янізуючи його, вони утворюють тут нові етнокультурні племінні групи "донських слов'ян"* та літописних вятичів. В основі вятичів лежить поступово слов'янізований угро-фінський субстрат Мощинської культури. Якщо в житловому будівництві на поселеннях і в керамічному матеріалі місцеві традиції проявляються досить слабо,

---

** Такої назви в Літописі немає. Вона вживається В. Седовим [Седов, 1996, с. 364] для визначення носіїв придонської групи пам'яток Боршівської культури.*

то в похоронному обряді вони майже домінують. На відміну від Роменської культури сіверян, де курганні поховання, що відображають похоронну традицію волино-дністровської групи слов'янських племен, появляються лише в IX-X ст., тут курганна традиція інша. Вона переймається прибульцями від мощинського субстрату уже в VIII ст., тобто тут кургани появляються раніше, ніж у Роменській культурі. Крім того, кургани вятичів характеризуються багатством речового інвентаря і наявністю зрубних камер, що також суттєво відрізняє їх від поховань південної української групи племен [Седов, 1996, с. 366]. Вятицькі жіночі поховання позначені наявністю в них семилопатевих підвісних кілець, що визначають їхню племінну територію.

Етнографічне обличчя радимичів на Сожі, де вони появляються вже у IX ст., визначається поєднанням місцевих балтських і привнесених слов'янських елементів матеріальної культури. Це вказує на змішання місцевого балтського субстратного населення і слов'янських переселенців. Поки що не встановлено регіону, звідки останні прибули [Седов, 1996, с. 366]. У Літописі вказується на прихід радимичів "*от ляхов*", але в археологічних матеріалах це повідомлення підтвердження не знаходить.

Поселення і городища радимичів ще зберігають риси, близькі до Боршівської культури. Курганний обряд та інвентар поховань мало чим відрізняється від своїх балто-слов'янських сусідів. Своєрідними, власне радимицькими, можна вважати семипроменеві скроневі кільця, що служили жіночими прикрасами. За спостереженнями В.Сєдова, "в курганній культурі радимичів більшою мірою, ніж в інших місцях давнього балтського ареалу, проявляються балтські елементи" [Седов, 1996, с. 368]. Серед них В.Сєдов називає шийні гривни, зіркоподібні пряжки, кістяні підвіски у вигляді качечок, прикраси з кінцевим оформленням у вигляді зміїних голівок та інші. До місцевих балтських традицій В.Сєдов справедливо відносить звичай хоронити покійників головою на схід. Ця обрядність, що відбиває традиції балто-слов'янського симбіозу, властива і дреговичам та кривичам [Седов, 1970, с. 134-170].

Племінна група кривичів, "*иже седятъ на верхъ Волги, й на верхъ Двины, и на верхъ Днепра*" [ПВЛ, Ч. 1, с. 13], включала в себе ряд дрібніших, не названих літописцем племен. Вони у VIII-X ст. вже обжили заселені ними названі літописцем райони, що раніше належали неслов'янському населенню, їх основою були племена, котрі в VI-VII ст. були представлені псковськими довгими курганами, які у Псковській області розвивалися без будь-яких змін. В IX-X ст. довгі кургани були замінені напівокруглими з одним-двома

похованнями за обрядом кремації. Інгумації тут появляються лише в кінці X-XI ст.

На думку В.Сєдова, смоленсько-полоцькі кривичі, основу яких склало населення Тушемлинсько-Банцерівської культури, були окремим племінним утворенням, яке склалося в результаті слов'янізації місцевого балтського населення [Седов, 1996, с. 369]. Центром смоленських кривичів вважається поселення в Гніздові під Смоленськом з великим курганним могильником. На могильнику виявлені поховання різних етнічних груп населення, у тому числі і норманів. Цей пункт відігравав велику роль як торговельно-ремісничий центр на торговельних шляхах у Константинополь.

Своєрідну окрему, найбільш північну групу слов'ян становили ільменські словени. Літопис вказує: "*Словени же седоша около озера Ильменя, й прозвашася своим имянем*" [ПВЛ, Ч. 1, с. 11]. Очевидно, "своє ім'я" виділяло їх, не давало згубитися серед моря чужого місцевого населення.

Похоронними пам'ятками ільменських словен були сопки, які пізніше заміняються, очевидно, в процесі слов'янізації місцевого населення звичайними курганами з округлою кам'яною обкладкою в основі, що визначає їх своєрідність. Ця деталь, на думку В.Сєдова, перейшла до круглих курганів від сопок. Існують різні точки зору, звідки слов'янське населення прийшло на Ільмень. Одні припускають південне походження ільменських словен, інші — західне. Г.Смирнова, вивчаючи ліпну кераміку із Новгорода, дійшла висновку, що на озеро Ільмень приходить населення із Балтійського Помор'я [Смирнова, 1974, с. 17-22]. Це підтверджують й інші дослідники, які вказують на наявність балтійських комплексів IX-X ст. не тільки в Новгороді, а й в Старій Ладозі, в містечку на Ловаті, Пскові та інших пунктах [Горюнова, 1982, с. 44; Плоткин, 1982, с. 158; Булкин, Дубов, Лебедев, 1978, с. 89]. В. Сєдов розцінює речові матеріали із курганів як свідчення того, що у складі міграційних потоків у ранній період були "також скандинави і вихідці з прибалтійського середовища" [Седов, 1996, с. 372]. Новгородські сопки, на його думку, залишені слов'яно-фінським населенням.

Відомі поселення ільменських словен (Коліно, Нові Дубовики, Прость та ін.). Житла переважно наземні, керамічні комплекси мають форми, близькі до посуду типу Суків-Фельдберг. Деякі засновані у VIII-IX ст. городища в районі ільменських словен поступово перетворюються у великі торговельно-ремісничі центри. Одним із перших таких центрів стає Ладога — наприкінці IX ст. в ній будується кам'яна фортеця. У Ладозі відкрито значну кількість зрубних наземних жител

з сіньми і печами-кам'янками, які нагадують як слов'янське, так і фінське домобудування.

У IX-X ст. у Верхньому Поволхов'ї існувало так зване Рюрикове городище, що було воєнно-адміністративним і торговельно-ремісничим центром. За два кілометри від нього на початку X ст. виникає м.Новгород, що стало великим центром торговельних зв'язків з навколишніми і далекими землями. Важлива історична роль Ладоги і Новгорода в формуванні північно-східної групи слов'янства і її зв'язків із фінськими та скандинавськими народами незаперечна.

У другій половині 1 тис. н.е. завершується певний етап заселення східними слов'янами Північної Європи. Деякі її регіони були освоєні ще в VI-VII, інші — у VIII-X ст. Серед перших знаходиться регіон на північ від Прип'яті, де Літопис згадує дреговичів, що "*...сіли межи Прип'яттю і Двіною*". В останній своїй монографії В.Сєдов дреговичів зв'язує з південною східнослов'янською групою, навіть включає їх до племінної групи дулібів-волинян [Седов, 1996, с. 360]. У VI-VIII ст., на етапі Празько-Корчацької культури і її переростання в Райковецьку, слов'янські пам'ятки на північ від Прип'яті справді мало чим відрізняються від пам'яток типу Корчака. Лише в наступні століття в міру заселення слов'янами більш північних районів теперішньої Білорусі, де вони змішувалися із субстратними балтами, починають дещо виразніше проявлятися етнографічні риси (в житловому будівництві, ліпній кераміці, прикрасах), які виділяють дреговичів як окрему племінну групу. Тобто матеріальна культура цієї групи слов'ян пронизується балтськими елементамн, що відповідає закономірностям, властивим іншим слов'янським племенам, які зайняли в процесі свого розселення території, де жила до їх приходу чужа неслов'янська людність. Тут слід відзначити, що інфільтрація слов'ян у Верхнє Подніпров'я, судячи з археологічних даних, почалася дуже рано, з періоду Зарубинецької і Київської культур, і завершилася у ранньому середньовіччі. Проте довгий час ті райони дреговичів, як і радимичів, придонських слов'ян, а навіть вятичів, які прилягали до території волинян і сіверян, досить довго зберігають етнографічні традиції своїх сусідів, з якими в V-VII ст. на склавіно-антському хронологічному етапі вони ще становили певну культурну спільність.

Серед східнослов'янських племен південної групи окремого розгляду потребують поляни. Вонн користуються особливою симпатією літописця. Поляни — "*...мужи мудри й смислени*". Вони, за літописними даними, дали перших київських князів: Кия з його братами Щеком, Хоривом та сестрою Либеддю. З їх приходом почалося будівництво Києва, який отримав назву на честь старшого брата. Кий був прийня-

тий з почестями візантійським імператором у Константинополі. Навіть першу данину Хозарському каганату поляни дали не хутром, не зерном, а мечами. Це було натяком на те, що останні в майбутньому платитимуть данину полянам. Так воно і сталося. Певним дисонансом до сказаного вище про полян є брак літописних даних, які окреслювали б регіон їх проживання. Там лише сказано, що вони "*...сіли по Дніпру і називалися полянами*" [Літопис руський, 1989, с. 2], бо в "*... поле седяху*". А де ж це "*поле*"? На схід від Дніпра, поряд із Хозарським каганатом, як думає О.Пріцак, чи на південь від Києва, по сусідству з деревлянами і сіверянами на лівому березі Дніпра, до чого схиляється П.Толочко [Толочко, 1990, с. 106]? Б.Рибаков поміщає полян на правому березі Дніпра між деревлянами і уличами [Рыбаков, 1982, с. 85]. В.Сєдов вважає, що поляни, як і деревляни, волиняни та дреговичі, — це територіальні утворення, що виникли в результаті розпаду дулібського союзу; вони займали невеликий район на правому, а з X ст. — і на лівому березі Дніпра [Седов, 1996, с. 360]. Літопис ніяких географічних орієнтирів не дає. А може, це — не випадково? Може, і не було таких орієнтирів? М.Грушевський не відкидає справедливого зауваження дослідників, що Київ та його найближчі околиці, які в X-XI ст. займали поляни, "трудно назвати полем" [Грушевський, 1904, с. 167]. У Літописі також знаходимо рядки, де сказано, що поляни жили в "*лесъ на горахъ надь ръкою Днепрьскою*". Б.Рибакову здається, що у літописних згадках про полян більше епічного, реліктового, ніж реального [Рыбаков, 1982, с. 86].

Якщо звернутися до археологічних даних, то можна пересвідчитись, що на Правобережжі в районах, де повинні жити поляни, поселення, городища та курганні поховання VIII-X ст. становлять повну аналогію всім іншим пам'яткам Райковецької культури. Тобто правобережна культура полян є складовою частиною цієї культури, і лише літописні дані нагадують нам, що десь біля Києва і в Києві жили не тільки деревляни і сіверяни, а й поляни. Відкрите на Старокиїв-ській горі чотирикутне житло-напівземлянка VI ст. з піччю-кам'янкою нічим не відрізняється від жител на поселеннях типу Корчака, що знаходяться в Деревлянській землі. У нас складається враження, що перше слов'янське поселення VI ст. у Києві було закладене ще деревлянами. Але поляни укріплюють його і перетворюють у городище. На відкритих лівобережних поселеннях під Києвом спостерігаються значні включення елементів Салтівської культури, що вказує на змішаність полян з болгаро-хозарами. Такі пам'ятки під Києвом відомі і на правому березі Дніпра, поряд з Пастир-

ським городищем, що є прикладом болгаро-слов'янського симбіозу.

Варто звернути увагу і ще на один аспект. Літописні тексти, що відносяться до полян, рясніють похвалами щодо їх благородства і вартих наслідування традицій, протиставляють їх усім іншим східнослов'янським племенам. "*[Усі племена] мали ж свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне — свій норов. Так, поляни мали звичай своїх предків, тихий і лагідний, і поштивість до невісток своїх, і до сестер, і до матерів своїх, а невістки до свекрів своїх і до діверів велику пошану мали. І весільний звичай мали вони: не ходив жених по молоду, а приводили [її] ввечері; а назавтра приносили [для її родини те], що за неї дадуть. А деревляни жили подібно до звірів, жили по-скотськи: і вбивали вони один одного, [і] їли все нечисте, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води. А радимичі, і вятичі, і сіверяни... жили в лісі, як ото всякий звір, їли всяке нечисте, і срамослів'я [було] в них перед батьками і перед невістками... і... всякі бісівські пісні...*" [Літопис Руський, 1989, с. 8-9]. Отже, поляни — приклад для всіх інших східнослов'янських племен, які "жили подібно до звірів", "*по-скотськи*" і "*... їли все нечисте*".

Вже на 14-й сторінці Літопису його автор обирає з-поміж східнослов'янських племен саме полян, щоб сказати, що вони, хоч "*нині*", тобто в XI ст., звуться "*Русь*", такі ж слов'яни, як і ті, що сиділи "*по Дунаю,.. і морави, і чехи, і ляхи*". "*Був же один народ слов'янський*" [Літопис Руський, 1989, с. 14]. Отже, поляни особливі серед східнослов'янських племен, але вони все ж таки слов'яни, як і дунайські, і західні, хоч і "*прозвашася русью*". "*Аще й поляне звахуся по словенская ръчь бъ*" [ПВЛ, Ч. І, с. 23]. Звідси випливає, що літописець чомусь вважав за потрібне спеціально доводити слов'янство полян, вживаючи назву "слов'яни" в широкому розумінні, яка об'єднувала всі численні слов'янські народи — і південні, і західні, і східні з їх, хоч і різними, але слов'янськими мовами. У світлі цього можна вважати, що, називаючи півтора десятка східнослов'янських племен, автор Літопису виходив не тільки із географічного положення кожного з них, а й мовних та етнографічних особливостей. Чому потрібно було окремо підкреслювати, що поляни — також слов'яни? Чи не тому, що вони "*прозвашася Руссю*"?

Хочемо підкреслити ще одну обставину. М.Грушевський справедливо вважав, що в X-XI ст. полянська земля була невеликою. Очевидно, не більшою вона була і в VIII-IX ст. На північному заході її крайніми містами були Білгород на Ірпені і Вишгород на Дніпрі, на півдні — Родень в гирлі Росі, на сході поляни займали вузьку сму-

гу на лівому березі Дніпра. У VI ст. тут жили анти, представлені поселеннями Пеньківської культури, які вже у VII-VIII ст., внаслідок інфільтрації сюди склавінів, заміняються пам'ятками Празько-Корчацької культури і похідної від неї Райковецької з курганними похованнями, не відомими до цього антам. Тому цілком логічним можна вважати включення полян до дулібського племінного союзу. Але якщо в VII-VIII ст. південну групу східних слов'ян очолювали князі дулібів, то в IX ст. цю роль взяли на себе поляни. Саме поляни, а не руси, бо, як було доведено вище, ніяких слов'янських русів до останньої чверті IX ст. в Середньому Подніпров'ї не було. В VI-VII ст. тут жили анти і змішане анто-склавінське населення — безпосередні предки південної групи східнослов'янських племен, до якої належали і поляни. І якраз на цей регіон, і саме на VII - початок VIII ст., припадає найбільша кількість скарбів, що є безперечним свідченням появи прошарку заможних людей — дружинників, купців, ремісників, здатних до державотворчої діяльності. Знахідки скарбів мартинівсько-трубчівського типу займають дещо ширшу територію, де у VIII-X ст. сиділа ще й частина сіверян і радимичів. Але саме полянська верхівка, за Літописом, виділялася особливою активністю, очоливши відносини південних східнослов'янських груп з хозарами, а в IX ст. — з норманами. Може, непримиренність до хозарів, яким поляни і сіверяни платили данину, і прийняття полянами в Києві норманських князів, виразником інтересів яких був автор Літопису, викликало його особливо позитивне ставлення до полян. Вихваляючи їхню мудрість, літописець у багатьох різних контекстах підкреслює належність полян до слов'янських груп племен і, насамперед, правобережних, на що справедливо звернув увагу П.Толочко [Толочко, 1990, с. 106].

Отже, поляни, на нашу думку, це не стільки політично-територіальне, як соціальне об'єднання дніпровських слов'ян, до складу якого, судячи з характеру скарбів та наявності салтівських елементів матеріальної культури, входили і якісь неслов'янські групи номадів. Але поляни — це не руси і не хозари VI - початку IX ст. Хозарами вони ніколи не були, хоч і якийсь час платили їм данину, а русами стали лише після захоплення в останній чверті IX ст. норманською династією Рюриковичів київського княжого престолу. "*И быша у него* (Олега — авт.) *варязи и словъни и прочи прозвашася русью*" — "... *Поляне еже ныни* (тобто в XI ст.) *зовомая Русь*" [ПВЛ, Ч. I, с. 20]. В культурно-мовному відношенні поляни, які тепер стали найближчими до київських князів, належали до південної групи племен.

Таким чином, на хронологічному зрізі VIII—X ст., за писемними та археологічними даними, південну групу східнослов'янських племен,

включно з сіверянами, на нашу думку, можна вважати етнічно-політичним утворенням, корені якого сягають ранньосередньовічного і римського часу на цій же території, а північну і північно-східну групи (дреговичі, радимичі, вятичі, кривичі, ільменські словеии), які сформувалися в процесі довготривалого розселення слов'ян на балтські та угро-фінські території і слов'янізації місцевого населення — пізнішими новими етнотериторіальними утвореннями. Вони вже в цей час становили окремі етнокультурні групи, що стали основою, на якій сформувалися після розпаду Київської держави три різні східнослов'янські народи.

За археологічними матеріалами, поділ східних слов'ян на південну, північно-західну та північно-східну групи намітився вже у кінці II - на початку III ст. н.е. Він зберігся до утворення Київської держави, виникнення якої відкриває новий етап в історії східнослов'янських етноплемінних груп. Чи створення Києво-Руської держави на чолі з династією Рюриковичів, у яку входила велика кількість поступово підкорених слов'янських племен і неслов'янських народів, привело до виникнення єдиної руської народності? Це складне і заплутане питання буде розглянуте нами у наступному розділі.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

УТВОРЕННЯ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ

Слов'янський період в історії України можна розділити на три хронологічні етапи. Перший етап доцільно було б назвати праслов'янсько-венедським. Він визначається у хронологічних рамках I-IV ст. н.е. і відповідає римському періоду в історії Європи. Нижню дату цього етапу окреслює поява в римських джерелах перших писемних згадок про венедів Сарматії (Пліній Старший, Тацит, Птолемей). Верхню межу замикають гунська навала, антсько-готські війни наприкінці IV ст. і поділ венедів ще на дві групи, які фіксують виділення в межах венедської спільноти антів і склавінів, що, за Йорданом, "*походять від одного кореня*". Ця теза Йордана одночасно визначає праслов'янську належність венедів.

Основні джерела — археологічні та лінгвістичні. Писемні джерела лаконічні і невиразні. Римські автори краще знали германців —безпосередніх сусідів Римської імперії. Серед них вони називають велику кількість різних германських племен. Назви племен, що входили у венедську спільність, їм невідомі, принаймні вони їх не згадують. Навіть ім'я "венеди" — це зафіксована в римських писемних джерелах I-II ст. назва праслов'ян, яку германці перенесли із своїх західних неслов'янських сусідів на східних сусідів —праслов'ян.

Археологічно певні групи венедів входять одним із компонентів у багатоетнічну, в основі Германську, Пшеворську культуру межиріччя Вісли та Одри. Інші становлять етнографічну основу зарубинецьких старожитностей межиріччя Вісли і Дніпра, яка також не позбавлена балтських та германських елементів. Пшеворська культура доживає до середини V ст. н.е. Зарубинецька в другій половині I ст. н.е. трансформується в Пізньозарубинецьку у Подніпров'ї і входить частково до Волино-Подільської культури в Подністров'ї, інтегруючи її слов'янські елементи із Пшеворської та Липицької культур. Розриваючи ці дві культурні групи, з'являються готи із своєю Вельбарською культурою і створюють підґрунтя, що назавжди консервує роздільний розвиток двох природних зон — південної лісостепової та північної лісової. На основі Пізньозарубинецької культури в III ст. н.е. формується північна Київська культура, а Волино-Подільська входить одним із компонентів

у південну Черняхівську культуру. Обидві культури (Київська та Черняхівська) доживають до рубежу IV/V ст. Усі ці культури, в тому числі і слов'янські групи пам'яток у багатоетнічних культурних провінціях, мали ще дрібніші локальні прояви, що вказує на глибоку диференціацію тогочасного праслов'янського світу. "Чисто" слов'янської культури в римський період не існувало [Славяне Юго-Восточной Европы... К., 1990]. Цей етап відзначається стабілізацією та піднесенням економіки праслов'янського населення, особливо тієї його частини, що входила до складу багатоетнічної Черняхівської культури, тісно зв'язаної з причорноморськими і дунайськими римськими провінціями. Б.Рибаков справедливо зазначає, що саме тоді в обмін на слов'янське зерно в лісостеп Подніпров'я (тобто сучасної України) "широким потоком потекло римське срібло в монетах і виробах... слов'яни прийняли римську міру квадрантал-четверик..." [Рыбаков, 1982, с. 565]. Можливо, не позбавлена сенсу дотепна версія Б.Рибакова про щасливі "віки трояні" "Слова о полку Ігоревім". Це — епічний відбиток тих часів, коли римляни, завоювавши Дакію, стали близькими сусідами племен, які створили яскраву і багату Черняхівську культуру. М.Брайчевський називає час існування Черняхівської культури "третім періодом соціальної статики" [Брайчевський, 1995, с. 74]. Незважаючи на багатоетнічний склад носіїв цієї культури, який у цій статті визнає (мабуть, уперше) М.Брайчевський, саме в ній були представлені анти і склавіни, перші з яких, за М.Грушевським (а як тепер з'ясувалося — і другі), стали предками українського народу.

Другий етап займає хронологічні рамки V-VII ст. У ньому закріпляється поділ венедів на три окремі групи: венедів, антів і склавінів. Етнонім sclave (склавіни) — латинізована форма самоназви "слов'яни", що визначає рівень їхньої самосвідомості, починає поширюватися на всі слов'янські племена. Верхня межа другого етапу позначена появою тринадцяти нових племінних груп на території Східної Європи і багатьох таких же груп у Середній Європі, відомих київському автору "Повісті временних літ". Їх кристалізація вже відноситься до третього етапу. Знаменним в історії слов'ян того часу було їх велике розселення за межі історичної прабатьківщини, що стало основою формування нових слов'янських груп, замішаних на субстратах захоплених регіонів — зародків майбутніх слов'янських, в тому числі і східнослов'янських народів.

Другий етап позначається великою активністю слов'ян на історичній арені Європи — "*через гріхи наші вони тепер бушують повсюдно*" [Иордан, 1960, с. 90]. Візантійські автори, зокрема Иордан і Прокопій Кесарійський, не тільки називають три великі союзи

племен: венедів (у вузькому розумінні), склавінів та антів, а й визначають місця їхнього проживання. Це дозволило зв'язати їх з певними конкретними археологічними культурами.

Археологія для цього етапу знає п'ять археологічних культур, три із яких — Дзєдзіцька, Празько-Корчацька та Пеньківська — належали відповідно венедам (у вузькому розумінні) — предкам лехітів, склавінам (слов'янам) та антам, що у Прикарпатті, на Волині та Подніпров'ї стали предками українців, на Балканах — предками сербів, болгарських слов'ян, хорватів, словенців та інших, а склавіни в Середньому Подунав'ї стояли біля витоків предків словаків, морав'ян, чехів та південних слов'янських груп на території Німеччини. Носії Колочинської та Іменьківської культур, асимілюючи балтський та угро-фінський субстрат, створюють фундамент для формування предків білорусів та росіян. Остання група була найвіддаленішою від римських та візантійських провінцій, тому її конкретна етноназва залишилася невідомою для візантійців, а відтак — і для нас.

Отже, за археологічнимн матеріалами, диференціація слов'ян на початку та у середині 1 тис. н.е. дещо розмаїтіша, ніж за писемнимн джерелами. Перехід від першого до другого етапу позначається досить різкими змінами характеру матеріальної культури. Розпад Римської імперії, поява тюркського населення в українських степах на зміну іраномовному, відхід германських готів — усе це міняє систему економічних і політичних зв'язків. Деяке збіднення слов'янськнх культур раннього середньовіччя, тимчасова втрата технології виробництва високодосконалого гончарного посуду відображає певний розрив у надходженні культурних імпульсів з античних провінцій. Римські впливи припинилися, а візантійські ще не набули достатньої інтенсивності.

На цей етап припадає початок боротьби південної групи східних слов'ян з тюркськимн кочовиками придніпровських степів, поразка антів від аварів, їх інтеграція із склавінами і зникнення з писемних джерел їхнього імені — антів (окраїнних). Цей етнонім появився лише через п'ять століть у 1187 р. вже у формі "Україна". "*За ним же (переяславським князем Володимиром Глібовичем) Україна багато потужила*" [Літопис Руський, 1989, с. 343]. Літопис пам'ятає про пригнічення аварами дулібів, які започаткували перший міжплемінний союз на землях Північного Прикарпаття та Волині з центром на Знмнівському городищі VI-VII ст. н.е. Саме цей союз, про який пише Аль Масуді, а не надуманий союз слов'янських русів, був зародженням тих державотворчих процесів на хронологічному зрізі склавінів, які в наступний період, пройшовши через племінні об'єднання, заверши-

лись утворенням Київської держави, хоч не без допомоги норманських князів.

Третій етап в історії слов'ян, що є об'єктом вивчення у цьому розділі, датується VIII-X ст. Він позначається утвердженням їхньої самоназви в історичній літературі. Тепер дуже рідко вживається етнонім "венеди". Історичні джерела називають велику кількість конкретних племен, поселення і городища яких густо вкривають значну частину Європейського континенту від верхів'їв Дніпра, Дону і Волги на сході до Подунав'я і Балканського півострова; на заході сягають окраїн Північної Балтики (Любек, у гирлі Ельби). Незважаючи на глибоку диференціацію слов'янського світу, племена свідомі свого слов'янського походження. Слов'янами їх називають майже всі тогочасні писемні джерела. Найзнаменнішою віхою в історії слов'ян того часу було виникнення слов'янських держав. Причому першими з'являються слов'янські держави не на корінній слов'янській території, а в регіонах, де слов'яни поселилися на римський лімес (Болгарія, Велика Моравія), що є незаперечним доказом впливу античних центрів на державотворчі процеси європейських народів, у тому числі і слов'ян.

Серед історичних джерел на перший план виходить фундаментальна праця монаха Києво-Печерської лаври Нестора "Повість временних літ". Літописець уже не ззовні споглядає слов'янський світ. Для нього колонізаційні рухи слов'ян, незалежно від того, правильно він позначає їх напрямки, чи ні, вже не дії "грабіжників, паліїв та вбивць", а природні процеси розселення і перегрупування слов'янських племен, що вливаються в загальний потік переселення народів. Основною турботою автора є розкриття процесів історичного розвитку східнослов'янського світу, виникнення слов'янських державних утворень, особливо Київської держави. Ця праця стає основним джерелом для висвітлення історії слов'ян на порозі виникнення державності, зокрема їхніх південно-східних і північно-східних угруповань. Арабські та західноєвропейські джерела IX-X ст. тепер в основному служать доповненням до літописних даних.

Археологічні культури, що однозначно визначені як слов'янські, представляють майже всі групи слов'янських племен: південну, північно-західну і північно-східну на території Східної Європи; слов'янські племінні групи на Балканському півострові, в Подунав'ї і межиріччі Вісли та Ельби.

На території України відомі дві близькі за своїм характером археологічні культури того часу. Це Райковецька (в літературі відома під назвою Лука-Райковецька) з пам'ятками сахнівського етапу та Волин-

цівсько-Роменська з її боршівсько-донською та окською групами. Вони досить чітко відрізняються від навколишніх —західних, північних і північно-східних та південних (балканських і дунайських) — слов'янських старожитностей, що утворилися в результаті великого розселення слов'ян з їхньої корінної території і осідання на чужі різноетнічні субстрати. Практично в усіх нових регіонах, де слов'янська культура і мова ставали провідними, асимілюючи місцеве неслов'янське населення, зароджувалися основи нових слов'янських етносів — зародків сучасних слов'янських народів. Ця історична закономірність однаковою мірою властива для всіх груп слов'ян: південних, західних і східних. Позиція тих історичних шкіл і груп, що проявили і проявляють нігілізм щодо універсальності цього важливого положення історіософії, грішить волюнтаризмом у доборі фактів та їх інтерпретації. Дві на той час уже різні групи слов'янського населення, що залишилися на корінних землях у межиріччі Дніпра і Вісли та Середній Польщі, представлені ланцюжком своїх археологічних культур, які продовжують розвиватися за власними законами. Вони створюють свої мовно-культурні спільноти, які отримують окремі стосовно до відселенців культурно-мовні статуси і також формуються як зародки окремих народів. Одночасно третій етап в історії слов'ян — це час визрівання державотворчих процесів, що цілком корелюються з аналогічними процесами загальноєвропейського масштабу. Саме в цей час, переважно у IX-X ст., на Європейському континенті виникає ряд держав, зокрема французька і німецька, внаслідок розпаду імперії Карла Великого, англійське королівство та інші. Відома велика кількість археологічних ранньосередньовічних культур, меншою чи більшою мірою зв'язаних з тими племінними союзами слов'янського населення, що розселилися в VI-VIII ст. у Подунав'ї, на Балканах, у межиріччі Одри та Ельби. Не відмовляючи їм у самостійному соціально-економічному та етнічному розвитку, більшість дослідників-славістів визнає виникнення на цій основі багатьох слов'янських народів та їхніх держав, зокрема Болгарії на Балканах, Великої Моравії у Верхньому Подунав'ї. У межиріччі Вісли та Одри слов'янська частина носіїв Пшеворської культури після відходу германських племен та носії ранньосередньовічних слов'янських культур створюють Польське королівство.

А яку долю визначає історіографія, зокрема російська, таким же східнослов'янським племінним союзам? Східнослов'янські племена, незважаючи на величезну територію, яку вони освоїли, зокрема їхня північна група, асимілюючи у Подвінні, Подонні та Поволжі балтські та угро-фінські субстрати, приречені бути єдиною східнослов'янською спільністю, а пізніше — давньоруською народністю. Навіть у роботі

В.Сєдова "Славяне в раннем средневековье" (1996), що характеризується об'єктивною трактовкою багатьох проблем історії ранньосередньовічного слов'янства, останній розділ під назвою "Восточнославянская этноязыковая общность" звучить як судовий вирок східнослов'янським народам — їм відмовлено бути самими собою. А як же інакше, коли "... существование восточнославянской или древнерусской народности, — за В.Сєдовим, — документировано историческими и лингвистическими данными" [Седов, 1996, с. 358]. Така категорично безсумнівна перша фраза останнього, завершального розділу згаданої роботи. Очевидно, автор цією фразою віддає належне російській історичній традиції. Далі, всупереч цій декларативній заяві, В.Сєдов критично розглядає три різні концептуальні підходи щодо проблем етнокультурного розвитку східного слов'янства напередодні виникнення Києво-Руської державності і пропонує своє, як йому здається, оригі-нальне вирішення цього складного і вкрай заплутаного питання. Насправді ж концепція В.Сєдова майже повністю відповідає поглядам О.Шахматова і його лінгвістичної школи, розглянутим вище, лише базується на археологічних матеріалах. Такий збіг поглядів, основаних на лінгвістичних та археологічних джерелах, засвідчує їхню близькість до об'єктивної реальності. Вона полягає в тому, що південна група східнослов'янських племен, яка вийшла із "племінного утворення дулібів", на нашу думку, творила свою мовно-етнічну спільність, а північно-східна — свою із відмінною мовою, матеріальною культурою, своїми традиціями житлобудування та похоронного обряду.

Поділ східних слов'ян на дві частини — південну, що "вміщалась у межі давньої прабатьківщини, і північну половину — зону пізнішого розселення", — визнає Б.Рибаков [Рыбаков, 1982, с. 566]. За Б.Рибаковим, державотворчі процеси у східнослов'янському світі розпочала південна група дніпровських слов'ян — русів.

В.Сєдов, не визнаючи дніпровських русів, все ж таки знаходить їх далеко на заході у племінній назві "руги". Вони нібито були нащадками осколків антів, що в "потоках аварської міграції опинилися далеко за межами своєї землі" [Седов, 1996, с. 125]. Однак і західні руги-руси із "Студій про раффельштеттенські мита" не знаходять ні археологічного, ні історичного підтвердження того, що вони нащадки "осколків" антів-Русі. В.Сєдову вони знадобилися лише для того, щоб якось пояснити назву Київської держави, оминувши так званих дніпровських русів Б.Рибакова і русів-норманів. О.Пріцак та А.Назаренко, як і більш ранні дослідники, вважають ругів-русів купцями з Київської Русі [О.Пріцак, 1997, с. 48; Назаренко, 1993, с. 83-89].

Не витримує критики і спроба В.Сєдова поставити носіїв Іменьківської культури з Поволжя в основу процесів формування волинцівських пам'яток Дніпровського Лівобережжя. В історичній реконструкції В.Сєдова це виглядає так: частина слов'янського населення, що знаходилось у складі Черняхівської культури, наприкінці IV-V ст. заселяє Саратовське Поволжя, а в кінці VII - на початку VIII ст. знову повертається вже в дещо іншій іпостасі у Лівобережне Подніпров'я. Воно створює Волинцівську культуру, яка переростає в Роменську культуру сіверян. Всі ці суперечливі, не підтверджені реальним матеріалом побудови, мають показати єдність етнокультурних процесів на території всієї Східної Європи і плавний перехід від "східнослов'янської етномовної єдності" до "давньоруської народності". Разом з тим ряд об'єктивних розробок самого В.Сєдова суперечить задекларованому ним напрямку досліджень. До цього питання ми ще повернемось.

Не менш суперечливі погляди на питання, чи існувала давньоруська народність, чи ні, висловлені й українськими дослідниками, нерідко одними і тими ж авторами в одній і тій же роботі. Для прикладу розглянемо статтю Я.Ісаєвича з промовистою назвою "Походження українців: історіографічні схеми і політика", надруковану у збірнику "Матеріали до української етнології у 1995 р." [Ісаєвич, 1995, с. 103-115].

Я.Ісаєвич дає розгорнуту критичну оцінку підходів російської та радянської історіографії до використання спадщини Київської Русі, спрямованих на захист політичних імперських інтересів. Найбільш тенденційною в російській історіографії він, за М.Максимовичем, М.Грушевським, П.Толочком та багатьма іншимн дослідниками, вважає гіпотезу М.Погодіна, згідно з якою населення київського Подніпров'я — Русі після татарського іга переселилося на Ростово-Суздальщину, а їхнє місце зайняли галицькі і волинські поселенці. Висновок напрошується сам собою: первісними мешканцями і творцями київської держави, за М.Погодіним, були предки росіян. Не менш шкідливою Я.Ісаєвич вважає і концепцію "спільної колиски" трьох східнослов'янських народів — білорусів, росіян, українців, — освячену "Тезами ЦК КПРС про 300-річчя возз'єднання України з Росією". Тим паче, що така офіційна постановка питання була призначена фактично лише для України та Білорусі. Російська радянська історіографія (хоч і не вся) продовжувала трактувати києво-руський період як давньоруський, ідентифікуючи поняття "Русь"-"Росія", що, на жаль, нерідко без критичного аналізу підхоплювали і західноєвропейські та американські вчені.

Разом з тим Я.Ісаєвич, посилаючись на працю К.Гуслистого "До питання про утворення української нації" [К., 1967], вважає, що "син-

тез слов'янських елементів з іранськими і урало-алтайськими (головно тюркськими) міг зіграти істотну роль в етногенезі праукраїнських племен, натомість слов'янських з угро-фінськими і урало-алтайськими — в етногенезі племен праросійських" [Ісаєвич, 1995, с. 109-110]. Отже, за Я.Ісаєвичем, в основі формування праукраїнських та праросійських племен присутні вже два спільні етнічні елементи — слов'янський та урало-алтайський. Таке твердження далеке від об'єктивної реальності і вимагає перегляду. З одного боку, це участь корінного урало-алтайського, в основній масі фінно-угорського, населення у формуванні тієї слов'янської спільноти — предків росіян, що, розселяючись, назавжди осідала на корінних землях угро-фіннів. Поступово, протягом багатьох століть поглинаючи їх, ці слов'янські групи самі ставали новим народом. З другого боку, це процеси взаємодії корінного землеробського слов'янського населення Лісостепу і різноетнічнних та різноплемінних груп кочовиків (скіфів, сарматів, гуннів, аварів, болгарів, хозарів), які змінювали одні одних у степовій частині України. Вони приходили і відходили. Лише якась частина із них, що осідала, асимілювалася корінним порубіжним землеробським населенням. Це не могло викликати і не викликало корінних етнокультурних змін у цьому регіоні, зокрема на віддалених від Степу основних слов'янських землях. Отже, це не паралельні історичні процеси і не однакові історичні величинн. Відчуваючи цю неузгодженість, автор статті наводить сумнівне твердження Г.Пашкевича, що "... росіяни є майже чистими угро-фіннами, які після християнізації прийняли слов'янську мову, але не включили до свого складу якогось істотного компоненту праслов'янського населення" [Ісаєвич, 1955, с. 110]. Тут безперечне применшення слов'янського впливу на розвиток приволзьких племен.

На нашу думку, суперечливими в цій же статті є пошуки її автором аргументів, які не підтверджують у часи Києво-Руської держави єдиної давньоруської народності і рівночасне прийняття ним без спроби будь-якого аналізу "добре аргументованого, — за його словами, — припущення, що у VII-VIII ст. в Середній Наддніпрянщині сформувалося державне або принаймні протодержавне утворення з назвою Русь (можливо, за назвою одного з "племен", до якого належали поляни, сіверяни та деревляни)" [Ісаєвич, 1995, с. 110-111].

Ми вже з'ясували питання про так звану слов'янську Русь Б.Рибакова у IV-VIII ст., чому присвячений спеціальний розділ цієї праці: "Скарби VI-VIII ст. Анти чи руси?" Здається, нам вдалося довести, що слов'янської Русі в цей час не існувало. І це не тільки наша позиція. Вона мала своїх прихильників до нас і має сьогодні. Якщо ми не праві, то, за Б.Рибаковим, плем'я "русь" появляється вже у кінці IV ст. Без-

перечне визнання слов'ян-русів, які нібито поглинули всі інші східнослов'янські племена і надали їм свою назву, за логікою речей зобов'язує прийняти і тезу про східнослов'янську єдність, а тим самим і давньоруську народність. За вісім століть єдина східнослов'янська спільнота могла, а в умовах державності навіть повинна була перетворитись у народність. Отже, "добре аргументоване припущення" перекреслює всі наступні докази Я.Ісаєвича, спрямовані проти існування давньоруської народності. Вони стають алогічними, неспроможними і втрачають свій смисл.

Де ж, у якій праці Я.Ісаєвич знайшов "добре аргументоване припущення"? На це питання не складно відповісти, глянувши на наведене нижче посилання. Це монографічне дослідження П.Толочка "Киевская Русь" [Київ, 1987, с. 18]. У цій праці П.Толочка справді можна знайти чимало нових оригінальних розробок з історії Київської Русі. На стор. 14-15 йдеться і про "об'єднання полян", що, на думку автора, пізніше прийняло ім'я одного із племен "Рос", "Рус" [Толочко, 1987, с. 15]. Але пізніше, в кінці IX ст., це так і було. На стор. 18 цієї роботи П.Толочко пише, що у VIII-IX ст. "... склалось державне об'єднання "Руська земля" з політичним центром у Києві, до складу якого увійшли поляни, деревляни і сіверяни" [Толочко, 1987, с. 18]. Отже, у VIII-IX ст., а не в VII-VIII ст. При цьому не можна не зауважити, що у виданні 1987 р. П.Толочко в питанні про плем'я "Рус" ще значною мірою покладається на розробки Б.Рибакова. У вдвічі розширеному українському виданні книги "Київська Русь" (1996 р.), аналізуючи Літопис та інші джерела щодо "Русі" та "Землі руської", автор в кінці параграфа під назвою "Откуда пошла русская земля" робить висновок: "Безперечно, що вже у IX-X ст. колишні міжплемінні східнослов'янські союзи — поляни, деревляни, сіверяни, кривичі, волиняни, дреговичі, уличі, дуліби, словени та інші — злились у велику спільність, яка одержала назву "роду руського", "Русі" [Толочко, 1996, с. 35]. Отже, "колишні" (тобто до IX-X ст.) "міжплемінні слов'янські союзи", а не протодержава русів, за Б.Рибаковим та Я.Ісаєвичем, і навіть не "Земля руська", як у виданні 1987 р. І ще одна цитата з цієї роботи, хоч і взята з іншого контексту: "Приблизно до 60-х років IX ст. широко вживаними були загальна назва "слов'яни" і регіональні "поляни", "сіверяни", "древляни" [Толочко, 1996, с. 248]. Правда, П.Толочко погоджується з Б.Рибаковим, який вважає, що союз слов'янських племен Середнього Подніпров'я взяв ім'я одного з племен, які об'єдналися в ньому, — народу "Рос" або "Рус", але наводить і першу згадку назви "Русь" в арабських джерелах, що відноситься аж до IX ст. і належить О.Хорезмі, середньоазіатському автору [Толочко,

1996, с. 33]. Нам здається, що, працюючи над фактами, автор обох книг еволюціонує в бік дедалі обережнішого підходу як до раннього виникнення поняття "Земля руська", так і до хронології самої назви "Русь". Цікавим у цьому відношенні є покаянне визнання В.Ключевським некоректності вживання стосовно до східних слов'ян перед IX ст. термінів "руси", "русь" і т. п. Будучи переконаним прихильником того, що руси — це нормани, норманські дружинники і купці, він усе ж вживав стосовно до східних слов'ян додержавного періоду вирази типу "русские славяне", "русские купцы", "русь", "русская равнина", "Южная Россия", "русская степь" і т. п., "... пользуясь, — за його словами, — привычным словоупотреблением". Ці терміни рясніють в історичних працях багатьох його російських попередників, особливо в історичних роботах його учителя С.Соловйова, зокрема в "Истории России с древнейших времен" (том I). В.Ключевський визнає, що "... о Руси среди восточных славян в VIII в. совсем не слышно, а в IX-X вв. Русь среди восточных славян — еще не славяне, отличаясь от них как пришлый и господствующий класс от туземного и подвластного населения" [Ключевский, 1987, с. 142]. Однак щодо "привычных словоупотреблений", то не такі вони вже і безневинні. Терміни вживалися російськими вченими цілком свідомо з метою формувати загальну громадську думку про споконвічність неподільності східнослов'янського, а значить російського суспільства в його імперських межах. Це відповідало політичним інтересам імперії. Для С.Соловйова історія східних слов'ян і Русі — це історія Росії, хоч він не сумнівається в правдивості Літопису про покликання варягів-Русі. Він цитує Літопис: "... посли від об'єднаних племен слов'янських і фінських пішли за море до варягів-Русі... Ці варяги, — додає літописець, — звуться Русь, точно так же, як інші варяги звуться шведами, ще інші норвежцями, англійцями, готами..." Свідчення руського літописця, на думку Соловйова, "підтверджується свідченнями іноземними: свідченням Бертинських літописів, що народ рос належить до племені свеонів; відомостями Ліутпранда, єпископа Кремонського, про тотожність русів з норманами" [Соловйов, 1988, с. 118].

Разом з тим слід відзначити, що питання династично-державної спадкоємності Київської Русі виникло задовго до М.Погодіна, С.Соловйова, В.Ключевського, навіть М.Карамзіна. Вже в XIII ст. укладачі різних списків Літопису залежно від того, в якій частині Русі вони працювали: центральній (Київ, Чернігів), північно-східній (Владимир-на-Клязьмі) чи південно-західній (Галич, Холм), саме своє князівство вважали історичним правонаступником Київської держави. В історичних умовах, коли після 30-х років XII ст. Київська держава повністю

розпалася на самостійні князівства-землі, кожне з яких мало свою княжу адміністрацію, така постановка питання була природною. Кожне князівство намагалося утвердити своє історичне коріння і претендувало на збільшення своєї історичної спадщини. І все ж уже в цей період в умовах ослаблення Києва викристалізовуються дві основні лінії правонаступництва: на роль історичного спадкоємця претендують південно-західна Русь, представлена Галицько-Волинською державою, і Північно-Східна — Владимирська і Ростово-Суздальська. Ця тенденція отримала своє продовження в літописах Великого Литовського князівства, з одного боку, і Московського — в другого. На той чи інший бік, залежно від політичної орієнтації, ставали духовні і культурні діячі Центральної України. Київський "Синопсис" XVII ст., що приписується Інокентію Гізелю, вважає спадкоємцем Київської держави Московське царство; у "Хроніці" монаха Феодосія Софоновича, приблизно цього ж часу, наступниками київських князів були князі галицькі.

Отже, зерно суперечок про спадкоємність києво-руської історичної спадщини між представниками різних частин східного слов'янства фактично було посіяне одночасно з утворенням Київської Русі — держави на чолі з династією Рюриковичів, у яку увійшли в X-XI ст. всі східнослов'янські племінні групи. Як було доведено вище, на Дніпрі і Дністрі, на Двіні, на Волзі, принаймні після великого розселення, жили різні групи східнослов'янського населення, яке у VIII-IX ст. внаслідок впливів різноманітного місцевого середовища, дії різних культурно-економічних зон, втрати внутрішніх зв'язків взаємоспорідненості досягло рівня етнічної розмаїтості. У другій половині IX ст. це вже були різні суспільства, що творили свої племінні союзи, а коли врахувати велику домішку балтів на північному заході та угро-фіннів на північному сході, то і різні народи зі своїм економічним укладом, політичною орієнтацією і, що не менш суттєво, політичною залежністю від двох різних своїх сусідів — норманів і Хозарії. Наприкінці IX-XI ст. всі вони разом із багатьма групами неслов'янських племен опинилися в одній державі — Київській Русі.

Виникає питання, чи справді державотворчі процеси і зв'язані з ними всі інші чинники створили ґрунт для злиття усіх цих різноплемінних і різноетнічних груп у єдину давньоруську народність? Які сили діяли за і які проти? В літературі на ці запитання можемо знайти різні, часто протилежні відповіді. Воно переросло з наукової в політичну проблему з усіма негативними наслідками, що з цього випливають.

Настав час спокійно розібратися, які доцентрові і відцентрові сили діяли в Києво-Руському суспільстві, які з них і на яких хронологічних етапах переважали і до яких наслідків вони привели?

Основним джерелом, де можна знайти матеріал для відповіді на ці запитання, є Літопис і договори київських князів з Візантією. Певною мірою вони доповнюються візантійськими та арабськими джерелами. За Літописом, слов'янські племена, в тому числі і східнослов'янські, у VIII-IX ст. являли собою мозаїку численних об'єднань і союзів. Усі вони "... *мали свої обичаї, і закони предків своїх, і заповіти, кожне свій норов*" [Літопис руський, 1989, с. 8]. За археологічними матеріа-лами VIII-IX ст., південна група правобережних слов'ян, у яку входили волиняни, деревляни, поляни, уличі, тиверці, хорвати, що на якийсь короткий час знаходились у дулібському племінному союзі, представлена одною Райковецькою культурою. Сіверян, які хоч і залишили нам свою окрему Роменську культуру, зв'язують з правобережжям спільні етнокультурні витоки, що сягають празько-корчацьких старожитностей. Маючи в значній мірі спільні корені, Райковецька і Роменська культури дуже близькі за характером жител, похоронного обряду і речового матеріалу. Навіть В.Сєдов визнає, що Роменська культура "... сопоставима с синхронной правобережной культурой типа Луки-Райковецкой — наследницей Пражско-Корчакской" [Седов, 1996, с. 380]. Матеріальна культура північно-східних племінних союзів, що утворились у взаємодії слов'ян з угро-фінськими племінними субстратами, характеризується у VIII-X ст. своїми відмінними рисами, причому не тільки стосовно до південної групи в цілому, а й всередині своєї групи (довгі кургани, сопки, жіночі прикраси і т. п.), залежно від того, територію яких фінно-угорських субстратних груп вони займали.

Виняток становлять частина радимичів і вятичів, що займали суміжні райони з сіверянами і піддавалися їх культурному впливу, а дреговичі у прип'ятському лівобережжі — впливу Празько-Корчацької культури. П.Толочко, вказуючи на труднощі, що виникають при визначенні "археологічної специфіки" кожного із літописних племен, вважає, що "... етнографічні особливості чіткіше проступають у межах більших регіонів, які охоплюють територію розселення кількох літописних "племен". Вони обумовлювалися насамперед різними географічними умовами, а також сусідством іншоетнічного населення. На півдні і південному сході групи близьких племен становили: поляни, сіверяни (чернігівські), деревляни і, частково, дреговичі, волиняни і дуліби, тиверці і білі хорвати; на північному сході —сіверяни східні, вятичі і радимичі; на північному заході — дреговичі, кривичі, словени"

[Толочко, 1996, с. 244]. Він відзначає і деяке прискорення культурного, економічного і соціально-політичного розвитку південного східнослов'янського регіону, де у VI-VIII ст. високого рівня досягло землеробство і ремесло [Толочко, 1996, с. 244].

Відмінності у матеріальній культурі корелюються з мовними особливостями у визначенні О.Шахматова, А.Кримського, Ю.Шевельова та інших лінгвістів. Ні Літопис, ні будь-які інші писемні джерела, крім дулібо-волинського, не називають ще якогось східнослов'янського племінного напівдержавного об'єднання до утворення Києво-Руської держави, в тому числі Русі.

Тепер слід розібратися у процесах, що привели до створення Києво-Руської держави. З'ясувати, чи основними чинниками були тільки внутрішні сили, основані на еволюційному соціально-економічному та політичному розвитку східнослов'янських племінних груп, чи державність була привнесена ззовні норманськими дружинами, торговцями з Родезу-Рутенії або Хозарським каганатом, чи діяли обидва — внутрішні і зовнішні — фактори. На цю тему є величезна література, зокрема щодо участі норманів у державотворчих процесах у Східній Європі.

На нашу думку, найбільш всесторонньо розглянув позиції засновників норманської теорії походження Русі і аргументи їх противників М.Грушевський у спеціальній роботі, поміщеній в примітках до І тому "Історії України-Руси" [Грушевський, 1904, с. 578-602]. Історіографію норманської теорії він починає з "Повісті врем'яних літ", бо "її автор (чи автори) виходив з переконання, що Русь — то один з варязьких народів, а Варяги — се північно-германські народи на Балтийському побережжі". Далі йде цитата з Літопису: "... *сице бо звахуся ты Варяги-Русь яко се друзии звахуся Свеє (Шведи), друзии же Урмани (Нормани), Аньгляне, инии Готе (Готлянд) — тако и си*" [Грушевський, 1904, с. 579]. М. Грушевський справедливо вважає, що "... варягами на Русі в X-XI ст. звалися дружини, зложені переважно чи виключно із скандинавів", які автор Літопису чітко відрізняє від слов'ян. На його думку, у XVIII ст. оповідання Літопису про призвання варязьких князів-русів "прийнято просто як канонічне". Деякі докази Шлєцера і, зокрема, Байера на користь літописної версії про норманів-русів М.Грушевський називає "важливими". Серед них виділяє звістку "Бертинських анналів" про послів, які, прибувши до Константинополя, назвали себе русами, а в столиці франкського королівства Інгельгеймі пояснили королю Людовику І Благочестивому, що вони свеони (шведи); про зв'язок варягів зі скандинавськими "Vaeringamy"; про пере-важаючу кількість норманських імен

у договорі Олега з Візантією у 911 р.; про назви Дніпровських порогів у Константина Багрянородного, які звучать і по-слов'янськи, і по-германськи. І хоч М.Грушевський вважав, що "ім'я руси не було привнесене норманами", все ж припускав, що, зважаючи на велику кількість варязьких дружинників у X ст. на Русі і їх участь у походах на Грецію, подорожі варязьких купців могли привести до виникнення їх назв на шляху із варяг у греки. "Норманство, будь-що-будь, оперте на деяких фактах", — робить висновок автор "Історії України-Руси". Критично аналізуючи аргументацію норманістів (А.Куника, М.Погодіна), М.Грушевський не менш сувору оцінку дав багатьом представникам антинорманізму: Г.Еверсу за хозарське походження київських князів та "... притягнення до Русі біблійного Роша* та Роксоланів", С.Гедеонову за те, що бачив у варягах "балтійських слов'ян", а теорію Д.Іловайського про те, що "... роксолани — це Русь, а гунни і болгари — слов'яни", вважав "безвихідною". Зрозуміло, М.Грушевський не приймав і готської теорії походження русів А.Куника.

Основною засадою, з якої виходив М.Грушевський у критиці Літопису і прихильників теорії насадження східним слов'янам державності ззовні представниками чужих народів, було в принципі правильне розуміння ним загальнолюдських процесів історичного розвитку, які у своїй модифікації переживали і слов'яни. Він пише: "Може тепер кожний приймати на віру чи не приймати літописну легенду (про походження Русі — авт.), але не може будувати свою концепцію виключно на цій основі, мусить шукати глибших основ в самім народі, в фактах побуту, права, культури і т. і." [Грушевський, 1904, с. 590].

Прекрасно володіючи усім доступним на той час джерельним матеріалом і літературою, М.Грушевський, всупереч російській історіографії, не визнає східнослов'янської єдності і єдиної східнослов'янської мови, якої "ніколи не існувало" [Грушевський, 1904, с. 4]. Творцями Києво-Руської держави він вважав південну групу східних слов'ян — предків українського народу, на землях яких вона була створена. Північно-східні землі Київської Русі, де жили предки росіян, М.Грушевський розглядав як провінції, подібні до Дакії або Галії, що були у складі Римської імперії. "Від часів слов'янського розселення історія українсько-руської території стає історією українсько-руського народу" [Грушевський, 1904, с. 6]. Ця теза М.Грушевського сьогодні підтверджується археологічними даними.

Близькі концепції, хоч і не так виразно висловлені, існували і до М.Грушевського. Вже на початку XIX ст. Д.Бантиш-Каменський, що

---

* *"Народ Рош" — народ-чудовисько в "Книзі пророка Єзекіїля".*

Київську Русь розглядав як "вітчизняну колиску", в політичному відношенні саме Малу Русь (Україну) вважав спадкоємицею основної частини руських князівств [Бантыш-Каменский, 1822, с. X]. М.Маркевич, визнаючи великоросів молодшими братами, вважав, що вони походять від іншої основи і виникають з переселенців Південної Русі [Маркевич, 1842, Т. I, с. 6]. О.Шафонський також визнавав старшинство українців над іншими слов'янськими народами. Він фактично вважав, що більшість із них — це давні нащадки різних слов'янських племен, що вийшли з території України* [Шафонский, 1851, с. 41]. М.Максимович, вважаючи братніми південноруську і північноруську мови, не сумнівався в тому, що вони вже були окремими в дотатарський період [Максимович, 1880, с. 189-190]. Він розкритикував спроби М.Погодіна підмінити давніх мешканців Подніпров'я — предків українців — росіянами.

Цікава позиція М.Костомарова. Він виділяв аж шість головних народностей у києво-руський період, зокрема в часи існування удільних князівств: південноруську, сіверську, що була близькою до південної, великоруську, білоруську, псковську і новгородську [Костомаров, 1872, с. 21]. Цей поділ близький до політичної структуризації тих східнослов'янських племінних союзів, що склалися напередодні виникнення Київської держави. Він не суперечить трьом основним напрямкам розвитку східнослов'янських племен, що чітко вимальовуються у світлі археологічних джерел VI-X ст. Це південна, північно-західна і північно-східна групи. "Південноруську народність" М.І.Костомаров розумів у "... тому вигляді, який був прообразом сучасного" [Костомаров, 1872, с. 58], тобто як предків українського народу, котрі, розвиваючись, поступово набували тих етнографічних рис, що були властиві українцям XIX ст.

Значну увагу проблемам слов'янського етногенезу та історії Русі приділяв В.Антонович. Зокрема, він, за М.Максимовичем, відстоював безперервність розвитку місцевого населення Середнього Придніпров'я і різко виступив проти надуманих і нічим не аргументованих спроб М.Погодіна і О.Соболевського та деяких інших істориків зв'язати історичний розвиток Подніпров'я з російським населенням, що нібито під тиском татар пішло в Росію, а на його місце в XIV ст. прийшли українці з Галичини та Волині. З другого боку, він повністю відхилив твердження деяких польських дослідників історії про колонізацію Середнього Подніпров'я поляками з Повіслення після

---

* *Розселення слов'ян з території України багатократно підтверджене нині археологічними матеріалами.*

татарської навали. Тим самим він зайняв позицію, згідно з якою творцями всіх державотворчих зрушень у Подніпров'ї було місцеве населення [Антонович, 1885, с. 225].

Історики радянського періоду в Україні, Росії і Білорусі — К.Гуслистий, В.Довженок, Б.Греков, М.Тихомиров, Б.Рибаков та інші — дотримувались офіційної антинорманської точки зору на виникнення Києво-Руської держави, розглядаючи цю проблему в плані політичної та етнічної єдності східнослов'янських племен, особливо в умовах Києво-Руської держави. До абсурду довів цю проблему М. Котляр у своїй статті "Киевская Русь в исторических судьбах восточных славян". У нього все, що спільне, — етнічне, "местные особенности" — поверхові, "единство" — глибинне, а основне — що це "единокровные народы", які "продолжают сплачиваться и в наше время" [Котляр, 1983, с. 103-114]. І все ж таки дисонансом у цьому вельми згуртованому хорі прозвучала стаття В.Мавродіна "Основные этапы этнического развития русского народа", де визнаються етнографічні і мовні відмінності спочатку племен, а потім земель Русі, які не були повністю знівельовані в часи Києво-Руської держави. В період феодальної роздробленості виникають нові ускладнення, викликані політичною та економічною відокремленістю князівств. Усе це створює умови, за яких етнічні утворення, що відповідали "самостійним" державам періоду феодальної роздробленості, визначають хід історичного процесу [Мавродин, 1990, с. 63]. Практично не визнавав етнічної єдності в період Київської Русі і К.Гуслистий [Гуслистий, 1953, с. 105-107].

Як було сказано вище, питання про існування давньоруської народності в наш час ставлять П.Толочко і В.Сєдов, хоча й з певними застереженнями.

Обидва автори цю проблему опускають глибоко в додержавний період і висловлюють своє бачення процесів державотворення.

Не відмовляючись від концепції Б.Рибакова про слов'янських русів (місцеве походження русів визнавав М. Грушевський), П.Толочко наводить ряд доказів про слов'яно-норманські зв'язки у західноприбалтійських землях, які вказують, що "прикликаний новгородцями Рюрик не обов'язково мусив бути чистокровним норманом" [Толочко, 1996, с. 46]. Він припускає, що династія Рюриковичів могла мати північно-західне прибалтійське змішане норманo-слов'янське походження. Не приймає П.Толочко і гіпотезу О.Пріцака про привнесення слов'янської державності воїнсько-купецьким об'єднанням, що сформувалося в Галії під назвою Русь. Цей етнонім виводиться О.Пріцаком від Родезу/Рутенії, що знаходиться у південній частині Центральної Франції. П.Толочко підтримує і розробляє положення тих дослідників,

які вважають, що держава східних слов'ян "... виникла в результаті їх тривалої політичної соціально-економічної еволюції, збагаченої досвідом сусідніх народів" [Толочко, 1996, с. 27]. Ця концепція, яка на перше місце ставить місцевий фактор, не відкидаючи державотворчих впливів сусідніх народів, має під собою могутню археологічну базу і, на наш погляд, є найбільш реалістичною і перспективною.

Опираючись на археологічні матеріали Києва VI-VIII ст. слов'янська належність яких ні в кого не викликає сумніву, і на брак масового хозарського матеріалу, який представлений тут лише одиничними знахідками салтівської кераміки, П.Толочко справедливо заперечує хозарське походження Києва, що, за О.Пріцаком, виник лише у IX ст. як хозарська фортеця. Як відомо, археологічними розкопками останніх десятиліть на Старокиївській горі відкриті житлові комплекси Празько-Корчацької та Райковецької культур VI-VIII ст., коли там виникло ранньосередньовічне слов'янське поселення, що переросло в городище, а потім у місто Київ [Килиєвич, 1982]. П.Толочко заперечує також хозарство полян, які хоч і платили данину Хозарському каганату, відіграли вирішальну роль у створенні Києво-Руської держави та розвитку її столичного міста.

Отже, за П.Толочком, Київська Русь — держава, створена в результаті внутрішнього розвитку східнослов'янських племінних союзів, їх політичної консолідації, хоч і не без впливу сусідів. На жаль, в обох виданнях праці "Київська Русь" поняття "політична консолідація" нерідко зрівнюється або підміняється поняттям "етнічна єдність", "етнічна консолідація", а це не одне і те саме. В умовах державності вони можуть визначати різні, і навіть протилежно різні історичні процеси.

Ми не заперечуємо, що утворення імперії Рюриковичів під назвою Київська Русь, поки діяло центральне управління з Києва, сприяло певним чином політичній консолідації різних східнослов'янських племінних союзів-князівств і навіть неслов'янських племінних груп. Але це зовсім не означає, що створення подібних або спільних державних структур обов'язково забезпечує необхідні умови для виникнення етнічної єдності, а тим більше — давньоруської народності. Єдине центральне керування не забезпечило "... злиття... етнічно споріднених племен" навіть при внутрішній міграції населення, так само, як "інтеграція" в державні структури Русі неслов'янських народів не зробила їх слов'янами. Тим більше, що вже на той час етнічно різні групи східнослов'янських племен поглинали етнічно різні групи "чужого" сусіднього населення. На півдні, де жили предки українців, це були "... тюркомовні торки, печеніги, чорні клобуки"; на півночі і північному

сході (предки росіян) поглинали угро-фінські племена — чудь, меря, весь та інші; на північному заході (предки білорусів) змішувалися з балтами [Толочко, 1996, с. 247]. З цього автор "Київської Русі" робить цілком правильний, хоч і занадто обережний висновок. А саме: "Це, безперечно, не могло не надати етнічним процесам регіонів певного специфічного забарвлення, яке з часом в умовах розрізненого існування в майбутньому спричиниться до їх етнографічної відмінності" [Толочко, 1996, с. 247-248]. На нашу думку, фактор різного етнічного оточення східнослов'янського світу в етнічному відношенні посилював уже існуючі, принаймні з доби переселення народів, етнічні відмінності в його різних регіонах. Тим більше, що південна група слов'ян була лише сусідом тюркських номадів, з якими мирні відносини чергувалися з воєнними. Переважно асимілювалися ті групи тюркського населення, які самі осідали на землю і ставали землеробами, або ті, яких на землю саджали київські князі у південних порубіжних районах. На північному сході і північному заході з періоду слов'янського розселення відбувалося поступове освоєння раніше угро-фінських та балтських територій і поглинення великої маси різних груп місцевого населення. Тут справді в процесі змішування при культурно-економічній та політичній перевазі слов'ян виростав новий слов'янський етнос.

Як історичну данність сприймає П.Толочко боротьбу доцентрових і відцентрових сил у Києво-Руському суспільстві. Він надає перевагу першим, до яких відносить: саме утворення держави під назвою Київська Русь, і єдність керування, внутрішні міграції, спільність економічного розвитку, створення єдиної православної Церкви та вживання єдиної літературної мови, що, на його думку, стояла близько до народної, монолітність матеріальної культури навіть у період феодальної роздробленості.

Відцентрові тенденції, за П.Толочком, були найбільш відчутними в політичному розвитку Київської Русі. Їх носіями виступало як велике родове боярство, так і удільні князі. Послаблення центральної влади призводило до посилення відцентрових тенденцій, посилювало земельний сепаратизм [Толочко, 1996, с. 206-209]. Недооцінюючи етнічну ситуацію, що склалася ще напередодні виникнення Київської Русі і приходу якщо не чисто норманської, то чужої династії князів, навіть за П.Толочком, автор "Київської Русі" все ж робить, на наш погляд, досить обережні висновки щодо існування "руської етнічної спільності IX-XIII ст.". Він визнає справедливість тези про те, що процеси складання єдиної народності в межах величезної території розселення східного слов'янства "... проходили не скрізь однаково і не набрали

повного завершення". Навіть більше: зважаючи на те, що в Київській Русі не відбулося "... нівелювання регіональних етнографічних (у тому числі мовних) особливостей", замість терміна "народність" пропонує вживати стосовно "Русі" термін "етнокультурна спільність" [Толочко, 1996, с. 254]. Безперечно, П.Толочко прекрасно розуміє, що "етнокультурна" або "відносна східнослов'янська спільність" — це ще не "народність".

Єдина назва "Русь" — термін неслов'янського походження, що було доведено вище, як і спільна писемна церковнослов'янська мова при наявності різних народних східнослов'янських мов також не вирішують питання про існування єдиної давньоруської народності. Якщо П.Толочко визнає, що ядром цієї етнокультурної спільності була "Русь" у вузькому значенні цього слова, або внутрішня "Русь", тобто Південна і Київ, то тут уже недалеко до двозначності: з одного боку, "давньоруська народність", з другого — мимовільне визнання справедливості тези М.Грушевського, що основним творцем Київської держави був народ, на землях якого вона виникла. Тим більше, що П.Толочко повністю відкидає концепцію М.Погодіна про російське населення у Середньому Подніпров'ї. Київська держава як імперія Рюриковичів справді об'єднала на якийсь час (X - 30-ті роки XII ст.) усі частини східного слов'янства і надала їм назву династії князів — "Русь". Але це було політичне, а з прийняттям християнства — і релігійне об'єднання. Аргументація щодо відносної "етнічної" єдності, а тим більше "давньоруської народності" — суперечлива і знімається навіть приведеними самим П. Толочком фактами, що засвідчують протилежне.

В. Сєдов, очевидно, зваживши недостатню дієвість концепції своїх попередників щодо утворення давньоруської народності, наводить деяку додаткову аргументацію. Зокрема, він наголошує на важливості культурного впливу міських центрів і єдиної дружинної культури, уніфікації продукції міського ремесла, єдиної православної віри [Седов, 1996, с. 375-382]. А хіба багатоетнічність дружинних курганних поховань в Гніздові, Шестовиці та інших місцях, де були захоронені групи міського населення, слов'янських дружинників, "скандинавських варягів і вихідців із угро-фінських регіонів", може служити свідченням етнічної єдності міст? Навіть сам факт можливості виділення етнічно різних груп дружинних поховань на одному й тому ж могильнику свідчить, що представники різних етносів дотримувалися власних похоронних звичаїв, власних народних традицій, хоча і служили одним князям. Етнічна строкатість давньоруських Києва, Чернігова, Переяславля, Новгорода, Пскова, Суздаля та ін., куди стікався ремісничий люд

і купці з різних племінних об'єднань, не була тою силою, що визначала єдиний етнічний розвиток Русі. І якщо в Старій Ладозі жили ільменські словени, кривичі, місцева чудь, балти і варяги, то це ще аж ніяк не говорить про їх одноетнічну, суспільно-політичну громаду. Разом з тим можна погодитися з В.Сєдовим, що міське населення, зокрема ремісники і торговці, своїми уніфікованими виробами і поширенням їх на далекі окраїни сприяли певним чином створенню відносно єдиної матеріальної культури, особливо в межах певних економічних зон, наприклад, балтійської або дніпро-дунайської. Це підтверджують археологічні матеріали, які, зокрема, вказують на поширення певних технологій (наприклад, гончарної техніки), жіночої моди (скляні різнобарвні намистини, браслети, прикраси із кольорових металів) у різних частинах Русі. Початок цих процесів В.Сєдов датує другою половиною IX - X ст., хоч, на нашу думку, вони починають чітко простежуватися лише з кінця X - XI ст. До цього часу ще легко відділяються археологічні культури, які беруть свій початок у VIII ст. і представляють великі, але регіональні племінні об'єднання.

Погоджуючись із В.Сєдовим, що міста справляли певний нівелюючий вплив на міжплемінні союзи, хочемо звернути увагу на те, що в X ст., коли міські центри позитивно впливали на об'єднавчі процеси, за підрахунками М.Тихомирова, їх було лише 25 на тисячі поселень; у XII ст. — 224, а в першій половині XIII ст., перед татарським розгромом, — близько 300 [Тихомиров, 1956, с. 19-43]. Починаючи з XII ст., в умовах міжудільних воєн міські центри разом з удільними князями та боярством, також зосередженим у містах, вже діяли не як доцентрові, а як відцеитрові сили. Саме в містах утворювалися центри удільних князівств, що проявляли тенденції сепаратизму. Можливо, таке швидке зростання кількості міст у XII-XIII ст. і пояснюється виникненням потреби зміцнювати в політичному, економічному і оборонному відношенні нові державні утворення — князівства.

Безперечний благотворний вплив на об'єднавчі процеси мало прийняття християнської релігії, що принесло з собою писемність, нові культурні цінності, сприяло освіті і створенню літературних творів, особливо таких шедеврів, як "Повість временних літ", "Слово о полку Ігоревім" та ін. Церква сприяла зміцненню великокняжої влади. Але все це не зупинило міжудільні війни і розпад Русі, глибинні основи яких були закладені ще процесами великого розселення слов'ян і утворення багатьох міжплемінних союзів, які на півдні і півночі мали різні етнічні витоки і основи.

Тому слід погодитися з В.Сєдовим, що "... диференціація східнослов'янських мов має довгу історію і своїм корінням заходить

у пізньопраслов'янську епоху" [Седов, 1996, с. 379]. Ми впевнені, що її прояви відображені також в ранньосередньовічних культурах Східної Європи: Празько-Корчацькій, Пеньківській, Колочинській та Іменьківській.

Якщо дві перші стали основою південної групи східних слов'ян, то дві останні — північної, з тим, що західна частина радимичів і вятичів знаходилася під культурним впливом своїх південних сусідів Лівобережжя, а дреговичі — Прип'ятського Правобережжя, про що говорилося вище.

Підсумковий висновок В.Сєдова, що "основою слов'янської етномовної спільності було міське населення, в сільських місцевостях, мабуть, стійко зберігались діалектні особливості" [Седов, 1996, с. 382], також вимагає корективів. Як ми писали вище, за даними лінгвістів (О.Шахматов, А.Кримський, Ю.Шевельов, Г.Півторак та ін.), вже у VIII-IX ст. зародилися три східнослов'янські мови, в межах яких існували діалектні особливості. Отже, у світлі лінгвістичних досліджень (їм не суперечать й археологічні дані), міське населення, причому навіть не все, а його елітна частина, що засвоїла церковнослов'янську грамоту, справді сприяла її поширенню. Але це не рівнозначно утворенню східнослов'янської етномовної спільності, а тим більше давньоруської народності. Якщо вдатися до аналогій, то слід визнати, що візантійське православ'я не привело до злиття в єдиний етнос усі народи, що його сповідували, хоч православна віра позитивно впливала на їх взаємовідносини. Відомо, що літературна латина, якою писала вся римо-католицька Європа, і католицька віра не привели до утворення єдиного етносу від Польщі до Іспанії [Залізняк, 1996, с. 24]. Так само всі народи, що сповідували візантійське православ'я, ніколи не стали єдиним етносом.

Заключний висновок В.Сєдова, який полягає в тому, що лише після татарського іга з порушенням стабільності розвитку міст — з XIII ст. — "... східнослов'янська спільність припинила свій розвиток", суперечить навіть його власним тезам про глибокі праслов'янські основи диференціації східнослов'янських мов [Седов, 1996, с. 379-382].

Таким чином, уся сума незаперечних фактів, викладених вище, спростовує твердження про утворення в містах імперії Рюриковичів східнослов'янської етномовної єдності, а тим більше не вирішує питання про утворення давньоруської народності.

На думку Ж.Бланкофа, "... концепція, часом перебільшена та ідеалістична, єдності Русі до початку процесів роздрібнення другої половини XII-XIII ст. має бути уточнена: не заперечуючи відносної єдності

Київської Русі з кінця X ст. до середини XII ст., зазначимо, що з часом дедалі більше даються взнаки щонайменше дві географічні та економічні, коли б не сказати етнічні та політичні, зони, що складали Київську Русь часів розквіту. Зона південна та північна, обернена більше до Балтики, до важливих центрів цього моря" [Бланкоф, 1992, с. 7].

Велику роботу проблемам походження "Русі" присвятив О.Пріцак. Він розглядає ці проблеми в контексті з загальноєвропейськими, і навіть ще ширше — євразійськими історичними процесами. Ми вже не раз у цій праці торкалися його концепцій. В роботі О.Пріцака "Походження Русі" насамперед викладені методологічні засади автора щодо процесів державотворення. Він вважає, що "... історія починається з писемних джерел". "Походження Русі — питання історичне", лінгвістика та археологія, хоч і можуть допомогти при "виясненні певних фактів і ситуацій", але "археологію без писемних джерел не можна вважати передісторією". "Лише історично свідомий народ здатний принести історію на території, де такої свідомості не існує" [Пріцак, 1997, с. 72].

У передмові викладені "принципи", на які спирається автор: звільнення проблеми походження Русі від усіх "емоційних", "патріотичних", "хуторянських вимог", зокрема доказів про "спроможність слов'янських народів створити державу". Держава виникає "... не спонтанно, а запозичується у народів, в яких уже існує...". "Погано організованим язичницьким неписьменним селянським громадам Східної Європи у VIII-X ст. було неможливо створити державу", яка "... є однією з найвизначніших ідей і найвищих досягнень розвинутої урбаністичної цивілізації".

Виходячи із проголошених засад і принципів, О.Пріцак, знавець багатьох, зокрема східних, мов, цікаво та оригінально коментує багато дбайливо зібраних ним документальних даних. Однак їх інтерпретація, при нігілістичному ставленні до археології, а певною мірою й до лінгвістики, не позбавлена суперечностей. Їх можна знайти уже в передмові до "Походження Русі", де ці принципи викладені. Не можна не прийняти справедливого постулату О.Пріцака, який перегукується з методологічними засадами М.Грушевського і багатьох інших дослідників, що "... держава, зокрема Русь, не могла народитися зненацька і не може пояснюватись якимось одним чинником або явищем,.. не може зводитись до діяльності якоїсь жменьки героїв". Разом з тим це безсумнівно суперечить його ж твердженню, що народ (в цьому випадку — слов'янське населення Подніпров'я і Подністров'я, яке у VII-VIII ст. пройшло через напівдержавні структури дулібо-волинського

об'єднання), був лише пасивним спостерігачем і платником данини чужим каганам та князям, які накинули їм державність. А хіба велике розселення слов'ян не вимагало серйозної хоч би племінної організації, військових дружин і князів, адже в Подунав'ї і на Балканах, в межиріччі Одри і Лаби слов'яни займали не пусті землі? А хіба те, що населення середньовічних слов'янських держав — Болгарії, Великої Моравії, Русі і Польщі — говорило слов'янськими мовами, може бути випадковістю, як говорить О.Пріцак, стосовно до Русі? Ми вважаємо, що це вказує на фундаментальність слов'янського компонента та його асимілятивні можливості. Саме археологія, якої він не визнає, дає незаперечні факти економічного розвитку, високої організації східнослов'янського суспільства принаймні за 600-700 років до виникнення Київської держави. Уже в часи Черняхівської культури слов'яни-венеди, підкорені Германаріхом, знаходилися в складі його держави з порівняно високим економічним розвитком, а Бож — князь слов'янських антів — зробив спробу звільнитися від "опіки" готів, ослаблених гуннами. Південно-східні слов'яни пройшли готську, гунську, аварську, хозарську "школи", поки були готові до створення своєї Київської держави, хоч і не без допомоги варязьких князів. Факт досить швидкої слов'янізації князів з династії Рюриковичів, прийняття окремої від інших скандинавських народів православної віри є безсумнівним доказом політичної активності місцевої східнослов'янської еліти, здатної впливати на процеси державної розбудови. До цих процесів були залучені широкі верстви боярства, навіть міщан, про що яскраво свідчить дієвість вічових структур на Русі. Нерідко боярство і населення великих міських центрів, зокрема Києва, Галича та інших, запрошували або проганяли своїх князів.

Отже, суперечливість методологічних основ нерідко приводить автора "Походження Русі" до побудови суперечливих схем і висновків. Називаючи гострі дискусії норманістів і антинорманістів безплідними, О.Пріцак свою "нову", "незалежну" версію про заснування Русі та привнесення самої назви "Русь" зв'язує з "Рутено-фризько-**норманською** торговельною компанією". Отже, якщо не чисто нормани, як пише літописець, то норманський компонент визнається О.Пріцаком. Слов'яни-венеди з Ізборська, ести з Ладоги (археологія свідчить, що основу населення Старої Ладоги становили слов'яни), вепси з Білоозера в середині IX ст. "запросили на правління, тобто признали владу, могутнього фризько-датського короля Рьорика (Рюрика)". "У такий спосіб торговці допомагали об'єднати різні верстви населення на місцях для створення патримоніальної державності" [Пріцак, 1997, с. 53, 58, 94-95]. Якщо це так, то чому ж з цього

робиться висновок, що міста і держави Балтійського регіону були засновані іноземними міжнародними купцями без участі місцевого населення? [Пріцак, 1997, с. 83.] За археологічними даними, і Київ, і Чернігів, і Ладога та інші міста мають місцеве слов'янське підґрунтя, хоч поруч з ними жили в них і варяги.

Як відомо, і норманісти, і навіть антинорманісти переважно визнають датське походження Рюрика, а "об'єднати" різні верстви населення на місцях для створення держави, на нашу думку, можна розуміти як "втягнути" їх у державотворчі процеси.

Таким чином, в утворенні держави східних слов'ян — Київської Русі — брали участь два фактори: внутрішній — сам народ, його племінна еліта, що досягла розуміння необхідності державної організації; і зовнішній — варязькі князі та їхні дружини, які, поступово підпорядковуючи північно-східні приволзькі, а потім південні дніпровсько-дністрянські племінні об'єднання слов'ян, підняли державотворчі процеси на той вищий надплемінний рівень, який забезпечував діяльність державних інститутів.

О.Пріцак цілком логічно поділяє історію руських князів династії Рюриковичів на три хронологічні фази. Першу він називає волзькою (839-930 рр.), другу — дніпровською (бл. 930-1036 рр.), третю — київською (1036-1169 рр.). Протягом двох перших руси, що в той час являли собою "іноземну правлячу верхівку", володіли переважно торговельними шляхами й племенами, а не територіями. Лише Ярослав Мудрий, на думку О.Пріцака, почав перетворювати Русь на територіальну спільність, створив правову основу держави, зібравши звичаєві закони в "Руську Правду" [Пріцак, 1997, с. 99-101].

Початки територіальної держави, на наш погляд, були вже при Володимирі Святославичу, який на місце племінних князів саджав своїх синів, заміняючи міжплемінні відносини на територіальні, про що свідчить і його війна з Польщею за порубіжні "Червенські гради". В цілому хронологічна схема О.Пріцака відбиває об'єктивні реальності. Такий хід подій має і свої підоснови, закладені ще в період додержавних племінних союзів. Тут варто лише звернути увагу на те, що волзький період — це період регіональний, і він не має відношення до південних слов'янських племінних союзів, як і північно-західних. Загально східнослов'янські державні структури були сформовані набагато пізніше, їх розпочав лише Володимир Святий, а завершив Ярослав Мудрий.

Відомо, що північно-східна група східнослов'янських племен, як і угро-фінське населення — чудь і меря, платили данину норманам до покликання князів. Нормани поступово оволодівали такими їх

центрами, як Ладога, Новгород, Ізборськ та інші, втягуючи їх дедалі більше в балтійську торговельно-економічну зону. "*В лъто 6367 имяхо дань варязи изъ за моря на чуди и на словенах, на мери и на всъхъ кривичъх*", — пише літописець [ПВЛ, ч. І, с. 18]. Нормани контролювали Волзький торговельний шлях у Каспійське море, де постійно стикалися з хозарами.

У той же час із полян і сіверян, що належали до південно-східної слов'янської групи, а також із східних вятичів збирали данину хозари: "*А хозари имяху (дань) на полянъх, и на северъх й на вятичъх*" [ПВЛ, ч. І, с. 18]. Н.Яковенко вважає, що федератами Хозарії були тиверці навіть у часи Аскольда. В політичній залежності від них знаходився ряд об'єднань Степу.

Отже, напередодні виникнення Київської Русі сфери впливу у Східній Європі були поділені на дві зони. Балтійську зону з її торговельними ринками і шляхами контролювали варяги — нормани, а південну — каспійсько-причорноморську — Хозарський каганат. Послаблення варязького впливу (коли варягів проганяли "за море") тут же викликало посилення тиску кочовиків. Цим, очевидно, і пояснюється факт покликання варязьких князів. Промовистий і склад посольства до варягів. Це чудь, словени, кривичі і весь [Літопис руський, 1989, с. 12]. Не згадується ні одне плем'я з південної групи слов'ян, що підтверджує принаймні різну політичну орієнтацію племінних груп — північно-східної і південної. Варто також звернути увагу, що із чотирьох племен, які посилали посольства до варягів, два угро-фінські, для яких норманські князі були не більш чужі, аніж слов'янські. Отже, Рюрик з братами, за Літописом, був покликаний змішаним слов'яно-угро-фінським населенням, для якого Балтійська зона була рідним або вже освоєним середовищем і який не відчував особливої відчуженості від заморських скандинавських сусідів. Коли варязькі дружини переборщували з даниною, то їх проганяли "за море", а потім перед загрозою степових тюрків запрошували знову. Очевидно, такі настрої у відносинах з варягами передавалися й населенню південнослов'янської дніпровської групи. "Мудрі" поляни, що займали тут елітне становище, варязьких князів у Київ не запрошували. До поневолення їх хозарами вони мали своїх князів. Один з них — Кий, що потрапив на сторінки недатованої частини "Повісті временних літ", навіть налагоджував відносини з Візантією. По смерті Кия, в умовах підпорядкування Хозарському каганату, вони з легкістю впустили в Київ варязькі дружини Аскольда і Діра, а коли ситуація змінилася, з такою ж легкістю відкрили міські ворота перед Олегом і малолітнім Ігорем.

Отже, варязькі князі в боротьбі за "путь із Варяг у Греки" повинні були подолати опір хозарів, і вони це зробили не без допомоги полян, поневолених останніми. Поява династії Рюриковичів на довгий період визначила шляхи розвитку всього східного слов'янства. Нові київські князі, опираючись на військові дружини, кістяком яких на початках були варяги, поступово, одне за одним, підпорядковують південно-східні племена і накладають на них данину. Непокірних проганяють з насиджених місць (уличів) або піддають повному розгрому (деревлян і прикарпатських хорватів). У період стабільності (XI - 30-ті роки XII ст.) усі східнослов'янські племінні групи опинилися у складі імперії Рюриковичів. Вже син Ігоря, Святослав, розгромив Хозарію. Київська Русь стала основною політичною і воєнною силою у Східній Європі: здійснювала успішні походи на Візантію, укладала з її імператорами вигідні торговельні договори, київські князі встановлювали династичні зв'язки з багатьма наймогутнішими королівськими родинами Європи.

Літописець їх зв'язує з варягами-русами. Оскільки Літопис складався при живих князях — Рюриковичах, то важко уявити, що він міг неправильно подати етнічне походження правлячої династії, якщо б вони самі (князі) не підтверджували свого норманського походження. Візантійські джерела X ст. (наприклад, Константин Багрянородний) також чітко розрізняють слов'ян і русів, і навіть протиставляють одних одним як два соціально та етнічно різні прошарки [Константин Багрянородний, 1991, с. 135-141].

На кого ж спиралася київська династія в XI і наступних століттях? Судячи з Літопису, вона поміняла свою політичну орієнтацію з варягів, що тепер виступають виключно як найманці, на слов'ян. Останні, у свою чергу, приймають привнесену у Київ назву Русь. Розказуючи про прихід Олега в Київ, літописець пише: "... *беша у него (Олега) варязи и словени, и прочи, прозвашася Русью*". Це початок Київської Русі і "землі Руської" як у вузькому, так і в широкому розумінні. Ми в цьому відношенні підтримали б О.Пріцака та інших дослідників, що "Руська земля" у вузькому розумінні — це Київське і найближче Чернігівське і Переяславське князівства, де жила еліта, насичена Руссю [Пріцак, 1997, с. 100].

Якщо місцевої "слов'янської Русі" до приходу династії Рюриковичів не існувало, а це безперечний факт, то вона прийшла ззовні і привнесла свою назву, прийняту слов'янами. І вже не так важливо, чи праві ті наукові школи, що русів, зокрема київських князів, вважають норманами, чи ті, що варягів вважали рутенськими воїнами-

купцями із Галії*; чи князі датського, чи шведського походження. Принципова важливість полягає в тому, що серед слов'янських племен, перерахованих Літописом, немає русів і що вони ніколи не поглинали всі інші племінні союзи, що нібито привело до виникнення спершу слов'янської етномовної спільності, а в умовах державності — давньоруської народності. В умовах існування багатьох східнослов'янських племінних союзів-князівств і принаймні двох окремих торговельно-економічних зон — Балтійської та Південної, — до яких належали різні частини східного слов'янства, сформовані на етнічно різних субстратах, політично-економічної їх залежності від двох різних сусідів — норманів і Хозарського каганату, існування виразних культурно-мовних відмінностей, корені яких сягають великого розселення слов'ян, такої єдності не було і бути не могло.

З виникненням держави Київська Русь появився політичний консолідуючий фактор, але діяв він досить коротко. Лише Володимир Святославич закінчив процеси об'єднання племен, силою підкоривши останніх із них — хорватів, і ввів на Русі єдину християнську віру. Його син Ярослав Мудрий визначив територіальні межі Київської Русі і створив правові основи держави. А вже їхні діти і онуки почали міжудільні війни, які привели до роздробленості Києво-Руської держави: імперія Рюриковичів розпалася на 15 окремих самостійних князівств-королівств, що приблизно відповідають давнім племінним об'єднанням. Ті сили, зокрема міські центри, що в XI ст. були консолідуючим фактором, у XII-XIII ст. діяли у зворотному напрямку, про що говорилося вище. Татаро-монгольські хани, зорієнтувавшись у політичній обстановці, по частинах розбили Русь. Спочатку вони підкорили північно-східні руські землі, якими вже мало цікавилися південні князі, а потім — Південну Русь. Остаточний поділ імперії Рюриковичів на північно-західну, північно-східну і південно-західну сфери лежить не в площині монголо-татарських завоювань. Він має глибокі корені, що сягають епохи великого розселення слов'ян. Незворотність поділу визначилася, коли з-під влади київських князів виходять Полоцька земля із Псковом і Смоленськом, а дещо пізніше — Суздальська і Ростовська землі, що стали ядром не зародження, а визрівання відповідно білоруської і російської народності. Не татари, плюндруючи Київ, встановили остаточний рубіж між південною і північно-східною

---

* *Етнонім Rut(h)eni, за О. Пріцаком, у германських діалектах звучав за схемою Rut (Ruzz) Ruz-Russ (Rus).*

частинами Русі, що в часи стабільності київського центру становили політичну (не етнічну) спільність. Цей рубіж був встановлений у 1169 р., коли Київ руйнував і тотально вбивав його мешканців суздальський князь Андрій Боголюбський, що почав будівництво на північному сході своєї окремої незалежної держави. У XII-XIII ст. ще одним таким віддаленим від Києва центром був Галич. Галицько-Волинське князівство перед монголо-татарською навалою досягло Києва. Але тут дії князів визначалися не тільки політичними та економічними зв'язками, як це було у попередніх випадках, а й етнічними. Тому галицько-волинські князі дотримувалися в цей тривожний для Русі час об'єднавчих тенденцій стосовно до Києва і Київської землі. Воєвода Данила Галицького Дмитро не руйнував Києва і Київської землі, а знаходився в лавах його оборонців у фатальні дні грудня 1240 року.

Сам результат розпаду Київської Русі, що остаточно визначився після монголо-татарського завоювання і привів до утворення білоруського, російського і українського народів, вказує на те, що етнічні процеси в середовищі окремих культурно-мовних груп, навіть у період існування одної держави, були міцнішими і діяли стабільніше, ніж загальніші політико-економічні. Східні слов'яни, розкидані на величезних просторах, роз'єднані природними бар'єрами (непрохідні ліси, болота, брак сухопутних шляхів), ніколи не почували себе одною етнічномовною спільністю і ніколи її не відстоювали. Прикладом може служити пасивність Південної Русі в час татаро-монгольського завоювання північно-східних земель і повна байдужість північно-східних князівств до факту включення північно-західних і південних земель колишньої Русі до Литовського князівства, а потім до Польсько-Литовського королівства.

Підсумовуючи, перефразуємо справедливий вислів М.Грушевського: "Не було общеруської народності — немає "общеруської історії". Кожен із східнослов'янських народів має право лише на частину східнослов'янської спадщини і на ту частину східнослов'янських земель, корінних або освоєних у процесі розселення, де жили його безпосередні предки. А жили вони в різних географічних межах, у різних економічно-політичних нішах, у різному етнографічному середовищі. Незважаючи на періоди, коли їхньою долею розпоряджались київські князі чи московські царі, кожен з них творив свою історію.

Із викладеного вище також випливає, що ні в додержаввий період, ні в часи державності не було якогось єдиного етнічного сто-

вбура, від якого б відгалужувалися предки окремих слов'янських, у тому числі східнослов'янських, народів. Були різні хронологічні стадії етнічного розвитку слов'ян, різні групи яких у різний час і в різних районах Європи формувалися в народи, а потім у нації.

Витоки кожного слов'янського народу, в тому числі й українського, тісно пов'язані із загальною проблемою походження слов'ян. В наступних розділах ми розглянемо процеси етнокультурного розвитку на території України і найближчого довкілля в пізньолатенський і римський періоди, коли створювалися передумови формування ранньосередньовічного слов'янства, його державності та його поділу на різні етнічні групи.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

СЛОВ'ЯНИ НА РУБЕЖІ ТА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1 ТИСЯЧОЛІТТЯ Н.Е.

На рубежі і в першій половині 1 тис. н.е. на території України і в найближчому довкіллі існувало понад десяток цілком сформованих етнокультурних утворень, що передували ранньосередньовічним слов'янським старожитностям. Це Зарубинецька, Пшеворська, Пізньолатенська, Поенештти-Лукашівська, Липицька, Волино-Подільська, Пізньозарубинецька, Скіфо-Сарматська культури, які хронологічно вкладаються в рамки пізнього латену та першої чверті 1 тис. н.е.; Вельбарська, Черняхівська, Київська, Етулійська культури, Карпатські кургани III - першої половини V ст. н.е.

Скіфо-сарматські старожитності перших століть нашої ери склалися в результаті завоювання сарматами скіфських степів Північного Причорномор'я. І степові скіфи, і сармати, за даними лінгвістів, — іраномовне населення. У підоснові Пізньолатенської культури Закарпаття, Поенешти-Лукашівської і Липицької культур лежать фракійські, кельтські і бастарнські старожитності Подунав'я. Пшеворські пам'ятки поширюються на Верхній Дністер і Західний Буг у пізньолатенський період із Повіслення в уже готовому вигляді, оскільки Пшеворська культура там існувала з рубежу III-II ст. до Н.Х. Всі ці культури, а також Вельбарська та Карпатських курганів, у даній роботі цікавлять нас як можливе слов'янське оточення.

Найбільш важливими для нашої теми є Зарубинецька (класична і пізня), Волино-Подільська, Черняхівська, Київська та Етулійська культури, які мають безпосереднє відношення до слов'ян, хоч включають і ряд чужих неслов'янських елементів.

§1. Зарубинецька культура

Зарубинецька культура протягом раннього періоду кінця III-I ст. до Н.Х. займала Верхнє і Середнє Подніпров'я та Прип'ятське Полісся. У I ст. до Н.Х. - I ст. н.е. її ареал дещо розширюється, займаючи басейни таких дніпровських приток, як Ірпінь, Рось, Стугна та Тясмин. За підрахунками С.Максимова, її площа сягала близько 500 кв. км.

Зарубинецькі селища розміщувалися гніздами по 10-15 поселень в групі на близькій відстані (1-2 км) одне від одного. Між гніздами відстань була значно більша. Площа поселень невелика, від 0,1 до 2 га, невелика і кількість жител на них — переважно 8-12. Поселення влаштовувались в (або на) перших надтерасах, але відомі і мисові поселення, інколи укріплені невисокими земляними валами і ровами. Житла підквадратні, дещо заглиблені в ґрунт або наземні площею 1-20 кв.м. Стіни жител сплетені з лози, на стовпах, але в лісовій зоні Верхнього Подніпров'я будувалися і наземні зрубно-стовпові стіни. Обігрівалися вогнищами, на яких готували їжу. Біля жител або в них споруджувалися господарські ями діаметром і глибиною до 1 м.

Біля поселень знаходились могильники із трупоспаленнями, безпосередньо захороненими в невеликих овальних чи підпрямокутних ямах або урнах, також вкладених в ями глибиною до 1,2 м, розмірами 1,2-1,6 х 0,5-1 м. Кремація здійснювалася на окраїні могильників [Максимов, 1972, с. 100]. Зарубинецькі могильники безкурганні. Вони цілком вписуються в коло середньоєвропейських латенізованих культур, що характеризуються полями поховань.

Є.Максимов виділяє в ареалі Зарубинецької культури п'ять регіонів, які, можливо, були заселені невеликими спорідненими племенами. Але за характером матеріалу, зокрема імпортів, більш виразно виділяються три великі регіони, що мали різну торговельно-економічну орієнтацію. Західний поліський був зорієнтований переважно на Віслянський регіон, Середньодніпровський лісостеповий — на південь до степових регіонів України та Північного Причорномор'я, а Верхньодніпровський лісовий — на північ у сторону балтів. Одночасно

впливи цих регіонів схрещувалися певною мірою в кожній із локальних груп. Переважна кількість знахідок на поселеннях та могильниках — це ліпна кераміка домашнього виробництва (рис. 37). Лише на окремих пам'ятках знайдені уламки античних амфор, у яких надходили на територію Зарубинецької культури, зокрема у Середнє Подніпров'я, вино або олія.

За технікою виготовлення ліпний посуд поділяється на високоякісний пролощений, представлений мисками, глечиками, вазами різних, часто вигадливих конфігурацій, кухликами, та грубий з горбкуватою поверхнею, який в основному використовувався для приготування їжі (горщики) і зберігання припасів (корчаги). Крім того, знайдені кришки та плоскі диски. Звертає на себе увагу брак орнаментації зарубинецького посуду. Пролощені посудини лише в одиничних випадках прикрашені по плечиках підковоподібним валиком, а горщики з горбкуватою поверхнею — вдавленнями або насічками по краю вінця. Зрідка зустрічаються горщики із спеціально ошершавленими боками, що більш характерно для германських синхронних культур. Про проникнення західних елементів, зокрема із Пшеворської та Ясторфської культур, свідчить розмаїття модифікацій пролощених мископодібних посудин.

Першовідкривачем Зарубинецької культури був В.Хвойко, який у 1899 р. розкопав кілька поховань на могильнику в с.Зарубинці Київської області, що і дало назву культурі [Хвойка, 1904, с. 162-104]. Великий могильник Зарубинецької культури у с.Корчувате під Києвом розкопав І.Самойловський перед Другою світовою війною. В післявоєнні роки дослідженнями зарубинецьких пам'яток займалися Є.Максимов, П.Третьяков, Ю.Кухаренко, С.Почкова, Л.Поболь, К.Каспарова, А.Кубишів, Л.Скиба та ін. За підрахунками Є.Максимова, зараз відкрито понад 500 поселень та могильників цієї культури, досліджено понад 150 жител, більше 1000 поховань. Це достатня джерельна база для порівняльного вивчення матеріалів Зарубинецької культури і визначення її місця серед інших середньо — та східноєвропейських культур.

Порівняльне вивчення Зарубинецької культури та більш ранніх пам'яток показало наявність у ній компонентів попередніх культур: Поморсько-Підкльошової, особливо на пам'ятках волинської групи, елементів Скіфської Лісостепової, а також Підгірцівської та Мілоградської культур, які переважають у середньо — та верхньодніпровських групах [Максимов, 1972, с. 117]. Спільні риси спостерігаються і в житловому будівництві, певною мірою в поховальному обряді та інших елементах культури. Так, підквадратні напівземлянки зі зруб-

ними стінами та вогнищем волинської групи зарубинецьких поселень дуже близькі до жител поморських пам'яток Білоруського та Прип'ятського Полісся. Напівземлянкові житла такої ж форми або прямокутні характерні і для середньодніпровської групи зарубинецьких поселень. Проте їх сплетені стіни обмазувались глиною, що характерно для жител попереднього періоду, відомих за розкопками лісостепових городищ скіфського часу. На Верхньому Дніпрі зарубинецькі заглиблені будівлі близькі до жител Милоградської культури. Одночасно зазначені риси в тому чи іншому поєднанні можна знайти в кожній з груп зарубинецьких пам'яток, тому що останні являють собою вже інший, новий етап в домобудуванні поселень Верхнього Подніпров'я та Волині. Вони лише зберігають деякі місцеві традиції.

Похоронний обряд населення Зарубинецької культури, який виражений у ямних та урнових трупоспаленнях, більше пов'язаний з традиціями Поморсько-Підкльошової та Милоградської культур, ніж лісостепових скіфських пам'яток, хоча й тут спостерігаються певні відмінності [Максимов, 1972, с. 122]). Для могильників Середнього Подніпров'я пізньоскіфського часу характерні як безкурганні, так і курганні поховання з трупопокладенням, що не мали продовження у зарубинецькій обрядовості. В них виявлені лише одниничні ямні поховання з трупопокладеннями, якоюсь мірою аналогічні зарубинецьким [Петренко, 1961, с. 86-96; Максимов, 1972, с. 121]. Зарубинецький поховальний обряд не можна вивести з якої-небудь однієї попередньої культури. Але залишається беззаперечним фактом те, що він в основному продовжує традиції, які склалися в Середній Європі і північно-західній частині Східної Європи. Цілком імовірно, що наявність трупоспалень у лісостепових скіфських культурах, де вони становлять близько 5% поховань [Петренко, 1967, с. 58], також пов'язані з північно-західними впливами населення Поморсько-Підкльошової культури.

Зарубинецька кераміка за технікою обробки поверхні чітко ділиться на дві групи: грубий товстостінний кухонний посуд і столовий посуд з гладенькою блискучою поверхнею. Відзначимо, що кераміка першої групи за формами горщиків досить різноманітна. У волинсько-поліській групі зарубинецьких пам'яток явно переважають округлобокі форми з найбільшим розширенням посудини у верхній частині; в Середньому та Верхньому Подніпров'ї панівною формою є посудини з найбільшим розширенням посередині висоти. Відповідно перші типологічно пов'язані з посудом Поморсько-Підкльошової культури, другі — з посудом скіфських лісостепових культур Середнього Подніпров'я, з урахуванням певної еволюції останніх. На зарубинецьких пам'ятках

Верхнього Подніпров'я відомі форми, які можна пов'язати з деякими групами кераміки Милоградської культури.

Вагомим компонентом у Зарубинецькій культурі є чорнолощений посуд. Незважаючи на його деяку подібність до кераміки попередніх культур, особливо Поморсько-Підкльошової, витоки цієї групи посуду слід шукати в латенських культурах Південної та Середньої Європи. Саме ці впливи визначили особливості ряду європейських культур рубежу нашої ери і охопили ряд культур Південно-Східної Європи, в тому числі Зарубинецьку [Филин, 1956; Максимов, 1972, с. 127]. Є.Максимов, Н.Каспарова, С.Пачкова та інші дослідники відзначають латенський вплив на виробництво зарубинецьких фібул. Створені зарубинецькими майстрами за латенськнми зразками, вони мали все ж свою оригінальну форму, характерну тільки для Зарубинецької культури [Максимов, 1972, с. 126; Каспарова, 1976, с. 84].

Таким чином, порівняння найбільш вагомих в етнокультурному плані елементів Зарубинецької культури з пам'ятками попередніх археологічних епох показало, що в ній тією чи іншою мірою присутні компоненти Поморсько-Підкльошової, Милоградської та Скіфської Лісостепової культур. Їх переважання в окремих регіонах стало фактором, що обумовив значною мірою її локальні відмінності. Розглядаючн Зарубинецьку культуру як єдине етнокультурне утворення, слід погодитися з Є.Максимовим, що її не можна вивести з якоїсь однієї попередньої культури [Максимов, 1972, с. 126]. Спроби пов'язати утворення зарубннецьких пам'яток чи їх окремих локальних груп лише з лісостеповнми культурами скіфського типу (П.Ліберов), Милоградською культурою (Л.Поболь) чи Поморсько-Підкльошовою (Ю.Кухаренко) спрощують ті складні етнокультурні, економічні, соціальні і політичні процеси, що створювали передумови для виникнення якісно нового суспільного явища, яким стала Зарубинецька культура.

Якщо розглядати утворення Зарубинецької культури в цілому, то важко віддати перевагу якомусь із факторів, що обумовили її виникнення. До того ж на рубежі III-II ст. до Н.Х. носії всіх цих культур, в тому числі Поморсько-Підкльошової, можуть розглядатися як субстрат. Однак надалі спостерігається посилення тенденцій розвитку західних і північних елементів поморського й милоградського субстрату, особливо в поховальній обрядовості. Цей компонент проглядається і в будові жител, і в керамічному виробництві. Елементи лісостепових культур скіфського часу, Подніпров'я зберігаються лише частково в кухонній кераміці і ще меншою мірою — в домобудуванні.

У наступному періоді (I - початок II ст. н. е.) прослідковуються дві лінії розвитку: західна — на пам'ятках волино-подільської групи

і східна в поєднанні з західною — в пізньозарубинецьких пам'ятках Подніпров'я.

Формування цих напрямів розвитку матеріальної культури населення лісостепової частини Південно-Східної Європи припадає в основному на І ст. н.е. Для цього періоду характерні нестійкість, перегрупування та змішання різних етнічних спільнот, що розхитувало і приводило до занепаду вже усталені культурні утворення й сприяло зародженню нових.

На рубежі нашої ери першою під тиском гето-даків, а можливо, і сарматів припиняє існування Поенешти-Лукашівська культура, що виникла в Попрутті з приходом бастарнів, які змішалися з місцевим фракійським населенням [Пачкова, 1985, с. 25].

У І ст. н.е. значно занепадає та змінює своє обличчя Зарубинецька культура. Головною причиною цих змін є пересування сусідніх племен — з півдня на північ рухаються сармати. Їхні поховання з'являються в Середньому Подніпров'ї на Росі та Тясмині (Колонтаїв, Колодисте, Ємчиха, Ярошівка та ін.]. На лівому березі Верхнього Дністра та його лівих притоках, починаючи з середини І ст. н.е., з'являються пам'ятки Липицької культури (Верхня Липиця, Зелісці, Черепин, Бовшів І, Незвисько та ін.), збільшується кількість пшеворських пам'яток.

В цих умовах одні групи зарубинецького населення з Середнього Подніпров'я відходять на північний схід — на Десну, інші — на південь, на Південний Буг. Розмивається і прип'ятсько-поліська група зарубинецьких пам'яток, частина населення якої поступово переселяється у Верхнє Подністров'я (рис. 52).

Внаслідок усіх цих перегрупувань у другій половині І - ІІ ст. н.е. між Дніпром та Верхньою Віслою створюється досить велика зона змішаних пам'яток носіїв перерахованих культур [Козак, Терпиловський, 1986]. В останні роки виділений культурний пласт другої половини І - ІІ ст. н.е., який утворився в процесі інтеграції зарубинецьких, пшеворських та липицьких елементів культури [Баран, 1981, с. 148-150]. Вони представлені на Дністрі та Волині пам'ятками волино-подільської групи (рис. 38) [Козак, 1984, с. 49; 1985, с. 21-34], а в Середньому Подніпров'ї та на Південному Бузі — пізньозарубинецькими пам'ятками [Даниленко, 1976, с. 65-91].

Визначення етнокультурних рис, які свідчать про безперервний розвиток матеріальної культури субстратного населення і елементів, що привнесені ззовні, а також встановлення їх кількісних співвідношень на різних пам'ятках другої половини І - ІІ ст. н.е. межиріччя Дніпра, Дністра та Верхньої Вісли є одним з важливих досягнень слов'янської археології останніх десятиліть. Процеси їх змішання та синтезу є одними з найбільш характерних і важливих особливостей

розвитку матеріальної культури населення лісостепової смуги Південно-Східної Європи в першій половині 1 тис. н.е.

Важко передбачити, в якому напрямку пішов би розвиток цієї нової групи з рисами певної етнокультурної спільності, коли б на рубежі II та III ст. н. е. на неї не стало тиснути ще одне угруповання. Маються на увазі носії Вельбарської культури — гото-гепіди, могильники і поселення яких в цей час з'являються на Волині (Брест-Трішин, Дитиничі та ін.). Згідно з письмовими і археологічними джерелами, саме на рубежі II/III ст. починається їх міграція з Нижнього Повісленння в Північне Причорномор'я.

Остання обставина значною мірою вплинула на подальший розвиток культурно-генетичних процесів у Дніпро-Вісленському регіоні, а також в Північно-Західному Причорномор'ї, де аналогічні процеси (з деякими особливостями) відбувалися серед скіфо-сарматського та гетського населення. Прибульці зі своєю матеріальною культурою інтегрувалися в це середовище і стали ще одним його компонентом. Вони виявилися одним із важливих чинників у створенні Черняхівської культури, яка разом із синхронною Київською культурою стає основним джерелом до вивчення етнокультурних процесів на території України в другій чверті 1 тис. н.е.

§2. Черняхівська культура

Черняхівська культура — одне з найбільших і яскраво виражених соціально-економічних і культурних утворень цього часу на території Південно-Східної Європи. Вона займає всю лісостепову і степову частину України, Молдови, значну частину території Румунії, сягаючи на південному заході Дунаю (рис. 43). Відкрив пам'ятки Черняхівської культури відомий київський археолог В.Хвойко, який у 1900-1901 рр. провів розкопки могильника в с.Черняхів Кагарлицького району на Київщині [Хвойка, 1901, с. 172-190].

Приблизно в той же час у верхів'ях Західного Бугу і Дністра почав дослідження черняхівських пам'яток К.Гадачек [Hadaczek, 1992, s. 1-42]. Дослідження цих пам'яток продовжили на Дніпрі М.Макаренко, М.Рудинський, на Дністрі — М.Смішко [Смішко, 1948, с. 98-130]. Отже, вже на перших етапах досліджень пам'яток Черняхівської культури була охоплена широка територія від Західного Бугу до Дніпра.

Планомірне систематичне вивчення Черняхівської культури почалося після Другої світової війни. За цей час співробітниками Інституту археології АН України проведено багато розвідок, які дозволили виявити і зафіксувати сотні черняхівських поселень і могильників. Велику частину з них розкопано. Серед дослідників черняхівських пам'яток цього часу на Подніпров'ї слід назвати А.Сміленко, Є.Махно, М.Брайчевського, Е.Симоновича, Н.Кравченко та інших. У Подністров'ї і на Волині широкомасштабні дослідження проводили М.Смішко, М.Тиханова, В.Баран, Й.Винокур, Л.Вакуленко та інші; у Молдові — Г.Федоров, Е.Рікман; на території Румунії — Р.Вульпе, Б.Мітреа, Г.Діакону, І.Іоніце та інші [Баран, 1981, с. 6-17].

Велику роботу провела Є.Махно по створенню карти пам'яток Черняхівської культури на території України, яку опублікувала у 1960 р. [Махно, 1960, с. 9-63]. До неї увійшло понад тисячу поселень і могильників. У 80-х роках на карті з'явилося вже близько трьох тисяч черняхівських пам'яток. Проте і сьогодні чимало цих старожитностей ще не виявлено. Отже, перед нами велика за територією і густотою населення, багата за матеріалами археологічна культура. Тому й не дивно, що зразу після виявлення перших могильників і поселень Черняхівської культури почалася дискусія про територію її поширення, хронологію й особливо етнічну належність.

В.Хвойко визначив час існування Черняхівської культури на II-V ст. н.е. Він вважав, що вона є дальший вищий етап розвитку слов'янського населення, яке залишило нам зарубинецькі старожитності кінця II ст. до Н.Х. - II ст. н.е. Його підтримали український археолог і етнограф М. Біляшівський та російський археолог О.Спіцин, а також польський археолог К.Гадачек [Беляшевский, 1904, с. 1-2; Hadaczek, 1912, s. 23-33; Хвойка, 1901, с. 172-190]. До цієї концепції, хоч і з певним застереженням, схилявся видатний чеський славіст Л.Нідерле.

Зацікавилися цими пам'ятками після публікації їх В.Хвойком і німецькі археологи (П.Рейнеке, Е.Блюме, Е.Бреннер, К.Таккенберг та ін.) [Reineke, 1906, s. 46; Takkenberg, 1930, s. 268-295]. Вони пов'язували їх появу на території Подніпров'я з експансією германських племен готів і гепідів з Нижнього Повіслення у Північне Причорномор'я. До цієї дискусії, яка триває й досі, підключилося ще багато

вчених-археологів з різних країн Центральної і Західної Європи, що поставило черняхівську проблематику на одне з чільних місць у вивченні європейськнх старожитностей 1 тис. н.е.

Проведено археологічні розкопки приблизно 200 поселень Черняхівської культури, із них понад 100 селищ знаходиться на території України.

Поселення здебільшого розташовані на південних схилах невеликих річок, потічків, біля джерел пнтної води. Інколи вони займають підвищені місця в заплаві річок або на мисах, які заходять в заплаву. Переважно вони тяжіють до родючих чорноземних ґрунтів, що свідчить про землеробський характер господарювання черняхівського населення. Розміри поселень звичайно невеликі — 200-300 м завдовжки і 100-180 м завширшки. Але нерідко зустрічаються і селища довжиною до 1 км і більше. Житла і господарські споруди на поселеннях Верхнього і лівобережжя Середнього Дністра розташовані групами, що чергуються з групамн господарських ям (Ріпнів II, Бовшів II, Теремці). Нерідко на вільній від забудови площі поряд з ямами бувають вогнища. На деяких поселеннях Молдови простежуються ряди жител, витягнуті уздовж схилу. До цього часу немає ні одного черняхівського селища, розкопаного повністю, проте навіть шляхом розвідок встановлена наявність лінійної забудови. Систему забудови може бути реконструйовано лише на основі тих пам'яток, на яких розкопані більш-менш великі ділянки. Господарські ями в кількісному відношенні здебільшого переважають над житлами. Вони скупчені на певних ділянках (Бовшів II), що дозволяє припускати їх спільне використання членами общини. Разом з тим у межах всієї великої території Черняхівської культури могли бути і відмінності у соціально-економічній структурі її носіїв. Наприклад, на поселенні в Леськах, на Черкащині, А.Сміленко і М.Брайчевським виявлено садибу, в якій наземне житло і господарська споруда становили один господарський комплекс [Брайчевский, Брайчевская, 1959, с. 48-54].

Житла на черняхівських поселеннях у різних районах поширення культури відзначаються значною різноманітністю архітектурних рішень. Загалом їх можна звести до трьох типів. Це заглиблені в матерник напівземлянки і землянки, поширені в лісостеповій зоні України; наземні глинобитні житла, часто тричленної конструкції, що переважають в Прутсько-Дністровському межиріччі, хоч там відомі також і заглиблені житла; кам'яні будівлі, які характерні для порівняно вузької смуги Північного Причорномор'я.

Напівземлянки, нижня частина яких була вкопана на 0,8-1,20 м у землю, мали стовпову конструкцію і сплетені з лози, обмазані глиною

стіни або зрубну конструкцію (стіни, складені з колод). Середня площа жител становила 10-20 кв.м.

Наземні глинобитні житла, наявність і форму яких археологи визначають за нашаруванням завалів обпаленої глиняної обмазки, були зведені на дерев'яному каркасі. Нерідко в них можна виділити два і навіть три приміщення: житлове, господарське і хлів. Їхня площа сягає від 50 до 120 кв.м. Будівлі, стіни яких були складені з каменю, також вміщали в одному блоці житлові і господарські приміщення. До них прилягав дворик, нерідко обведений кам'яною стіною.

Житла опалювалися вогнищами, зрідка глиняними печами, а на заключному етапі розвитку Черняхівської культури на Дністрі в напівземлянках з'явилися печі, складені з каменю (рис. 39). Господарськими підсобними спорудами служили різної величини ями конічної або циліндричної форми, глибина яких інколи сягала від 1 до 2-2,50 м від давньої поверхні. На окремих поселеннях споруджувалися легкі наземні будівлі.

Поряд з поселеннями на підвищених місцях знаходились могильники. Черняхівські могильники, що являють собою поля поховань без будь-яких зовнішніх ознак (поле вічного спокою), часто залишаються непоміченими, а значить, не відкритими. Тому відомі поселення цієї культури за кількістю значно перевищують кількість могильників, хоч могли бути й інші причини цього явища.

Могильники залежно від величини і тривалості поселень нараховують від кількох десятків до кількох сотень поховань. Як і житлове будівництво, похоронні обряди черняхівського населення досить різноманітні. На більшості могильників ми зустрічаємось з поєднанням таких рис, як трупоспалення і трупопокладення. Такі могильники відкриті на всій території поширення культури. Однак зустрічаються окремі могильники лише з трупопокладенням. Так, у с.Чернилів Руський біля Тернополя І.Геретою досліджується черняхівський могильник, де на 202 відкриті поховання є лише одне трупоспалення. В Північному Причорномор'ї могильники з трупопокладеннями або значною кількісною перевагою трупопокладень не менш характерні, ніж біритуальні. Крім того, тут виявлено велику кількість черняхівських поховань у ямах з катакомбами або з виступами-заплечиками, в той час як у лісостеповій зоні відкриті звичайні прямокутні ями, і лише інколи вони мають заплечики або підбої. Покійників здебільшого укладали на спині у витягнутій позі головою на північ або на захід. Зустрічаються захоронення покійників у зігнутій позі, але також в основному у причорноморській зоні.

Трупоспалення бувають в урнах, рідше просто у невеликих ямах. Спалення покійника відбувалося на стороні, в основному за межами могильника.

Разом з тілом покійника в могилу клали одежу, прикраси (бронзові і срібні пряжки, фібули-броші, намиста, підвіски), предмети побуту (кістяні гребені, глиняні пряслиця, посуд, залізні ножі, шила, привізні скляні кубки). Усі ці предмети ставили і при трупоспаленнях. У деяких багатих могилах бувало до 20-ти посудин. Поховання зі зброєю на черняхівських могильниках одиничні.

У землі, якою засипалась могила, і поряд нерідко археологи знаходять битий посуд, кістки тварин, сліди вогнищ, пошкоджені предмети побуту. Все це матеріальні залишки обряду, який умовно можна вважати тризною.

У процесі дослідження поселень і могильників до рук археологів потрапляють цілі або пошкоджені речі, пов'язані з матеріальним і духовним життям людини, племені, народу. Вони становлять невідривну частину джерельного матеріалу.

Як і в інших культурах, найбільш масовим на черняхівських пам'ятках є глиняний посуд. На відміну від культур рубежу і першої чверті 1 тис. н.е., коли в побуті використовувався переважно ліпний посуд, черняхівське населення в III-IV ст., поряд з ліпною керамікою, широко використовувало досконалий гончарний посуд, виготовлений у місцевих ремісничих майстернях. Гончарний посуд на території України появляється в готовому досконалому вигляді вже в останніх століттях 1 тис. до Н.Х. разом із старожитностями кельтів. Найбільш масове поширення гончарного посуду припадає на початок III-IV ст. н.е., коли тут проживало населення Черняхівської культури. В цей же час тут з'являються і гончарні майстерні, в яких цей посуд виготовлявся.

Перед дослідниками виникло питання, хто виготовляв цей посуд, який і сьогодні вражає своєю досконалістю і завершеністю форм, багатством орнаментаційних мотивів (рис. 40). Слов'янське населення цього краю в VI-VII ст. користувалося хоч і досить досконалим, але ліпним посудом. Готи прийшли на Волинь також із своїм специфічним ліпним посудом, отже, вони в час свого перебування у Причорномор'ї були не продуцентами, а споживачами культурних надбань цього краю. Вивчаючи дане питання, слід врахувати ряд обставин: і вражаючу тотожність конструкції гончарних печей на всій території Південної і Південно-Східної Європи, і їх аналогічність до печей причорноморських міст і придунайських римських провінцій, і єдину технологію виробництва, і єдність форм та орнаментації. Суттєвим є те, що на території Центральної і Південно-Східної Європи гончарний посуд

з'являється уже в готовому досконалому вигляді. Все це дозволяє вважати, що техніка гончарного виробництва була на нашу територію привнесена ззовні гончарами — вихідцями із римських придунайських провінцій. Це були ремісники-торговці, а може, й полонені. Лише гончарі з глибокими виробничими традиціями і високими професійними навичками могли виготовляти такий досконалий і довершений посуд, який за технічними і художніми якостями не поступається навіть перед виробами сучасних майстрів гончарної справи.

Культурний рівень тогочасного населення України, в тому числі і слов'янського, визначається уже тим, що ці вишукані високохудожні вази, кубки, глечики, миски знаходили широкий попит у його середовищі. Правда, у заповненні жител на вогнищах і в печах археологи поряд з гончарним столовим посудом знаходять і ліпні прості горщики, в яких готували їжу і які використовували для інших господарських потреб. На деяких поселеннях Подністров'я вони становлять половину всього керамічного комплексу. І саме вони відображають місцевий етнографічний колорит, а у порівнянні з різними типами жител та похоронного обряду служать джерелом для виділення певних етнічних груп, в тому числі і слов'ян, у складі Черняхівської культури (рис. 41). Гончарний посуд як продукт масового ремісничого виробництва поширений на всій території Черняхівської культури, тому він нівелює етнографічні відмінності. Також досить однаковими є предмети побуту: пряслиця, гребені, проколки, голки, прикраси; знаряддя праці — наральники, долота, шила, ножі. Вони відбивають лише рівень розвитку матеріальної культури європейського населення, але диференціюються за етнографічними ознаками дуже нечітко. Це ж стосується і предметів озброєння.

На пам'ятках Черняхівської культури чимало амфор, у яких з півдня провінційно-римські торговці привозили олію або вино; є червонолакові мископодібні посудини, невеликі, прикрашені рельєфним орнаментом, які надходили з далеких надрейнських майстерень; скляні кубки і флакони (рис. 42), римські монети, навіть численні скарби монет. Весь цей імпорт свідчить про широкі зв'язки місцевого населення з римським світом. Більше того, в с.Комарів Кельменецького району Чернівецької області, над Дністром, відкрито поселення з численними майстернями, де вихідці з римських провінцій виготовляли скляні вироби. Очевидно, це була якась провінційно-римська факторія (ремісничо-торговельний центр) на території Черняхівської культури. Дуже цікаву картину дало картографування римських амфор. Як відомо, амфори — це посудини, які використовувались як тара для вивозу з римських провінцій різних рідин. Вони із району свого виробництва ніколи не попадали в інші райони самі по собі, як, наприклад, столовий лаковий посуд.

Отже, можна вважати, що населення будь-якого району Європи, де знайдена амфорна тара, користувалося привезеним у ній продуктом — головним чином вином або олією. Головні знахідки амфорного матеріалу III-IV ст. на території Південно-Східної Європи відповідають поширенню пам'яток Черняхівської культури. Їх немає ні в синхронній Пшеворській культурі на території Польщі, ні в більш північній Вельбарській культурі Нижнього Повіслення. Найбільше знахідок амфор виявлено в районах, що межують з Північним Причорномор'ям і Подунав'ям. Звідси випливає, що споживачами вина та олії було населення, яке мало довготривалі традиції співжиття з населенням римських провінцій. Це могли бути пізні скіфи, сармати і фракійці, які входили до складу різноетнічних груп Черняхівської культури. Від них давні слов'яни перейняли багато здобутків Провінційно-Римської культури і побутових звичок, у тому числі і споживання вина.

Формування Черняхівської культури, на думку більшості дослідників, припадає на першу половину III ст., її розквіт — на другу половину III-IV ст., а період занепаду — на кінець IV - першу половину V ст.

Пам'ятки Черняхівської культури діляться на три локальні групи, пов'язані з певними регіонами [Баран, 1981, с. 163-165].

За характером пам'яток (кам'яне домобудування, поховання в основному з трупопокладеннями в ямах з підбоями і заплечиками, великий відсоток імпортного посуду, скіфо-сарматські форми ліпної кераміки) можна вважати, що у Північному Причорномор'ї жило в основному скіфо-сарматське населення — давні мешканці причорноморських степів.

Між Дністром і Дунаєм переважали дако-гети, для яких були характерні наземні глинобитні житла і свій специфічний ліпний посуд.

Великий регіон лісостепової України займали пам'ятки з чотирикутними напівземлянками, часто з піччю, складеною з каменю, особливо на Середньому і Верхньому Дністрі, і специфічним керамічним комплексом. Вони належали слов'янам-венедам.

В усіх згаданих регіонах відкриті пам'ятки з елементами Вельбарської культури, що вказує на наявність тут певних груп готів. Ці старожитності також стали одним з компонентів Черняхівської культури, тому вона більшістю археологів вважається багатоетнічною. Найбільш виразні вельбарські пам'ятки виступають компактно на Волині і в межиріччі Південного Бугу і Дніпра, куди пролягав шлях готів з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я.

Щодо етнічної належності Черняхівської культури, то з моменту її відкриття і до сьогодні ведуться гострі дискусії. До 50-х років

у радянській історіографії домінуючою залишалася слов'янська концепція В.Хвойка. Підтримана О.Спіциним і розвинута в працях Б.Рибакова, П.Третьякова, М.Артамонова та М.Смішка, вона беззастережно сприйнята Є.Махно, А.Сміленко, М.Брайчевським, Е.Симоновичем та іншими археологами і увійшла в такі узагальнювальні роботи, як "Нариси стародавньої історії Української РСР" і "Очерки истории СССР". Якийсь час слов'янськими вважалися не тільки усі пам'ятки Черняхівської і Зарубинецької культур, а й Липицька культура на Верхньому Дністрі. Окремі дослідники, крім липицьких пам'яток, до Черняхівської культури відносили Карпатські кургани, пам'ятки всієї Південної Польщі і Сілезії, а також Словаччини [Брайчевський, 1964, с. 6-16; Баран, 1981, с. 14-17].

Таке розширене трактування Черняхівської культури в середині 60-х років породило концепцію її багатоетнічності. П.Третьяков, обґрунтовуючи згадану концепцію, писав, що черняхівські старожитності охоплювали весь простір України, за винятком її північних лісових областей, поширювалися на Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію. Вони, на його думку, не могли "... належати якійсь одній етнічній групі, а об'єднували багатоетнічне населення східної і північної периферії римських володінь" [Третьяков, 1969, с. 23-24].

Детальне вивчення археологічного матеріалу пам'яток першої половини 1 тис. н.е. півдня Східної Європи показало, що вони піддаються як територіальному, так і хронологічному членуванню. В межах згаданої території виділяються певні етнографічні області, матеріальна культура яких має свої специфічні риси.

Працями львівських археологів доведено, що липицькі пам'ятки і Карпатські кургани треба розглядати як окремі культури. В окрему етнокультурну групу виділяються пам'ятки Вельбарської культури на Волині. Немає сумніву, що пам'ятки другої чверті 1 тис. н.е. Південно-Східної Польщі і Словаччини, крім того, що вони синхронні Черняхівській культурі і насичені елементами Провінційно-Римської культури, вираженими у "сірій" гончарній кераміці та металевих виробах, характерних для всієї північної периферії Римської імперії, не мають з нею нічого спільного.

Виділення згаданих областей з ареалу Черняхівської культури не знімає питання її поліетнічності. При сучасному стані досліджень немає даних, щоб заперечувати існування в черняхівському масиві поряд із слов'янськими елементів культури скіфо-сарматських, фракійських і германських племен. Деякі з них вдається локалізувати в певних територіальних межах степової частини Лівобережжя Дніпра і межиріччя Нижнього Дністра і Дунаю, що звужує групу неслов'янсь-

ких компонентів на основній території Черняхівської культури у межиріччі Дніпра, Дністра і Верхньої Вісли.

Виявлення на Волині пам'яток Вельбарської культури (Брест-Трішин, Дитиничі, Любомль, Машів та інші), пов'язаних з германськими племенами готів, підірвало концепцію готської належності черняхівських старожитностей. Їх відмінність від вельбарських пам'яток, незважаючи на синхронність обох культур, що простежується, зокрема, у ліпній кераміці і якоюсь мірою у поховальному обряді та житловому будівництві, свідчить, що це були дві різні етнокультурні групи. Готи принесли на Волинь свою самобутню культуру і, лише просуваючись далі на південь, у Північне Причорномор'я, вступали в контакт з іншими племенами, що створювало ситуацію, при якій відбувалося взаємопроникнення різнокультурних елементів. Це засвідчено матеріалами таких могильників, як Раковець Чеснівський, Журівка, Компанійці, Косанове, Рижівка та інших, розташованих в основному у межиріччі Дніпра і Південного Бугу. Таким чином, "готській теорії", яка завжди піддавалася сумніву майже всіма археологами, що безпосередньо займалися дослідженням пам'яток Черняхівської культури, і штучність побудови якої ґрунтовно показана М.Смішком [Смішко, 1961, с. 59-65], завдано непоправного удару. У світлі досліджень останніх років стало ясно, що кількість пам'яток Черняхівської культури (понад 3 тисячі), територія їх поширення, яка тягнеться від Сіверського Дінця до Верхньої Вісли і від верхів'їв правих приток Прип'яті до Дунаю, аж ніяк не відповідають тим історичним даним про готів, які приводять Йордан та інші античні автори. Вивчення залишених ними пам'яток Вельбарської культури дозволяє уточнити їхнє місце і роль в історії племен Східної Європи, яка перебільшувалась, а подекуди ще й нині перебільшується окремими дослідниками.

Як відомо, в першій чверті 1 тис. н.е. готи займали територію Нижнього Повіслення. У II - на початку III ст. вони поширюються на Волинь, в III ст. — у верхів'я Південного Бугу, а в кінці цього століття з'являються між Південним Бугом і Дніпром. Вони розривають слов'янську спільність, представлену археологічними пам'ятками пізньозарубинецької та волино-подільської культурних груп. У IV ст. елементи Готсько-Вельбарської культури відомі вже на багатьох черняхівських пам'ятках Середнього Подніпров'я, Північного Причорномор'я, Попруття і Подунав'я. Вони поєднуються тут з елементами культур місцевого населення. Таким чином, спостереження археологів сходяться з даними готського історика Йордана, який пише, що в кінці II - на початку III ст. н.е. готи почали своє переселення з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я і Приазов'я. Археологічні пам'ятки

Вельбарської культури визначають шлях їх переходу через Волинь, межиріччя Південного Бугу і Дніпра й далі на південь.

Осторонь основного шляху готів при переході їх з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я залишився регіон Верхнього Подністров'я. Тому тут краще, ніж у будь-яких інших регіонах черняхівського ареалу, збереглися слов'янські місцеві культурні традиції.

Вельбарські племена готів приносять з собою свої типи жител й специфічний ліпний посуд, інші елементи матеріальної культури, невідомі на території України до їх появи. Більше того, характерні для них довгі дво- або трикамерні глинобитні житла, низькі вигладжені мископодібні посудини з "іксоподібними" ручками є на цій території не тільки привнесеними, а й глухими. Вони не знаходять свого продовження в наступних культурах.

Прибульці зі своєю матеріальною культурою вливаються в місцеве середовище і стають ще одним його компонентом. З їх приходом змінюється політична обстановка. Настає період розпаду старих і виникнення нових племінних союзів. Готи в процесі порубіжних воєн з Римською імперією ("скіфські війни") очолюють новоутворені військово-політичні союзи в рамках Черняхівської культури, що відповідає згаданій Иорданом "державі Германаріха".

Визначаючи певною мірою політичну і воєнну ситуацію, готи — носії Вельбарської культури — залишаються менш помітними в матеріальній і соціальній сферах, особливо поти того внеску, який зробило в розвиток Черняхівської культури осіле на землю скіфо-сарматське і фракійське населення Півдня, що мало багатовікові економічні та культурні зв'язки з античною цивілізацією. Саме вони були носіями провінційно-римських надбань у Черняхівській культурі. Вся технічно досконала і високохудожня гончарна кераміка, більшість металевих виробів, нові технології в землеробстві і ремісничому виробництві мають південне провінційно-римське походження. Недаремно археологи ще у 40-50-х роках нашого століття влучно називали черняхівські старожитності культурою римських впливів (М.Рудинський та ін.). Разом з тим готи, що очолювали воєнно-політичні союзи племен в межах Черняхівської культури, створили такі соціально-політичні структури, які стимулювали їхній економічний та культурний розвиток.

Таким чином, сьогодні археологічна наука повністю відкидає декларативні твердження про просте перетворення Вельбарської культури в Черняхівську.

В останні двадцять років було відкрито і досліджено значну кількість пам'яток Черняхівської культури: поселення у Верхньому і Середньому Подністров'ї (Черепин, Бовшів, Дем'янів, Куропатники),

на Лівобережжі (Хлопків, Рідний Край, Боромля), могильники в Причорномор'ї і межиріччі Дністра і Дунаю (Біленьке), які чітко зв'язуються у Подністров'ї із слов'янами, а в Причорномор'ї — зі скіфами і сарматами. При цьому встановлено, що жодна з попередніх культур, в тому числі і Вельбарська, сама по собі не могла бути єдиною основою, на якій виникли черняхівські старожитності. Пов'язувати виникнення Черняхівської культури лише з переселенням у Північне Причорномор'я гото-гепідів чи ставити знак рівності між її носіями і готами, як це роблять деякі дослідники, — це значить не рахуватися з реальними фактами. Черняхівська культура, у синкретичності якої ми не сумніваємося, сформувалася на основі не тільки вельбарських старожитностей, а й ряду культур місцевих — волино-подільської та пізньозарубинецької, дако-гетської та скіфо-сарматської.

Зараз важко зрозуміти характер взаємозв'язків і процесів їх інтеграції. Але про те, що такі процеси мали місце, свідчить різноманітність поховального обряду на черняхівських могильниках, коріння якого сягають попередніх культур, різні прийоми житлобудування і наявність різноманітних елементів у матеріальній культурі черняхівського населення. Можливо, готи — носії Вельбарської культури, які в той час створили напівдержавні структури, — були стрижнем поліетнічного союзу, що в матеріальній культурі позначилось процесами інтеграції і різнокультурних елементів. На ці процеси впливала Провінційно-Римська культура, що не лише визначила ті характерні риси черняхівських старожитностей, які притаманні всім культурам римської периферії, а й настільки щільно перекривала місцеві етнографічні особливості, що виявити їх дуже важко [Баран, 1981, с. 152-162].

У результаті схрещення усіх цих факторів у III - першій половині V ст. склалася велика соціально-економічна і політична спільність, очолена готськими вождями, яка зайняла одне з провідних місць в історії Південно-Східної Європи. Одним із компонентів цієї спільності були слов'яни, які у більш ранній час представлені волино-подільською та пізньозарубинецькою групами. Отримані нами результати на основі вивчення археологічних пам'яток підтверджуються й писемними даними. Готський історик Йордан пише про підкорення слов'ян-венедів готами на чолі з Германаріхом, а після 375 р., коли готи самі вже були підкорені гуннами, їх вождь Вінітарій знову вступив у боротьбу із слов'янами-антами [Йордан, 1960, с. 90-115]. Очевидно, тут йдеться про ті слов'янські племена, які входили у черняхівську спільність.

§3. Київська культура

На північ від Черняхівської культури, на широкій смузі порубіжжя Лісу і Лісостепу, розташовані пам'ятки Київської культури. Вони добре відомі в Подесенні і Посейм'ї, а також у верхів'ях Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця. На Правобережжі ці пам'ятки вузькою прирічною смугою охоплюють території від Могильова на півночі до Канева на півдні, але концентруються переважно на південь від Києва (рис. 43).

Пам'ятки Київської культури були відкриті в кінці 40-х - на початку 50-х років В.Даниленком [Даниленко, 1955, с. 27-29]. Цю назву вони отримали за розміщенням перших відкритих поселень на околицях Києва. Згодом аналогічні старожитності були виявлені також у поріччі Десни роботами П.Третьякова, С.Горюнова, Е.Симоновича та у Верхньому Подніпров'ї, де їх розкопками займався Л.Поболь. За сорок з лишнім років їх вивчення, завдяки роботам Є.Максимова, Н.Кравченко, Р.Терпиловського, Н.Абашиної, Є.Гороховського, А.Обломського та інших дослідників, на терені України, Білорусі і Росії зафіксовано близько 180 поселень і могильників. На 70-ти пам'ятках проведені розкопки [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 224].

Київська культура була генетично пов'язана із Зарубинецькою через пізньозарубинецькі пам'ятки, хоч і не була прямим її продовженням, а становила специфічний культурно-хронологічний комплекс. Його головні елементи чітко відрізняються від синхронних, більш ранніх та пізніх культур цієї території. На думку сучасних дослідників, Київська культура сформувалася внаслідок складної перебудови традицій різних місцевих груп пізньозарубинецьких старожитностей та їх інтеграції із західними (пшеворськими) і північними (балтськими) елементами.

Поселення переважно невеликі — 0,5-2 га. Вони займають краї першої чи другої надзаплавної тераси, горби в межах заплав тощо. Житла розташовані на значній відстані одне від одного, тому виявлено їх порівняно мало, навіть на тих поселеннях, на яких відкрита значна площа (Обухів II, Сушки 2, Деснянка, Роїще, Глеваха та інші).

На основі аналізу 72 жител можна зробити висновок, що серед них переважають невеликі напівземлянки, форма яких близька до квадрата. Досить типовими є ями від центрального стовпа та вогнища в середній частині чи в одному з кутів. Зрідка зустрічаються глинобитні печі з черенями, підбитими керамікою. Стіни жител були складені з колод у вигляді зрубу або кріпилися вертикальними стовпами. На ділянках між житлами знаходилися численні ями-льохи, іноді — відкриті вогнища або печі, господарські будівлі.

Могильники Київської культури досліджені слабо. Нині відомо 9 невеликих могильників та кілька поодиноких поховань. Вони розташовані біля поселень і не мають зовнішніх ознак. Всі поховання — трупоспалення. В могильних ямах разом з перепаленими кістками небіжчика помічені сліди тризни у вигляді фрагментів битого посуду і кісток тварин. Іноді у похованнях зустрічаються металеві предмети (фібули, пряжки та інше), якими прикрашали одяг. Кілька поховань, де перепалені кістки були зсипані в посудину-урну, відомі лише у верхів'ях Псла.

Кераміка Київської культури ліпна. Кухонний посуд представлений різноманітними за формою горщиками і плоскими дисками-кришками. Часто зустрічаються великі товстостінні посудини для збереження припасів. Окрему невелику групу становить столовий посуд — миски і низькі горщикоподібні посудини з чорною лискованою поверхнею (рис. 44). На деяких пам'ятках зустрічається також кераміка (миски, горщики, глечики), виготовлена на гончарному крузі. Це сіроглиняний досконалий посуд, який попав сюди внаслідок різноманітних зв'язків з населенням сусідньої Черняхівської культури.

Крім кераміки, на київських пам'ятках зустрічаються знаряддя праці, побуту та прикраси, але набір їх значно бідніший, ніж у Черняхівській культурі; знайдено залізні ножі, серпи, скобелі, свердла, мініатюрне ковадло, пружинні ножиці тощо; відомі бронзові фібули, пряжки, лунниці, прикраси з виїмчастою емаллю, браслети, срібні пластинчасті підвіски, скляні та пастові намистини, кістяні гребені, проколки, лощила для вичинки шкіри. Частина цих предметів (переважно прикраси) імпортувалася від населення Черняхівської культури. Очевидно, від носіїв черняхівських пам'яток на поселення Київської культури попадали окремі амфори, які служили тарою для таких товарів з римських провінцій, як вино і олія.

Датується Київська культура від кінця II - початку III до середини V ст. н.е. У цих межах її можна розділити на три хронологічні періоди: ранній — кінець II-III ст., середній — друга половина III - IV ст., пізній — друга половина IV - перша половина V ст. [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 91].

У міру розширення досліджень пам'яток Київської культури і нагромадження археологічного матеріалу за рядом місцевих особливостей дедалі чіткіше виокреслюються її локальні варіанти: середньо і верхньодніпровський, деснянський, лісостеповий і лівобережний [Славяне Юго-Восточной Европы... 1991, с. 186-190].

Взагалі можна відзначити двобічний характер зв'язків Київської культури. З одного боку, вона певною мірою пов'язана з колом культур лісової зони Східної Європи, зокрема з балтськими старожитностями, з другого боку, її носії входять в контакт із черняхівськими племенами — своїми сусідами з півдня. На заключному етапі існування Київської і Черняхівської культур ці контакти простежуються за розповсюдженням черняхівських імпортів. Можна припускати, що на Лівобережжя в III ст. н.е. переселяється якась частина черняхівського — слов'янського — населення з верхів'їв Дністра і Західного Бугу. Внаслідок їхніх зв'язків з місцевим київським населенням тут виникли поселення Букреївка 2, Рідний Край III, Тазово та інші [Некрасова, 1990, с. 150-151].

Керамічні комплекси цих і сусідніх з ними київських поселень є прикладом того, як співіснували різнокультурні групи населення одного етнічного кореня. Однак у ряді випадків, коли на територію Київської культури приходило неслов'янське населення, носії Київської культури були змушені залишати місця свого проживання. Такі випадки зафіксовані у вигляді двох різнокультурних шарів на поселеннях Глеваха на Київщині та Гочево 4 у верхів'ях Псла. На цих поселеннях верхні черняхівські горизонти представлені комплексами з елементами Вельбарської культури, носіями якої були гото-гепіди. Проте проблема співвідношення київських і черняхівських племен вимагає глибокого дослідження.

Питання походження Київської культури ще до кінця не з'ясоване. Її територія в першій чверті 1 тис. н.е. була зайнята носіями пізньозарубинецьких пам'яток типу Лютежа та Оболоні в Середньому Подніпров'ї, типу Почепа в Подесенні, Чаплина та Кістеней-Чечерська — у Верхньому Подніпров'ї, Картамишева II і Тернівки II у Лісостеповому Лівобережжі [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 93]. Усі ці пам'ятки, з одного боку, зберігають традиційні риси класичної Зарубинецької культури, з другого — вони у різних регіонах їх розташування піддаються впливам північних — балтських племен або західних — пшеворських чи пшеворсько-зарубинецьких, відомих у літературі під назвою волино-подільської або зубрицької культурної групи [Козак, Терпиловський, 1986, с. 32-46]. Очевидно, різне підґрунтя київських старожитностей та зв'язки з сусідами обумовило і їх різне регіональне забарвлення.

Етнічна належність носіїв Київської культури є предметом дискусії. В.Сєдов та І.Русанова вважають київські племена східними або дніпровськими балтами, базуючись, головним чином, на розповсюдженні у північній частині басейну Дніпра річкових назв балтського походження [Русанова, 1976, с. 72-75]. Однак невідомо, до якого часу відносяться ці гідроніми. Деякі мовознавці вважають, що вони належать ще до періоду балто-слов'янської мовної спільності, тобто до епохи раннього заліза або бронзи. Разом з тим В.Сєдов не виключає, що частина носіїв пізньозарубинецьких пам'яток взяла участь у генезі слов'янського ядра Черняхівської культури [Седов, 1979, с. 76].

Переважна більшість археологів, що безпосередньо займаються вивченням Київської культури, вважає її слов'янською і розглядає ці пам'ятки як своєрідний місток, що зв'язував Зарубинецьку культуру рубежу н.е. та ранньосередньовічні пам'ятки Колочинської та Пеньківської культур [Терпиловский, Абашина, 1992, с. 95-97]. Чимало вітчизняних та європейських дослідників вбачають у Київській культурі майже єдине джерело витоків усіх слов'янських культур раннього середньовіччя.

Щоб довести свою правоту, дехто з них вдається навіть до не завжди виправданих методів. Наприклад, М.Щукін — прихильник київської і ще більш північно-східної концепції походження ранньосередньовічних слов'ян — для територіального наближення київських пам'яток до Вісли опублікував ліпний горщик із Вельбарського (готського) поселення в с.Лепесівка на Тернопільщині і назвав його київським [Щукин, 1988, с. 207-214]. Насправді ця слов'янська посудина, знайдена за сотні кілометрів на захід від ареалу Київської культури, ніякого стосунку до неї не має. Вона аналогічна до ліпних горщиків із черняхівських поселень Ріпнева і Черепина Львівської області, які в культурно-територіальному відношенні зв'язані з вельбарськими племенами. Очевидно, ця посудина і потрапила до Лепесівського поселення з Ріпнева чи інших сусідніх слов'янсько-черняхівських поселень. Як було показано вище, за формою — це один із найбільш характерних типів ліпного посуду на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я і Західного Побужжя. Саме вони у поєднанні з чотирикутними житлами з піччю-кам'янкою є основними ознаками, що визначають типологічну спадкоємність пам'яток пізньоримського і ранньосередньовічного періоду в цьому регіоні.

§4. Пам'ятки типу Етулії

Третьою групою археологічних пам'яток, які не можна оминути при вивченні процесів формування слов'ян-ських племінних утворень, є пам'ятки типу Етулії. Вони відкриті молдавськими (Т. Щербакова) та українськими (А.Сміленко, О.Гудкова) археологами в пониззі Дністра, Дунаю і Пруту. Частина їх заходить у район Буджацького степу [Щербакова, 1987, с. 42-58; Гудкова, 1987, с. 8-13].

Поселення типу Етулії невеликі за розмірами, мають мало жител і багато господарських ям — як і пізньозарубинецькі, київські і верхньодніст-ровські черняхівські селища. На відміну від поселень прибережної зони Чорного моря, для яких характерні наземні житлові будівлі, часто кам'яні, етулійське населення жило в напівземлянках, близьких за своєю архітектурою до жител Середнього і Верхнього Дністра. Ще більш незвичними для цього регіону є етулійські поховання. На відміну від місцевого скіфо-сарматського населення, яке хоронило своїх покійників тільки шляхом трупопокладення в склепах або ямах з підбоями, етулійці покійників спалювали, а їхні останки хоронили в невеликих ямах.

Лише частина ліпного посуду нагадує про місцевий скіфський субстрат. Разом з тим багато форм посуду мають близькі аналогії на поселеннях Верхнього Подністров'я, а кришки-диски не відрізняються від цього типу керамічних виробів пізньозарубинецьких і київських поселень.

Таким чином, житлові і господарські споруди, поховальний обряд, значна частина посуду вказують на типологічні зв'язки носіїв пам'яток етулійського типу з населенням верхів'я Дністра і Південного Бугу, а навіть і північніших районів. Носії етулійської групи пам'яток з'являються в пониззі Дністра і Дунаю в результаті тих самих міграційних процесів, які відбувалися

на території Південно-Східної Європи в першій чверті 1 тис. н.е. і які спричинилися до переходу певних груп слов'ян у Лівобережжя, про що було сказано вище. Вони хоч і створювали ситуацію певної нестабільності і розпаду уже складених культур (Зарубинецької), але разом з тим приводили до взаємодії різні культурні компоненти напередодні виникнення нових культурних спільностей типу Черняхівської і Київської культур. Цілком припустимо, що етулійська група III-IV ст. н.е. — це уламок тих же слов'янських племен, які до свого відходу жили в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Його витоки слід шукати в середовищі пізньозарубинецьких та волино-подільських пам'яток, а також у процесах синтезу якоїсь частини поенешти-лукашівських. Можна погодитися з О.Гудковою, що принаймні одним із поштовхів, який відколов певну групу слов'янського населення, могли бути готи. Саме вони в кінці II-III ст. н.е. вклинились на територію Волині і межиріччя Дніпра та Південного Бугу.

Цілком припустимо, що ці процеси, які привели в рух різні групи місцевого населення, захопили і частину слов'ян-венедів — носіїв пізньозарубинецької і волино-подільської груп.

Якщо про переселення груп дністровського населення у Дніпровське Лівобережжя, засвідченого там пам'ятками типу Рідного Краю і Боромлі II, писемні джерела не згадують, то поява венедів у межиріччі Нижнього Дністра і Дунаю, що створили пам'ятки етулійської групи, не залишилась непоміченою. У Певтінгерових таблицях в Нижньому Подунав'ї поряд з сарматами, гепідами, даками та іншими етнічними групами зафіксовані і венеди. Про появу венедів на території, що контролювалася римлянами, може свідчити і такий відомий факт: римський імператор Волузіан (251-253 рр.) серед інших титулів мав титул венедського.

* * *

Таким чином, у першій половині 1 тис. н.е. на території Південно-Східної Європи виділяються пам'ятки Зарубинецької культури, пізньозарубинецької та волино-подільської груп, Київської та частини Черняхівської культур, що займають пограниччя Лісу і Лісостепу та в хронологічній послідовності відображають різні етапи становлення і перегрупування слов'ян. Очевидно, до них слід додати групу пам'яток типу Етулії в пониззі Дністра і Дунаю, яка типологічно з ними зв'язується, будучи "чужою" серед субстратного населення цього регіону.

Південними сусідами Черняхівської культури у Прикарпатті були племена культури Карпатських курганів III-IV ст. н.е. Її носіїв дослідники (М.Смішко, Л.Вакуленко) пов'язують з фракійськими племенами карпів [Смішко, 1960, с. 156; Вакуленко, 1977, с. 140]. Ми згадуємо цю культуру лише тому, що слов'янська група "черняхівців" Подністров'я в кінці IV ст. н.е. стала досить помітно проникати в райони Верхнього Попруття на територію культури Карпатських курганів. Цей процес проникнення слов'ян у Карпати тривав і на початку другої половини 1 тис. н.е. У результаті велика частина населення культури Карпатських курганів була асимільована слов'янами. На ряді поселень цієї культури (Кодин II, Глибока), починаючи з V ст. н.е., з'являються підквадратні житла з піччю-кам'янкою — типові для слов'ян Середнього Дністра [Русанова, Тимощук, 1984; Тимощук, 1976, с. 31-36]. У другій половині 1 тис. н.е. в Карпатах, де жили карпи, уже згадується слов'янське плем'я хорватів.

Окремого розгляду вимагають західні сусіди Зарубинецької та Черняхівської культур, представлені пшеворськими пам'ятками. На основі археологічних досліджень останніх десятиліть встановлено, що вже на початку I ст. до Н.Х. носії Пшеворської культури з районів Верхнього Повіслення поступово почали поширюватися у західні області Волині та Верхнього Подністров'я [Козак, 1991, с. 8-29]. Внаслідок інтеграції пшеворського та зарубинецького населення та поглинення ними якоїсь частини носіїв Липицької культури тут утворюється нова волино-подільська культурна група.

Наприкінці II - на початку III ст. н.е. спостерігається поява нових невеликих груп пшеворського населення у Верхньому Подністров'ї. Вони із Мазовії та Верхнього Повіслення по лівих притоках Дністра — Золотій Липі, Стрипі, Серету і Збручу — просуваються вниз, на південний схід, до північних кордонів Римської імперії. Цей перехід позначений окремими похованнями або невеликими групами (до десяти поховань на одному пункті) переважно озброєних воїнів з інвентарем, характерним для кельто-германських груп Пшеворської культури на території Польщі. Вони розкидані серед пам'яток Липицької культури, в окремих випадках розміщені на липицьких могильниках. М.Смішко справедливо вважав, що ці поховання є свідченням просування окремих пшеворських військових загонів через Верхнє Подністров'я в Семигороддя, де з'являються аналогічні пам'ятки [Smiszko, 1932, s. 109-111, 177-182].

Проведене Д.Козаком порівняльне вивчення різних груп пам'яток ранньоримського часу на території Волині і Верхнього Подністров'я показало, що пшеворські пам'ятки I ст. до Н.Х. - I ст. н.е., які типологічно близькі до більш ранніх кльошово-поморських старожитностей, входять одним із компонентів до наступної волино-подільської групи, тим самим включаючись у процеси слов'янського культурогенезу [Козак, 1991, с. 131-140]. На відміну від них, пшеворські поховання II-III ст., що характеризуються рисами, притаманними синхронним їм германським культурам, випадають з цього процесу. Слід відзначити, що і на території Польщі Пшеворська культура не виступає як моноетнічне явище. Одна частина польських дослідників пов'язує її із слов'янами-венедами [Chmielewski, Jazdżewski, Kostrzewski, 1965, s. 290-297], інша — з германцями [Godłowski, 1976, s. 378-399]. В.Генсель, а також Л.Лєцієвич більш схильні розглядати Пшеворську культуру в плані багатоетнічності, вважаючи, що поряд з кельтським та германським у ній присутній і слов'янський компонент [Hensel, 1984, s. 181-198]. Елементи Слов'янської культури в пшеворських старожитностях виділяє І.Русанова. Вони, поряд з кельтськими та германськими елементами, спосте-рігаються в усіх періодах існування Пшеворської культури: від пізньолатенського до пізньоримського [Русанова, 1988, с. 195-199].

Отже, до процесів культурогенезу на схід від Вісли, зокрема Черняхівської культури на Верхньому Подністров'ї, має стосунки насамперед та частина пшеворських пам'яток пізнього Латену і ранньоримського часу, що ввійшла одним із компонентів до складу волино-подільської групи. В цілому Пшеворська культура, яка на території Польщі проіснувала до першої половини V ст., характеризується своїми специфічними рисами і фактично на рубежі і в першій половині 1 тис. н.е. визначає основну лінію соціально-економічного розвитку різноетнічного населення межиріччя Вісли та Одри.

Її сусідство в другій чверті 1 тис. н.е. позначається на пам'ятках Черняхівської культури наявністю в ній пшеворських елементів, особливо на тих поселеннях і могильниках, де домінують вельбарські матеріали. Звідси випливає, що готи, носії вельбарської культури, в часи своєї мандрівки до берегів Чорного моря захопили ще якісь групи пшеворського населення. Не можна забувати і прямих зв'язків між племенами Черняхівської і Пшеворської культур. Проте, якщо в першій чверті 1 тис. н.е. спостерігається інфільтрація пшеворського населення на схід, то в другій половині III-V ст. відбувається зворотний процес. Черняхівські пам'ятки поступово із Верхнього Подністров'я поширюються на захід і доходять до Посяння та Верхньої Вісли.

У Верхньому і Середньому Подніпров'ї виникла синхронна Черняхівській Київська культура. На відміну від Черняхівської, котра мала багатоетнічну основу і була радше соціально-економічною і політичною, ніж етнічною спільністю, Київська культура була спадкоємицею пізньозарубинецьких старожитностей Середнього і Верхнього Подніпров'я. Інші компоненти — пшеворський у Середньому Подніпров'ї і балтський на Верхньому Дніпрі — в ній менш помітні. Завдяки своєму географічному положенню Київська культура залишилася за межами провінційно-римських впливів, що позитивно позначилось на збереженні її самобутнього обличчя.

Таким чином, вивчення взаємозв'язків культур рубежу і першої половини 1 тис. н.е. на території України в їхній хронологічній послідовності показало, з одного боку, безперервний розвиток етнокультурних рис субстратного слов'янського населення, з другого — наявність рис, привнесених ззовні іраномовними, фракійськими, германськими, балтськими група-

ми населення. Останні в середині 1 тис. н.е. або відходять за межі вказаного регіону (готи, сармато-алани), або поступово асимілюються носіями тих культур, які стають основою слов'янських старожитностей раннього середньовіччя.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

ВІД ВЕНЕДІВ ДО ІСТОРИЧНИХ СЛОВ'ЯН (ПАМ'ЯТКИ З КОМПЛЕКСАМИ КІНЦЯ IV-V СТ. НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ)

Найважливішими для встановлення типологічних зв'язків ранньосередньовічних слов'янських культур із старожитностями, що передували їм на території Південно-Східної і Центральної Європи, зокрема України, є пам'ятки кінця IV-V ст. Вони заповнюють хронологічну лакуну, яка донедавна розривала старожитності венедів римського часу та історичних слов'ян раннього середньовіччя. Це позбавляло дослідників можливості їх порівняльного ретроспективного вивчення. В останні десятиліття такі пам'ятки були виявлені. Це житлові комплекси кінця IV-V ст. з одного боку, на поселеннях Черняхівської та Київської культур, які дожили до V ст., з другого, на пам'ятках Празько-Корчацької, Пеньківської і Колочинської ранньосередньовічних культур, які в цей час появилися [Баран, 1994, с. 59-86].

Першим поселенням римського часу, де були відкриті два слов'янські чотирикутні житла-напівземлянки з печами-кам'янками, датовані фібулою кінця IV-V ст. (рис. 45:12), стало селище Черняхівської культури поблизу с.Черепин Пустомитівського району Львівської області на Верхньому Подністров'ї. Воно досліджувалося нами в 1954-1956 рр. Відкриті напівземлянки (№ 8, 12) нічим не відрізняються від ранньосередньовічних слов'янських жител Празько-Корчацької культури. Їхні керамічні комплекси, що включають і ліпний, і гончарний посуд, аналогічні раннім комплексам таких празько-корчацьких поселень, як Лука-Каветчинська, Рашків III та інші.

На поселенні біля с.Сокіл Кам'янець-Подільського району Хмельницької області (розкопки Л.Вакуленко) з 13 відкритих жител Черняхівської культури 8 мали печі-кам'янки, одне — глиняну піч.

На підставі знахідок амфорної тари, фібул з дугоподібною спинкою, багатоскладових гребенів з дугоподібною спинкою, скляних кубків та археомагнітних даних Л.Вакуленко датує поселення III - серединою V ст. [Вакуленко, 1983, с. 172].

У 1979-1980 рр. на Середньому Дністрі Й.Винокуром широко досліджувалося багатошарове поселення Бакота (Кам'янець-Подільський район, Хмельницька область). Серед 38 напівземлянок автор

досліджень виділяє 16 жител з печами-кам'янками, в комплексах яких поєднується ліпна черняхівська кераміка з гончарним сіроглиняним посудом. Він датує їх кінцем IV-V ст. н.е. і вважає перехідними від Черняхівської до слов'янської Празько-Корчацької культури [Винокур, 1994, с. 48-68].

Особливе місце серед пам'яток Верхнього та Середнього Подністров'я займає поселення біля с.Теремці Кам'янець-Подільського району Хмельницької області, що характеризує перехідний етап від пам'яток римського до ранньосередньовічного періоду на Середньому Дністрі. Воно досліджувалося нами протягом 1979-1980 рр. Відкрито 29 напівземлянок і 47 господарських ям. Із них 24 житла мали печі-кам'янки, в 5 житлах опалювальні споруди не виявлені. Підквадратне планування жител, цілковитий брак у деяких з них стовпових ям, глиняної обмазки та виявлення в окремих випадках слідів обгорілих плах свідчить про зрубний характер ряду будівель, типових для ранньосередньовічних слов'янських поселень (рис. 46). При цьому відзначимо, що житла № 2, 6, 8, 12 з печами-кам'янками мають дещо видовжену форму, а в житлі № 11 піч заходить у спеціально зроблену в материку нішу в північно-східному куті. Це риси, характерні для пізньої фази Черняхівської культури Верхнього Подністров'я. У восьми напівземлянках відкрито ями від стовпів. Характеризуючи житла із Теремців, підкреслимо, що, на відміну від печей-кам'янок слов'янських поселень Середнього Подністров'я VI-VIII ст., що складалися з кам'яних плит та великих уламків колотого каменю, печі-кам'янки цього поселення побудовані з дрібного, переважно річкового каміння. Тут можна зробити висновок, що на черняхівському поселенні в Теремцях відкрито формування нового будівельного типу слов'янського житла, пізніше притаманного Празько-Корчацькій культурі склавінів.

В 24 житлах і господарських ямах керамічні комплекси складалися з ліпного та гончарного посуду у різних кількісних співвідношеннях. Найменшу кількість гончарної сіроглиняної кераміки (5-25%) знайдено в житлах №№ 7, 8, 16, 19, 21, 24; найбільшу (78-90%) — в житлах №№ 1, 3, 4, 6, 25. У житлах №№ 6, 21 знайдено досить виразні фрагменти жовтоглиняних глеків (рис. 47). Приблизні аналогії останнім знаходимо в кераміці IX та X шарів Афінської Агори, що датуються відповідно кінцем IV-V ст. [Robinson, 1959, p. 83, p. 29]. У житлі № 14, датованому бронзовою трьохпальчастою фібулою першої половини V ст. (рис. 45:3), гончарний посуд становить 53%, ліпний — 47%. Показовим у цьому відношенні є житло № 21. Ця напівземлянка з піччю-кам'янкою загинула у вогні. Вона перекрита горілим прошарком з включеннями шматків обгорілих плах, обпаленої

глини, вутликів. Керамічний комплекс житла, який можна вважати закритим, представлений 188 фрагментами ліпного і 53 фрагментами сіроглиняного гончарного посуду, що становить відповідно 80% і 20% (рис. 47). Заслуговує на увагу і керамічний комплекс із житла № 5, що датується скляним конічним кубком кінця IV - початку V ст. Він включає 29% ліпного і 71% гончарного посуду. Як і в інших житлах, частина ліпної та гончарної кераміки житла № 5 походить з печі-кам'янки.

У середньому керамічні комплекси у напівземлянках Теремцівського поселення, за винятком двох (№№ 3, 13), на характеристиці яких ми зупинимося окремо, становлять 52,7% ліпного і 47,3% гончарного посуду.

Напівземлянки № 3 та № 13 відрізняються як за внутрішнім обладнанням, так і за характером керамічного комплексу. У них бракує опалювальних споруд та практично ліпного посуду, що становить не більше 2% від усієї знайденої кераміки. Ліпна кераміка не виявлена також у 7 господарських ямах.

Крім того, в 5 інших ямах ліпна кераміка становить лише 2% керамічного комплексу. Ці об'єкти виділяються й стратиграфічно. У трьох випадках вони перекриті житлами з печами-кам'янками. Так, яма А перекрита житлом № 1, яма Б — житлом № 6, причому в обох випадках на гумусному заповненні ям залягали завали каміння із зруйнованих печей, що підкреслює чіткість стратиграфічних спостережень. Напівземлянка № 13 в значній частині перекрита житлом № 10 (рис. 46). Напівземлянка № 3 частково перекрита господарською ямою № 7, у комплексі якої поєднується гончарна та ліпна кераміка (остання становить 25%). Яму № 7, у свою чергу, частково перекривають житла №№ 4 та 5 (рис. 46).

Вертикальна стратиграфія та особливості керамічних комплексів розглянутих вище об'єктів дозволяють віднести їх до окремого нижнього, більш раннього, горизонту. До цього горизонту відноситься і напівземлянка № 29, відкрита в траншеї № 2 на північній окраїні поселення (рис. 46), у комплексі якої не більше 11% ліпного посуду; господарські споруди №№ 1, 2 і деякі господарські ями. Встановлення часу цього горизонту ускладнює брак добре датованих речей. На підставі кераміки, пізніх варіантів підв'язних фібул, фрагментів амфор, бронзового пінцета, прикрашеного фасетками, всю групу об'єктів нижнього горизонту можна віднести до IV ст.

Верхній, пізніший, горизонт складають всі інші напівземлянки з печами-кам'янками та приналежні до них господарські ями, що датуються кінцем IV - першою половиною V ст.

Важливою особливістю жител верхнього горизонту, очевидно, хронологічною, є наявність печей-кам'янок у кожному з них. Зв'язує об'єкти обох горизонтів, що відображають два хронологічні періоди на Теремцівському поселенні, напівземлянка № 17 (рис. 46). Це невелика квадратна будівля зрубної конструкції, яка нічим не відрізняється від жител верхнього горизонту та напівземлянок, характерних для Празько-Корчацької культури V-VII ст. на Дністрі. Брак будь-яких слідів печі або вогнища зв'язує її з житлами нижнього горизонту. Отже, її можна вважати чимось середнім між житлами першого та другого горизонтів. Керамічний комплекс напівземлянки № 17 становить 64% гончарного і 36% ліпного посуду, що повністю відповідає характеристикам пам'яток Черняхівської культури на Верхньому та Середньому Дністрі.

Кераміка з об'єктів верхнього горизонту досить своєрідна. На відміну від керамічних комплексів, добре відомих із слов'янських поселень VI-VII ст., вона, крім ліпного посуду, включає і гончарний. Практично в усіх відкритих об'єктах у різному кількісному співвідношенні виступає ліпний і гончарний посуд. При цьому гончарний посуд, як і на інших пам'ятках Черняхівської культури Подністров'я, досить різноманітний (горщики, миски, глечики, піфоси). Ліпний посуд характеризується рисами, які, з одного боку, притаманні черняхівській кераміці Верхнього та Середнього Подністров'я III-IV ст., з другого — слов'янській ранньосередньовічній кераміці цього регіону. Переважна більшість форм ліпного посуду із Теремців знаходить аналогії в керамічних комплексах жител раннього етапу таких широко відомих ранньослов'янських поселень, як Рашків III, Лука-Каветчинська, Кодин, Ботошани та ін. Основною формою ліпного посуду є горщик, але знайдено понад десяток фрагментів ліпних мисок, дванадцять сковорідок, один конічний кухлик на піддонні. Горщики діляться на кілька типів. Деякі з них наближаються до празької кераміки, але ще не досягають класичних празьких форм. Наявні поодинокі форми з широким горлом, що трохи зближує їх з керамікою Київської культури. Звертає на себе увагу група горщиків, виготовлених за гончарними зразками, деякі із них навіть за характером керамічної маси не відрізняються від гончарних посудин.

Гончарна кераміка складається із двох груп. До першої відносяться посудини із гладкою підлощеною поверхнею, глина майже без домішок, до другої — з шершавою поверхнею та значними домішками піску, жорстви, кварцу. Кількісно переважає друга група, що представлена головним чином горщиками та піфосоподібними посудинами. У першій групі, основу якої складають миски, зустрічаються окремі фрагменти

глечиків, зовсім немає кубків. В цілому гончарна кераміка позбавлена яскравих вишуканих форм, а недбала обробка поверхні та інші ознаки свідчать про певну деградацію, як порівняти з більш ранніми черняхівськими комплексами Подністров'я.

Нечисленну групу представляють фрагменти амфор. Серед них — фрагменти стінок із частим рифленням та уламки ручок. Датувати їх важко, але, очевидно, амфорна тара надходила на поселення не тільки в III-IV ст., а й в гунські часи. Це підтверджують також два імпортні глеки, датовані кінцем IV-V ст., про які згадувалося вище.

Серед інших знахідок на поселеннях особливої уваги заслуговує масивна трьохпальчаста бронзова фібула, що була знайдена на долівці між стінкою та піччю у житлі № 14. Вона відноситься до перехідного типу від двопластинчатих до пальчастих (рис. 45, 3). Для нашої фібули дуже важко підшукати точну і добре датовану аналогію. Досить приблизно аналогічною є позолочена фібула з поховання № 1 м.Веймер (Німеччина), що відноситься до південно-русько-дунайського типу й датується близько 400 р. н.е. та дещо пізніше. Нашу фібулу можна датувати першою половиною V ст. Кінцем IV - початком V ст. датуються конічні скляні кубки.

Верхній горизонт поселення в Теремцях, на наш погляд, представляє певний етап у розвитку слов'янської матеріальної культури гунського часу, більш пізній, ніж класичні черняхівські пам'ятки на Дністрі й, безперечно, давніший від слов'янських ранньосередньовічних старожитностей з їх винятково ліпними керамічними комплексами.

Близькі за характером жител та речовим матеріалом комплекси відкриті й на поселеннях римського часу Північної Буковини. Це поселення Рогізна та Гореча II в місті Чернівці [Тимощук, 1976, с. 31-36].

Найбільш близьким за характером жител та посуду до Теремцівського селища є поселення Полірешть біля м.Сучава на території Румунії. Воно досліджувалося М.Андроніком у 1986-1989 рр. Відкрито 11 жител напівземлянок з печами-кам'янками та кілька господарських ям, які автор розкопок датує часом після 376 р.

У Верхньому Подніпров'ї V ст. сягають деякі пам'ятки Київської культури. Це поселення Роїще, Олександрівка I, Каменеве II, Улянівка та ін. В. Терпиловський виділяє на них низку житлових комплексів, що датуються браслетами з потовщеними кінцями, дзеркалом з центральною петлею, фібулами з лопатоподібною ніжкою, амфорним матеріалом і т. п. другої половини IV - першої половини V ст. [Терпиловський, 1994, с. 20; Терпиловський, Щекун, 1996, с. 30-31].

На підставі стратиграфії, фібул та добре датованих інших виробів, археомагнітного датування, а також класифікації кераміки на багатьох

поселеннях Празько-Корчацької, Пеньківської та Колочинської культур вдалося виділити найбільш ранні комплекси V ст. або V - початку VI ст. (рис. 48). Для Празько-Корчацької культури — це Кодин, Лука-Каветчинська, Рашків II і III, Зелений Гай, Гореча II та інші [Баран 1988, с. 56-79]. Усі вони лежать у верхів'ях Пруту, на Середньому та Верхньому Дністрі. У житлових комплексах поселень у Кодині та Луці-Каветчинській поряд із ліпною та гончарною сироглиняною керамікою черняхівського типу знайдено фібули V ст. [Русанова, Тимощук, 1984, с. 23-28; Вакуленко, Приходнюк, 1984, с. 46, 72-73] (рис. 45: 4, 9, 10). Усі інші ранні комплекси на перелічених поселеннях датують на підставі поєднання у них ранніх типів ліпної та гончарної сироглиняної кераміки, а в деяких випадках — на основі археомагнітних дат [Баран, 1988, с. 61-67]. На заході ці пам'ятки сягають верхів'я Вісли. Але поселення Нова Гута, Могила, Бахуж та інші в цьому регіоні не мають датуючих речей V ст. Із цього випливає, що згадані пам'ятки засновані на початку V ст. вихідцями з Верхнього Подністров'я.

Ранні комплекси Пеньківської культури виділено на поселеннях Куня, Пархомівка, Обухів, Хитці, Голики та інші, на могильнику Велика Андрусівка. Вони датовані фібулами та сироглиняною гончарною керамікою черняхівського типу, а також пряжкою V ст. (рис. 45:5-8) [Хавлюк, 1974, с. 21-22; Його ж, 1979, с. 395]. Крім того, відомі ще вісім випадкових знахідок фібул із регіону Пеньківської культури, які Є. Гороховський датував V ст. (рис. 45: 1, 2, 6, 11, 12-14) [Приходнюк, Казанский, 1978, с. 46; Гороховский, 1988, с. 15-65].

Комплекси V ст. відкрито також на пам'ятках Колочинської культури, але, як порівняти з Празько-Корчацькою та Пеньківською культурами, їх дещо менше. На поселенні Колодязний Бугор знайдено фібулу V ст. Ліпний посуд ранньої форми та фрагмент черняхівської сироглиняної кераміки складає комплекс одного з жител на поселенні в Заяр'ї. Таке ж поєднання кераміки з трилопатевим наконечником стріли гунського часу зафіксовано на поселенні Піщане. За аналогією з речами гунського часу, V ст. може бути датована мініатюрна бронзова пряж-ка у вигляді розетки, виявлена на могильнику Смяч. Напевне, до того ж часу (V ст.) належить квадратна бронзова пряжка з округлими виступами в кутах із житла № 1 поселення Целиків Бугор [Горюнов, 1981 с. 119-125; Генинг, 1976, с. 55-108; Терпиловский, 1985, с. 95-96].

Найдавніші празькі, пеньківські та колочинські пам'ятки, отже, з'являються у середині - другій половині V ст. До того ж, і це дуже важливо, вони виникають водночас у всіх трьох культурах на території

від верхів'я Пруту на півдні до Псла та Десни на півночі (рис. 49). Установлено, що й попередні культури на території Східної Європи — Київська (Улянівка, Роїще) та Черняхівська (Теремці, Сокіл, Ріпнів II, Черепин) — доживають до першої половини V ст. (рис. 48) [Баран, 1981, с. 148; Терпиловский, 1985, с. 54-57].

З відкриттям пам'яток V ст., типологічно зв'язаних, з одного боку, із старожитностями київської та слов'янської частин Черняхівської культури, а з другого — із слов'янськими ранньосередньовічними культурами, остаточно спростовано концепцію "хіатусу" на території Південно-Східної Європи в середині 1 тис. н. е. Ми отримали ту середню ланку, якої бракувало в ланцюгу культурного розвитку слов'янського населення 1 тис. н. е. Ці процеси досягли й частини поселень культури Карпатських курганів у верхів'ях Пруту (Гореча II, Кодин II). На території Польщі поки що відомі лише поодинокі речі V ст., які не можна зв'язати з слов'янськими пам'ятками дзєдзіцької групи. Там зміна культур відбувається наприкінці V - на початку VI ст.

Порівняльне вивчення усіх наведених старожитностей свідчить про те, що у слов'янських раиньосередньовічних культурах інтегруються елементи згаданих культур римського часу. Проте їх участь у процесі формування кожиої з них неоднакова. Київська культура має безпосереднє відношення до формування колочинської і частково пеньківської та іменьківської груп ранньосередньовічних пам'яток; Черняхівська культура знаходиться в підоснові празьких і якоюсь мірою пеньківських старожитностей. Слов'янський компонент Пшеворської культури дає дзєдзіцьку групу. Але це — ланки одного історичного процесу на території Південно-Східної та Центральної Європи, що починається у першій половині 1 тис. н.е. та закінчується у VI-VII ст. (рис. 49, 52-54).

Усе це приводить нас до важливого принципового висновку щодо самобутності розвитку кожиої з груп слов'янських пам'яток. Вони не принесені в готовому вигляді ні з Дніпра на Віслу, ні навпаки. Спробу показати слов'янську ранньосередньовічну культуру як просте продовження розвитку верхньодніпровських пам'яток першої половини 1 тис. н.е. (Й.Вернер, К.Годловський) або Пшеворської культури (І.Русанова) нові археологічні пам'ятки не підтверджують. Результати археологічних пошуків останніх десятиріч змушують иас визиати уже в V - на початку VI ст. існування синхронних, але відмінних за своїм характером чотирьох груп слов'янських пам'яток, представлених різними слов'янськими культурами. Оскільки кожна з них займає ще й певну окреслену територію, їхні витоки слід шукати в тих регіонах Східної та Центральної Європи, де вони виникли. До них, як було показано

вище, входять Верхнє й Середнє Подніпров'я (Колочинська й Пеньківська культури), Верхнє Попруття, Середнє та Верхнє Подністров'я і правобережжя Верхньої Вісли (Празько-Корчацька культура), Центральна і Північна Польща (Дзєдзіцька культура). Їх виникненню передували глибокі і складні етнокультурні та соціально-економічні процеси, що втягнули до свого кола як культури Верхнього Подніпров'я, так і певні групи Черняхівської та Пшеворської культур, а також інші культурні групи, які у другій половині IV-V ст. перебували у стані перетворень.

З цього випливає ще один принциповий висновок — про наявність у складі Пшеворської і Черняхівської культур, поряд із іншими етнічними групами, слов'янського населення. Що стосується Черняхівської культури, то нові матеріали з поселень Теремці, Сокіл, Рашків III та ін. позитивно вирішили питання, яке ми розробляли протягом довгих років. Широко досліджене поселення в Теремцях, безперечно, відноситься до тієї групи черняхівських пам'яток, яка належала слов'янському населенню. У римський час воно не створило якоїсь власної окремої культури, а було включене, як і інші етнічні групи Південно-Східної та Центральної Європи, до загальної моделі, створеної під впливом Провінційно-Римської культури. Слов'яни і в політичному відношенні знаходилися в підлеглому становищі, особливо після приходу готів до Північного Причорномор'я та створення ними воєнно-політичного союзу.

Однак після розгрому причорноморських готів гуннами у Східній Європі склалися нові політичні умови, і слов'яни виступили проти їх гегемонії. Почалися слов'яно-готські війни. Ці війни ми розцінюємо як боротьбу за політичний престиж. Вони проходили з перемінним успіхом і закінчилися поразкою антського князя Божа. Основною силою, яка протистояла готам, було антсько-слов'янське населення, що входило до складу дніпро-дністровської групи Черняхівської культури. Населення Верхнього Подніпров'я та інші етнічні групи, якщо й брали участь у цих війнах, то відігравали лише допоміжну роль.

Поразка слов'ян мала тимчасовий, перехідний характер. Вона не припинила процесів їх консолідації та самоутвердження, що призвело до утворення могутніх військово-політичних союзів, які зайняли місце готського об'єднання в Південно-Східній Європі.

У світлі вивчення пам'яток на Дністрі, Південному Бузі й верхів'ях Пруту, датованих фібулами IV-V ст., розгром готів гуннами та наступні гото-слов'янські війни можна вважати початком виникнення нової етнокультурної соціально-економічної спільності, в якій провідне місце зайняли слов'яни.

Наші розробки підтверджуються даними лінгвістики. Саме в районах стику Волино-Подільської і Пізньозарубинецької, а потім Київської та Черняхівської культур між Прип'яттю і Середнім Дністром, верхів'ям Дністра і Вісли лежить суцільний пласт архаїчних слов'янських гідронімів. Ці процеси підтверджують і дані антропології, що свідчать про близькість мезодоліхокранного вузьколицього населення Середнього Подніпров'я давньоруського часу до черепів з черняхівських могильників, які, у свою чергу, близькі до черепів з поховань скіфського часу. Ці висновки, що випливають з археологічних, лінгвістичних, антропологічних досліджень, узгоджуються з писемними звістками римських авторів I-II ст. н.е. й візантійських істориків VI ст. Вони досить чітко зафіксували слов'ян у римський час на схід від Вісли, а у ранньому середньовіччі — на значно ширшій території, що охоплювала басейни Дніпра, Дністра й Дунаю, а на заході — Вісли та Одри.

Уточнюючи межі території слов'ян у першій половині 1 тис. н.е., ми вважаємо, що вона була досить великою і займала не тільки вільну від балтів південну частину Білорусі, як гадає И. Вернер, а й область порубіжжя Лісу і Лісостепу між Дніпром та Верхньою Віслою. На території Польщі вже в першій половині 1 тис. н.е. у складі носіїв Пшеворської культури поряд з германцями мусили бути і слов'яни, які в ранньому середньовіччі дали дзєдзіцьку групу слов'янських пам'яток.

Таким чином, заповнивши лакуни в археологічних дослідженнях, вдалося створити чітку хронологічну схему послідовного розвитку і взаємозв'язку всіх археологічних культур 1 тис. н.е. на території України (рис. 51). В результаті виявлено й висвітлено ті основні тенденції розвитку матеріальної культури корінного населення Південно-Східної Європи, що зароджуються на рубежі і в перших століттях 1 тис. н.е. й через волино-подільську та пізньозарубинецьку групи доходять двома лініями до Черняхівської та Київської культур. У наступному періоді вони знаходять своє продовження у слов'янських ранньосередньовічних культурах. Тому немає сумніву в тому, що ядро місцевого населення межиріччя Верхнього та Середнього Дніпра і верхів'я Вісли вже в першій половині I тис. н.е. становили слов'яни. Саме тут на рубежі IV-V ст. виникли найдавніші слов'янські селища, що відкривають уже нову, середньовічну сторінку в історії східного слов'янства та українського народу.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

В археологічній літературі висловлені різні погляди на процеси формування слов'янських ранньосередньовічних культур. П.Третьяков, В.Даниленко, Й.Вернер, К.Годловський, М.Парчевський вбачають витоки слов'янських ранньосередньовічних культур у північній лісовій зоні України та Південній Білорусі, у районах поширення Київської та її попередниці Зарубинецької культур. Звідси, на їхню думку, слов'яни в ранньому середньовіччі поширилися в усі інші області Центральної і Південно-Східної Європи [Третьяков, 1966, с. 301-302; Даниленко, 1976, с. 65-91; Вернер, 1972, с. 102-115]. Й. Вернер навіть припускав, що між відходом з лісостепової частини України готів, з якими він ототожнює всю Черняхівську культуру, і приходом сюди слов'ян у VI ст. тут сто років існував "хіатус". П.Третьяков не виключав можливості, що слов'яни не тільки створили Зарубинецьку культуру, а й були певною незначною частиною носіїв Пшеворської та Черняхівської культур.

Іншої точки зору на процеси формування слов'янських ранньосередньовічних культур дотримуються І.Русанова та В.Сєдов. Вони вважають, що витоки Празько-Корчацької культури слід шукати в межиріччі Вісли й Одри у пшеворських старожитностях [Русанова, 1976, с. 196-215; Седов, 1979, с. 101-133]. В останні роки І.Русанова провела велику роботу по виділенню кельтських, германських і слов'янських елементів у Пшеворській культурі [Русанова, 1976, с. 195-199]. Однак останніх, зв'язаних з поморсько-підкльошовим субстратом, виявилося дуже мало. Північні області Подніпров'я, на їхню думку, займали балтські племена. І.Русанова до них відносить не тільки старожитності Білорусі типу Тушемлі-Колочина, а й пам'ятки Київської та Зарубинецької культур. Таким чином, регіон Верхнього Подніпров'я, включаючи Київщину, вилучається з процесів, що привели до створення ранньосередньовічних слов'янських культур. Пеньківська група пам'яток, за В.Сєдовим, є дальшим розвитком середньодніпровської частини Черняхівської культури. Так само розглядає виникнення Пеньківської культури й І.Русанова, але вона вважає, що пеньківські пам'ятки на ранному етапі ще не можна пов'язувати із слов'яна-

ми. За І.Русановою, носії Пеньківської культури слов'янізуються лише в процесі інфільтрації в Подніпров'я населення Празько-Корчацької культури. В останніх працях В.Сєдов дещо змінив свою точку зору. Він об'єднав частину празько-корчацьких і пеньківських пам'яток України в одну групу і дійшов висновку, що вони ведуть своє походження від того землеробського населення Пшеворської й Черняхівської культур, яке "... не покинуло свого місця проживання в епоху великого переселення народів" [Седов, 1988, с.14].

Більш компромісної точки зору дотримуються Й.Германн і З.Ваня. Перший бачить слов'янські компоненти в ранньоримський час у Зарубинецькій культурі Полісся і Пшеворській культурі Верхнього Повіслення, а в пізньоримський час — у ріпнівській групі Черняхівської культури, іголомській, пшеворській, нижньосілезькій, добродзінській культурних групах [Herrmann, 1984, s. 3-10]. З. Ваня вважає, що процеси формування слов'янських етнічних груп охопили південні області Київської, північно-західні області Черняхівської і східну частину Пшеворської культур. Саме в цьому регіоні формувалися старожитності Празько-Корчацької культури VI-VII ст., що належали склавінам. Пеньківська культура відображає слов'янізацію антів, а Колочинська — південну частину балтів [Vana, 1980, s. 225-237].

В. Генсель бачить слов'янський компонент у складі Пшеворської, Черняхівської і Київської культур між Одрою і Дніпром. Разом з тим він визнав у першій культурі кельтські і германські елементи, а в другій — готські, фракійські, пізньоскіфські і сарматські. Ця територія, за В.Генселем, стала вихідною для слов'янських рухів, які охопили в ранньому середньовіччі Центральну, Східну і Південно-Східну Європу [Hensel, 1984, s. 181-192]. Слід відзначити, що серед польських археологів немає єдиної думки відносно витоків ранньосередньовічних слов'янських культур між Віслою й Одрою. К.Яжджевський, В.Генсель, З.Курнатовська, Л.Леціевич, В.Шиманський вбачають можливість культурних і етнічних зв'язків між ранньосередньовічними й пізньопшеворськими старожитностями. К.Годловський і М.Парчевський ці зв'язки рішуче заперечують.

Б.Рибаков у пошуках підоснов слов'янських старожитностей порівняв територію поширення Празько-Корчацької культури з ареалом культур більш ранніх періодів межиріччя Дніпра і Одри, починаючи з епохи бронзи. Він намітив п'ять етапів їх розвитку. Два з них охоплюють різні культури (Тшцінецько-Комарівську, Лужицьку, Білогрудівську, Чорноліську, Скіфську Лісостепову) епохи бронзи і раннього заліза. На третьому і четвертому етапах (II ст. до Н.Х. і IV ст. н.е.) на цій території відомі Пшеворська, Зарубинецька, Черняхівська

й Київська культури. Оскільки всі вони знаходяться в межах Дніпро-Одерського межиріччя, дослідник зв'язує з ними поетапне формування слов'янської етнокультурної спільності. На п'ятому етапі, який відноситься до раннього середньовіччя, вже виникають Празько-Корчацька і Пеньківська культури, які належать історичним слов'янам [Рыбаков, 1981, с. 214-230].

Не вдаючись до аналізу пам'яток доримського часу (їх поширення на одній і тій самій території нічого не вирішує), відзначимо, що Зарубинецька, Київська, Черняхівська і Пшеворська культури відносяться до кола тих старожитностей, які, на думку багатьох дослідників, повністю або частково володіють ознаками, що дозволяють порівнювати їх із старожитностями слов'ян V-VII ст.

О.Трубачов дотримується думки, — як нам здається, дуже близької до реальності, — що давні слов'яни змінювали регіони свого проживання [Трубачев, 1993, с. 231-270]. Це припущення, що базується на даних лінгвістики, узгоджується з археологічними спостереженнями. Однак археологія ніяк не може підтвердити локалізацію О.Трубачовим найдавнішої слов'янської правітчизни в Середньому Подунав'ї, де до пізньоримського часу і раннього середньовіччя немає слов'янських пам'яток.

Дуже цікаві спостереження зробив уже згадуваний І.Удольф, який картографував усі відомі найдавніші слов'янські гідроніми Східної, Середньої та Південної Європи. Проаналізувавши їх, він дійшов висновку, що правітчизна слов'ян лежала в Північному Прикарпатті — від Верхнього Попруття до верхів'їв Вісли. Звідси й почалося розселення слов'ян [Udolf, 1979, s. 1-23]. Ця гіпотеза не суперечить археологічним джерелам, але останні значно розширюють слов'янську територію вже в першій половині 1 тис. н. е.

Окрему думку щодо походження слов'ян висловив німецький археолог К.-В.Штруве. Він вважав, що для вирішення проблеми походження слов'ян на основі археологічних джерел необхідно починати з точки, де вони повністю і однозначно узгоджуються з писемними джерелами. Таке узгодження археологічних та історичних джерел він вбачає лише для пам'яток, починаючи з VI-VII ст. Усі спроби поєднання більш ранніх історичних звісток про слов'ян-венедів з певними культурними провінціями К.-В.Штруве вважав мало переконливими. Він сумнівається в тому, чи взагалі можливо в першій половині 1 тис. н.е. і раніше виділити будь-яку культурну групу, яка б зв'язувалась з історичними слов'янами. Разом з тим не виключає можливості, що слов'яни, пригнічені в культурному відношенні своїми сусідами, могли входити до складу багатоетнічних культурних утворень.

К.-В.Штруве вважав, що античні автори перших століть нової ери залишили достовірні звістки про проживання слов'ян-венедів на схід від Вісли, але просто складно знайти їм археологічні відповідники. В результаті К.-В.Штруве прийняв концепцію лінгвіста І.Удольфа, який на основі гідронімії визначає прабатьківщину слов'ян у Північному Прикарпатті і Верхньому Подністров'ї. На думку К.-В.Штруве, ця концепція відповідає історичним джерелам про слов'ян [Struwe, 1991, s. 9-28].

Останнім часом представники санкт-петербурзької історико-археологічної школи (М.Щукін, Г.Лебедєв та інші) зробили ще одну спробу знайти витоки ранньосередньовічних слов'янських старожитностей у так званих "безфібульних", "горшкоподібних" культурах ранньозалізного часу Північно-Східної Європи. Маються на увазі Мілоградська, Штрихованої кераміки, Юхновська, Дніпро-Двінська та Верхньоокська культури [Щукин, 1989, с. 56-62]. Проте названі старожитності справедливо визначені їх дослідниками як балтські або угро-фінські, тому ця концепція нічого суттєвого у вирішення проблеми формування слов'янських ранньосередньовічних етнокультурних спільностей не вносить, хоч і претендує на "нову" постановку питання. Уже сам факт існування між ними хронологічної лакуни і зовсім відмінна морфологічна структура робить їх порівняння некоректними. Культури, що лежать між ними, мають південно-східне або західне походження. Крім того, ранньосередньовічні пам'ятки слов'ян уже не "безфібульні", оскільки в останні роки на багатьох із них, особливо ранніх, знайдено фібули, причому в житлових комплексах. Отже, за своєю структурою вони вписуються в середньоєвропейський світ, а не північно-східний.

Якщо проаналізувати названі концепції, то не можна не помітити, що одні з них локалізують формування ранньосередньовічних слов'янських культур в якомусь одному невеликому регіоні, наприклад у Верхньому Подніпров'ї (В.Даниленко, Й.Вернер, К.Годловський) або Південній і Середній Польщі (І.Русанова), інші — на більш широкій території в кількох регіонах (Б.Рибаков, П.Третьяков, І.Германн, І.Земан, В.Генсель, В.Сєдов, З.Ваня та інші). Звідси і різні оцінки джерел та підходи до пошуків підоснов слов'янських ранньосередньовічних старожитностей.

Питанням місця території України в процесах етногенезу слов'ян багато уваги присвятили М.Грушевський та Я.Пастернак [Грушевський, 1904, с. 1-121; Пастернак, 1975, с. 5-106]. Ними зібрані, проаналізовані і широко використані писемні та інші джерела, в тому числі, особливо Я.Пастернаком, — археологічні. Вони розглядають

слов'ян як окрему етнічну групу європейського населення, що проживала поруч з кельтами, германцями, фракійцями, іраномовними, тюркомовними племенами, угро-фіннами та іншими. Вони застерігали проти спроб перенесення іменної номенклатури останніх на слов'ян. Так, М.Грушевський пише: "Популярна ж своїх часів, а й досі не зовсім забута ще слов'янська теорія, що гуни були слов'янами, не має за собою нічого, окрім кількох подробиць, що можуть об'ясняться що-найбільше слов'янськими елементами в державі Атіли" [Грушевський, 1904, с. 127].

Викладаючи свою точку зору на згадані проблеми, ми виходимо з того, що лише порівняльним методом у плані ретроспекції можна досягти певних успіхів на шляху пошуків джерельних витоків слов'янських ранньосередньовічних старожитностей.

Слід ще раз відзначити, що найбільшою перешкодою на шляху їх порівняльного вивчення із старожитностями римського періоду Південно-Східної Європи був до останнього часу брак пам'яток V ст. Це створювало видимість "хіатусу" на вказаній території після відходу готів і до появи ранньосередньовічних слов'ян. Виявлення і дослідження пам'яток кінця IV - V ст. показало, що саме вони розкривають основні закономірності переходу від культур пізньоримського часу до раннього середньовіччя.

У зоні порубіжжя Лісу і Лісостепу Південно-Східної Європи пам'ятки V ст. займають значну територію, яка тягнеться від верхів'я Псла на сході до верхів'я Дністра і Пруту на південному заході (рис. 49).

За характером матеріалу ці пам'ятки діляться на дві територіальні групи. Перша з них зв'язана із Середнім Подніпров'ям на обох берегах Дніпра і верхів'ями Південного Бугу, друга — із Середнім та Верхнім Подністров'ям і верхів'ями Пруту. Уже на самому ранньому етапі ці групи мали свої особливості в домобудуванні і кераміці. Вони пояснюються тим, що дніпровсько-бузька група типологічно якоюсь мірою зв'язана з київськими старожитностями, а дністровсько-прутська — із слов'янською частиною Черняхівської культури (пам'ятки типу Бовшева). У свою чергу, останні сягають своїм походженням пізньозарубинецьких і волино-подільських старожитностей ранньоримського часу (рис. 50).

Шляхом картографування пам'яток римського часу з достатньо вираженими місцевими ознаками, починаючи від Зарубинецької культури, які доходять до раннього середньовіччя, вдалося встановити певну стабільність їх розміщення в широкій зоні порубіжжя Лісу і Лісостепу, починаючи з II до V ст. (рис. 51-53). Оскільки найбільш

ранні пам'ятки ранньосередньовічних слов'янських культур, що виникають у V ст., також знаходяться у цій смузі і типологічно з ними зв'язані (однакові типи жител, ліпної кераміки), то можна зробити висновок, що порубіжжя Лісу і Лісостепу Південно-Східної Європи було зайняте слов'янами (протослов'янами) принаймні з рубежу н.е., що узгоджується з писемними джерелами I-II та VI ст. н.е.

Усі ці старожитності, незалежно від того, в яку культуру вони входили, пов'язуються типологічно і в хронологічній послідовності із ранньосередньовічними слов'янськими культурами (Празько-Корчацька, Пеньківська і Колочинська), що передбачає їхню генетичну спадкоємність і належність носіїв до споріднених груп.

У слов'янських ранньосередньовічних старожитностях проходить інтеграція елементів згаданих культур римського часу, але їхня участь у кожній з них різна. Київська культура стала підосновою колочинської групи з урахуванням того, що тут слов'яни поглинають балтський субстрат. Черняхівські пам'ятки Верхнього та Середнього Дністра (Черепин, Бовшів, Теремці, Сокіл, Бакота та інші) лягли в основу празьких старожитностей, а Хлопків, Рідний Край, Боромля та інші — пеньківських, у формуванні яких певну роль відіграли й елементи Київської культури.

Разом з тим майже усі культури першої половини 1 тис. н.е. цього великого регіону, особливо Черняхівська, включали в себе, крім слов'ян, елементи, які свідчать про присутність тут різних груп германського, балтського, іраномовного, фракійського населення. Лише після відходу під ударами гуннів готських племен, а з ними й сарматів-аланів у Подунав'я і далі на південний захід, слов'яни стають основною політичною силою в лісостеповій частині Східної Європи. У цей час, починаючи з V ст. н.е., проявляється повною мірою самобутня матеріальна культура венедів, антів та склавінів.

У ранньому середньовіччі слов'янські культури займають домінуюче становище не тільки в регіонах виникнення, а й далеко за їх межами, маркуючи шляхи великого слов'янського розселення і освоєння ними нових територій. В міру свого поширення вони більше членуються і переоформлюються, відображаючи реальні перегрупування слов'янських племен переважно в симбіозі із субстратним населенням. Якщо, наприклад, у Верхньому Подунав'ї на південь від Карпат в другій половині VI-VII ст. писемні джерела знають склавінів, археологічно представлених пам'ятками Празько-Корчацької культури, то у VIII-X ст. вони вже називають там морав'ян і чехів — їхніх безпосередніх нащадків, представлених керамікою дунайського типу з празькою підосновою. Аналогічну картину спостерігаємо на корінних слов'янських

землях на північ від Карпат. Тут у VIII-IX ст. живе південна група східнослов'янських племен, названих Літописом. Хорвати, тиверці, уличі, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни — нащадки тих же склавінів в інтеграції з антами. Вони представлені спорідненими Райковецькою і Волинцівсько-Роменською культурами. Кого ж представляють вони? Усіх східних слов'ян чи якусь певну етнічну групу, окрему від тих східнослов'янських племен, що сіли на балтський та угро-фінський субстрати? На це запитання ми відповіли в попередніх розділах цієї праці. Коротко сформулюємо відповідь і у висновках.

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ "УКРАЇНА"

Визначившись щодо проблеми походження історичних слов'ян та їхніх ранньосередньовічних старожитностей, можна поставити питання про витоки українського народу та походження назви "Україна". На основі аналізу писемних джерел видатний український історик М. Грушевський висунув припущення, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів [Грушевський, 1904, с. 1-211]. У світлі сучасних археологічних досліджень його гіпотеза може бути дещо уточнена і розширена.

Як сказано вище, на території України в V-VII ст. існувало три суміжні групи слов'янських старожитностей: Празько-Корчацька культура між Дніпром, Дністром та Верхньою Віслою, де, за писемними даними, у цей час жили склавіни; Пеньківська культура в Середньому Подніпров'ї, де Йордан розміщує антів; Колочинська культура у лівобережній частині Верхнього Подніпров'я, імені носіїв якої ми не знаємо.

На основі празьких старожитностей виникають пам'ятки типу Луки-Райковецької між Дніпром та Дністром, що датуються VIII-X ст., а пам'ятки Пеньківської і Колочинської культур входять лише одним із компонентів у Волинцівсько-Роменську культуру Лівобережжя цього ж часу. Другий складовий компонент лівобережних культур VIII-X ст., який став основним, привнесли нащадки Празько-Корчацької культури, які в кінці VII-VIII ст. не тільки зайняли все Правобережжя, а й перейшли на лівий берег Дніпра. Про це свідчить наявність на поселеннях і городищах Роменської культури керамічних форм, які типологічно зв'язуються з посудом Празько-Корчацької культури, курганних поховань, а також печей, нижня частина яких вирізана в материковому останці, спеціально залишеному в одному з кутів житла. Такі печі в VI-VII ст. відомі лише на поселеннях Празько-Корчацької культури на Західному Бузі (Ріпнів I, Ріпнів II, Ріпнів III), на Волині і в Румунії, куди у V-VI ст. переселилася частина склавінів — носіїв празьких старожитностей [Баран, 1972, с. 80-94]. На поселеннях Пень-ківської культури ні курганні поховання, ні житла з аналогічними печами не відомі.

Із старожитностями VIII-X ст. в хронологічному відношенні зв'язується більш пізній список племен, добре відомих за Літописом. Це — дуліби, бужани-волиняни (назви одного і того ж племені в хронологічній послідовності); деревляни і хорвати на Волині, у Верхньому Подністров'ї та Прикарпатті, де відкриті численні пам'ятки Райковецької культури; сіверяни — носії Волинцівської та Роменської культур на Лівобережжі Дніпра; крім того, поляни, уличі та тиверці, що займали регіони, які у VIII-X ст. також характеризуються керамікою типу Луки-Райковецької. У більш ранній період (VI-VII ст.) тут проходила смуга пам'яток Празько-Корчацької і Пеньківської культур.

Цілком можна припускати, що саме ці племена складали ту частину східнослов'янського населення, яке в подальшому своєму розвитку приводить до утворення своєрідної етнокультурної спільності із своїми мовними особливостями, що стала ядром України-Русі [Півторак, 1988, с. 52-87].

Якщо це припущення правильне, то, виходячи з археологічних джерел, які в часи М. Грушевського були ще невідомі, витоки культур — предків українців, слід шукати не тільки в пеньківських старожитностях Подніпров'я, залишених антами, а й у празько-корчацьких на території Верхнього Подніпров'я і Волині, де відкриті численні поселення склавінів. Це тим більш можливо, що вже у VIII-X ст. пам'ятки Райковецької культури, які виростають на основі Празько-Корчацької культури склавінів, не тільки займають усе Правобережжя від Дніпра до Вісли і від Прип'яті до Карпат та Буковини, а й стають одним із вагомих компонентів Волинцівської і Роменської культур Лівобережжя. Таким чином, усі літописні племена VI-X ст. на Правобережжі Дніпра вписуються в межі культури типу Луки-Райковецької, а лівобережне плем'я сіверяи виникає на змішаній склавіно-антській основі.

Усе це й визначає місце склавінів у тих історичних процесах, які привели до зародження етнокультурної спільності, що в кінцевому своєму розвитку стає ядром українського народу.

Сучасний стан археологічних досліджень дозволяє також впевнено говорити про відплив, починаючи з VI ст., частини антського населення на Балкани, а склавінів — на Середній і Верхній Дунай та в межиріччя Ельби і Заале, де і зафіксували їх писемні джерела і, зокрема, археологія. Очевидно, цим пояснюється і наявність спільних племінних назв по обидві сторони Карпат (дністро-волинські дуліби, чеські дуліби, паннонські дуліби, хорвати північно-карпатські, білі хорвати, чеські хорвати та ін.). Політичну активність наддніпрянських племен — нащадків склавінів — відзначають арабські автори, зокрема аль Масуді, про що було сказано вище.

У VIII-IX ст. відбувається перегрупування племен, але ми не знаємо таких екологічних, воєнних або соціальних катаклізмів, які приводили б до певної зміни населення лісостепової частини України. Населення цього великого регіону, незалежно від внутрішніх змін племінних структур та їхніх рубежів, що насамперед викликалися причинами соціально-економічного розвитку, поступово стало рушійною силою процесів, що привели до утворення Київської держави, а в умовах розпаду імперії Рюриковичів — до завершення процесів формування української народності. Коріння цих процесів сягає пізньоримського і ранньосередньовічного часу, коли старожитності склавінів стали підосновою матеріальної культури всіх східнослов'янських племен межиріччя Дніпра, Дністра і Верхньої Вісли та в інтеграції з пеньківськими пам'ятками антів — Волинцівсько-Роменської культури сіверян.

Отже, інтеграція антів і склавінів, їх велике розселення та перегрупування приводить до виникнення, а потім і до відокремлення тої групи східнослов'янських племен, що стала основою утворення українського народу.

На нашу думку, і походження назви "Україна" сягає антського періоду. Як відомо, етнонім "анти" не слов'янського, а іраномовного походження. Антами називали порубіжне із Степом слов'янське населення іраномовні степові скіфо-сармати. Ця назва з індо-іранського означає "крайні", "окраїнні". Вона була прийнята в іраномовному звучанні візантійськими писемними джерелами, але утрималася в них лише до початку VII ст. Надалі етнонім "анти" зникає з писемних джерел, як зникають із Північного Причорномор'я іраномовні племена. І все ж він не загинув безслідно, а залишився в народній традиції й був зафіксований Літописом під 1187 р. у формі "Україна". При цьому ця літописна згадка відноситься до тої ж порубіжної із Степом слов'янської території, де раніше існували поселення антів. Причиною запису була хвороба і передчасна смерть переяславського князя Володимира Глібовича, який повертався з походу на половців. "*У тім же поході розболівся Володимир Глібович недугою тяжкою, од якої він і скончався. І принесли його в город його Переяславль на носилицях, і тут преставився він, місяця квітня у вісімнадцятий день, і покладений був у церкві святого Михайла, і плакали по ньому всі переяславці. Він бо любив дружину, і золота не збирав, майна не жалів, а давав дружині; був же він князь доблесний і сильний у бою, і мужністю кріпкою відзначався, і всякими доброчесностями [був] сповнений. За ним же Україна багато потужила*" [Літопис руський, 1989, с. 343].

Як інтерпретувати ці дві згадки, безперечно, зв'язані територіально, але розділені значним проміжком часу? Якщо анти стосовно до римського, а потім візантійського Причорномор'я у сприйманні їхніх безпосередніх сусідів — скіфів і сарматів — були "крайніми", "окраїнними", то такими ж залишились і їхні нащадки стосовно до Візантії та її дунайсько-причорноморських провінцій, незалежно від того, яких внутрішніх перетворень вони зазнали. Тепер від них їх відділяли тюркські народи, що в середині 1 тис. н.е. витіснили із українських степів іраномовне населення. Можна вважати, що так само, як етнонім "анти" ("крайні", "окраїнні") відносився до населення всього слов'яно-номадського порубіжжя, так і етнонім "Україна" означав не край Переяславської землі, а всю порубіжну із Степом територію. Антські поселення Пеньківської культури від Сіверського Дінця до Дунаю дугою з півночі і північного заходу охоплювали північну частину Степу (рис. 3). Саме ця частина східнослов'янської території разом з населенням може бути підведена під назву "Україна". Це посилює і наступна літописна згадка назви "Україна Галицька" під 1189 роком. Покликаний галицькими боярами на княжіння в Галич князь Ростислав Берладнич "... *приїхав до України Галицької і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича за їх, (галичан), радою*" [Літопис руський, 1989, с. 347]. У цей період Галицька земля на південному сході сягала задністровських степів, отже, "Галицька Україна" — це також порубіжний із Степом регіон. На означення Північно-Карпатського регіону як "країни" вказує і ще одне джерело, а саме праця Константина Багрянородного "Про управління імперією", написана у 948-952 рр. За Константином Багрянородним, етнонім "хорвати" виводиться від грецького слова "хора" (χωρα) — "країна", "земля". Він 31-й розділ цієї роботи озаглавив "Про хорватів і про країну, в якій вони зараз живуть". Уже в самому заголовку вжиті обидва співзвучні терміни "χρωβατωу" (хорвати) і "χωρας" (країна). Отже, хорвати — мешканці країни, що перегукується з "Галицькою Україною". Третя літописна згадка під 1213 роком відноситься до Волинської України: "*Данило... з братом [Васильком] забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну*" [Літопис руський, 1989, с. 375]. Очевидно, тут маються на увазі порубіжні із Польщею райони.

Таким чином, у просторовому відношенні усі ці назви, що мають відношення до етноніма "Україна", охоплюють собою всі південні, південно-західні і західні порубіжні землі Київської держави від Переяславського до Галицько-Волинського князівства.

Якщо етноніми "анти" і "хорвати" — це власні назви (хоч і не самоназви) конкретних племен або племінних союзів, то "Україна", "Україна Галицька", "вся Україна", "Україна Берестейська" — це територіально-етнографічні иазви країв земель, що межували з номадським Степом і Польщею. Вони вживалися в той час населенням паралельно з назвою "Русь", "Земля Руська", "Галицька Русь" і т.п. поряд із конкретними назвами князівств або земель ("Переяславське князівство", "Галицько-Волинське князівство", "Галицька земля"). При цьому, на відміну від назв племен ("анти", "хорвати"), привнесених ззовні, терміни "Україна" можна вважати самоназвами, донесеними до літописців місцевими інформаторами, що вважали себе мешканцями цих земель. Саме на таке розуміння семантики термінів "Україна" наштовхує нас літописна згадка 1268 р. (в перекладі Л.Махновця — 1266 р.). Розповідаючи про воєнні сутички з поляками на Холмщині, літописець пише: "... *і стали ляхи пустошити довкола Холма... Але не взяли вони нічого, бо [люди] повтікали були в город, тому що вість їм подали були ляхи-українни*" [Літопис руський, 1989, с. 426]. Тут "ляхи-українни" подаються як українці, що жили в Польщі, польські українці, а не як "українні", тобто порубіжні поляки, які, очевидно, в цьому контексті належали до тих, що спустошували Холмщину. Отже, якщо були польські "українни", то чому нам відкидати можливість народного розуміння себе як руських чи галицьких "українян", які таким чином відокремлювалися від інших русів. Тим більше, що "Русь" — це була хоч і офіційна, книжна, але чужа політична назва Києво-Руської держави, привнесена на береги Дніпра і Дністра норманами-русами. В наступних літописних звістках (1280, 1282 рр.) йдеться про спільні порубіжні з Польщею землі. Літописець їх розуміє як територію "України Галицької". "*І спом'янув Володимир [Василькович — князь волинський], що раніш перед цім Лестько [Чорний], пославши люблінців, узяв був у нього село на Вкраїниці, за назвою Воїнь*" [Літопис руський, 1989, с. 434].

У хроніці Литовській і Жмойтській під 1256 і 1263 рр. вже іде мова про "Країни Руські" від Вільна до верхів'їв Німану, а під 1332 р. назва "всі Країни Руські" охоплює південно-західні землі Русі. "*По смерті Радивиловій Миксайло, сын его, вступил на князство Новгородское и Подляское, также и всъ краин русские от Вильна аж до жродел Неманов отчистим держал правом*". Під 1332 р. записано, що князь Ольгерд "*вси краины русские с Подольем поручил... сыновцам своим*".

З цього випливає, що у XII - на початку XIV ст. зафіксована в писемних джерелах назва "Україна" охоплює майже всі землі Південної Русі від Дніпра до Дністра і Вісли.

Особливо збільшується вживання назви "Україна" у наступні століття. Польський король Стефан Баторій в універсалі 1580 р. звертається до населення України Руської, Київської, Волинської, Подільської і Брацлавської, а в Густинському літописі під 1517 р. король Зигмунд посилає посла Прецлава Лянцкоронського в Україну "собирати люду". Отже, в XVI ст. "Україна" як назва виступає в сучасному етнографічно-географічному розумінні. И. Верещинський, католицький єпископ Києва, у 1594 р. писав, що Україна "... є довша і ширша ніж Велика і Мала Польща". П.Толочко знаходить для XVII ст. цю назву більш як у 30-ти документах [Толочко, 1995, с. 51-64]. Вона приймається населенням і як означення окремої країни, землі, і як окремого, хоч і руського в широкому розумінні, народу. Поняття "Русь" поступово втрачає свій попередній етногеографічний і політичний зміст і не тільки підміняється, а й заміняється назвою "Україна".

Це незаперечно ілюструють описи і карти, виконані для Франції у 1572 р., де назва "Ukraine" охоплює Правобережжя та Лівобережжя Дніпра, і, зокрема, "Опис України" з картами де Боплана. Останній 17 років працював в Україні і зафіксував реальну етногеографічну картину XVII ст. на основі не книжної традиції, а живого спілкування з людьми, її мешканцями. Це сприяло утвердженню назви "Україна" у географічній і політичній номенклатурі Західної Європи.

Все це дозволяє нам приєднатися до С.Шелухіна та Н.Яковенко, які схиляються до думки, що літописні "України" слід розуміти не тільки як порубіжжя, порубіжні землі, порубіжні міста, порубіжне населення, а як синоніми понять "країна", "край", похідних від прасло-в'янського "krajь", "ukraj", тобто "віддалений шматок землі", "віддалена частина території", ширше — "певна територіальна одиниця" [Шелухін, 1926; Яковенко, 1997, с. 11]. Свою точку зору С.Шелухін посилює порівнянням староукраїнського перекладу Пересопницького Євангелія (1561) з євангельськими текстами грецькою, латинською, чеською та сучасною російською мовами, де поняття "Україна" (літописне "украинь", "И ходил по всей украини Иорданской") відповідає грецькому "хора" — країна, земля; латинському "regio" — країна, регіон, або "fines" — земля, територія; чеському "krajina", "koncina" — земля, край, країна. Справедливо С.Шелухін назву "Україна" вважає ієрархічно нижчою, народною, стосовно до офіційної, книжної назви "Русь".

Отже, анти — окраїнні, хоч і інтегровані склавінами, — залишають свій виразний слід у назві "Україна", яка, проіснувавши поряд з офіційною книжною назвою "Русь", переживши кілька етапів свого відродження і спаду, повністю витісняє її і стає визначальною для окремого слов'янського народу, другого за кількістю населення.

Зрозуміло, що шлях від "Русі" до "України" був довгим і многотрудним.

Ми в основному згодні з трактовкою цієї проблеми С.Шелухіним (опускаючи його інколи надмірний патріотизм) та Н.Яковенко, об'єктивність якої в нас не викликає сумніву. Разом з тим ми не сумніваємося в тому, що перша літописна назва "Україна" не виникла сама по собі із нічого, а була породжена народною традицією, що веде свій початок з глибокої давнини. Вона була зафіксована Йорданом, автором VI ст., під іменем антів ("окраїнних"), що були одним з трьох слов'янських племінних об'єднань, відомих у часи Візантії.

Як назви "Русь", "Київська Русь" у вузькому та широкому прочитанні появилася на теренах Східної Європи лише в IX ст. разом із норманами-русами, так і назва "Україна" була започаткована в IV ст. скіфо-сарматським іраномовним степовим населенням, що називало своїх північних багаточисельних слов'янських сусідів "антами" — "окраїнними". Обидва ці етноніми — "анти" і "русь" — для слов'ян є привнесеними ззовні. Але, мабуть, не випадково назва "Україна" в першу чергу утверджується у тих регіонах східних слов'ян, де вона виникла, а "Русь" через Велике Московське князівство переходить у назву "Росія" там, де вперше появилися нормани-руси. Обидві назви відіграли в історії східних слов'ян різні ролі. Вони то перехрещувалися, то розходилися, визначаючи в різні періоди різні статуси того населення, якому належали. Зрештою, будучи назвами окремих етнічних груп (назва "Україна" ніколи не поширювалася на північно-східні райони Русі), вони остаточно визначили окремішність двох найбільших східнослов'янських народів. Не маючи глибшого коріння, ніж назва "Русь", північні частини східних слов'ян залишилися з цим етнонімом, додавши до нього частки "Біло-" "Велика" ("Білорусь", "Велика Русь"), що також підкреслює окреме етнічне походження білоруського та російського народів. Назва "Мала Русь", що якийсь час після розпаду Київської держави побутувала поруч з "Великою і Білою Руссю", поступово була витіснена назвою "Україна". У часи найбільших народних напружень у боротьбі за суверенність ця назва підкреслювала глибокі історичні витоки українського народу, його стремління до самоутвердження і право на самостійне державне існування. Тому вона була прийнята остаточно національним відродженням XIX ст., а у XX ст. стала офіційною, визнаною світом національною назвою Української держави.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

ПИТАННЯ ЕКОНОМІКИ ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯН

§1. Землеробство і скотарство

Писемні джерела застають слов'ян-венедів на території, де з глибокої давнини існували землеробсько-скотарські традиції. В цю природну зону входить і лісостепова частина України. Помірний клімат, родючі ґрунти, трав'янисті луки, добре розвинута річкова система — все це сприяло розвитку землеробства і тваринництва. В.Петров навіть схиляється до думки, що землеробів у лісостеповій зоні України, незважаючи на міграційні процеси, можна вважати автохтонним населенням. Мінялися археологічні культури, а землеробське населення, принаймні якась його частина, залишалося на своїх корінних землях. Отже, венеди-слов'яни, згадані римськими авторами I-II ст. н.е., повинні мати глибокі місцеві підоснови. Вже Корнелій Тацит у I ст. н.е. звернув увагу на осілість венедів, їхню відмінність від кочових сарматів та близькість за способом життя і поведінкою до землеробських германців [Свод древнейших известий о славянах, 1991]. Візантійські писемні джерела середини 1 тис. н.е. містять більш конкретну інформацію про характер господарства давніх слов'ян. Так, Псевдо-Маврикій пише, що слов'яни володіють великою кількістю різної худоби і "плодів земних", складених у скирти, особливо проса та пшениці [Свод древнейших... 1991]. Прокопій Кесарійський свідчить, що слов'яни, нападаючи на придунайські провінції Візантії, захоплювали велику кількість худоби [Свод древнейших... 1991]. Відомості візантійських авторів продовжують арабські джерела. Ібн-Руста, автор X ст., вказує, що більшу частину слов'янських посівів займає просо, а самі вони пасуть свиней, як араби овець. За свідченням іншого арабського автора середини X ст., Ібрагіма Ібн-Якуба, слов'яни двічі на рік засівають поле і збирають два врожаї. Отже, не може бути сумніву, що землеробство та тваринництво займали у господарстві раннього середньовіччя і в більш ранній час провідне місце.

Землеробство і тваринництво у господарській діяльності слов'ян відображено і в лінгвістичній термінології [Трубачев, 1991, с. 211-225].

Найбільш ґрунтовні матеріали про господарську діяльність давніх слов'ян, в тому числі і предків українців, дає археологія в поєднанні з палеоботанічними дослідженнями. Нерідко обвуглені зерна злаків вдається розчистити в господарських ямах-коморах або на долівці житлових будинків. Крім того, їх добувають шляхом промивання гумусного заповнення житлових та господарських споруд. Палеоботаніки навіть встановлюють асортимент культурних рослин у складі обпаленої глиняної обмазки із розвалу стін будинків, кераміки. За даними їх досліджень, основними злаковими культурами у лісостеповій і південній частині лісової зони були просо, ячмінь, пшениця-двозернянка (полба). Вирощувалися й інші сорти пшениці (голозерні, м'яка карликова), жито, овес; відомі і технічні культури: льон, конопля. З городніх культур можна назвати горох, ріпу, редьку, цибулю, часник [Янушевич, 1976; Пашкевич, 1991]. Звертає на себе увагу поступове кількісне зростання голозерних пшениць та жита.

Встановлено, що набір зернових культур сусідніх із слов'янами етнічних груп нерідко відрізнявся як у кількісному відношенні одних і тих же сортів, так і за асортиментом. Цікаво, що за цими показниками лісостепове населення багатоетнічної Черняхівської культури культивувало ті ж зернові культури (просо звичайне, плівчастий ячмінь, пшениця-двозернянка, жито, горох, льон), що і носії Київської культури. Натомість черняхівське населення Лівобережного Подунав'я не вирощувало жита, гороху, льону, а у степових регіонах Північного Причорномор'я носії тої ж Черняхівської культури надавали перевагу голозерним пшеницям, бобовим культурам — гороху, виці, ервілії, чині. У цьому випадку етнографічні відмінності, встановлені за характером ліпного посуду і жител, корелюються із певними відмінностями господарської діяльності в різних регіонах черняхівського ареалу, де переважало неслов'янське населення. Фракійське населення Українського Прикарпаття (Липицька культура і культура Карпатських курганів) вирощувало досить значну кількість чумизи та вівса.

Населення Лісостепу і Полісся у 1 тис. н.е. використовувало під посіви надзаплавні землі, заплави та перші, переважно низькі, надзаплавні тераси. З часом посівні площі розширюються за рахунок освоєння чорноземних підвищених надзаплавних терас і плато.

Все ж таки, виходячи з наявних технічних засобів, слов'янське населення в 1 тис. н.е. надавало перевагу легким для обробітку низинним ґрунтам перед більш родючими, але важкими для оранки мисовими чорноземами. Обробіток чорноземів на мисових плато помітно розширюється наприкінці 1 тис. н.е.

Землеробство було орним, але екстенсивним. Ділянки експлуатувалися до повного виснаження. Їхня родючість відновлювалася шляхом довготривалого або короткочасного перелогу залежно від потреб господарства. Перехід до інтенсивного землекористування відбувся у VIII ст. Його пояснюють поліпшенням кліматичних умов і збільшенням народонаселення. Невідривною складовою частиною обробітку ґрунтів, особливо в Поліссі, була підсіка — засіб розчищення нових земель під посіви. Це підтверджує порівняно значна частка посівів проса і ячменю — культур, що вимагають незасмічених ґрунтів і дають найкращі врожаї на спалених підсіках.

У першій половині 1 тис. н.е., зокрема в першій чверті, переважали ярі культури (просо, пшениця-двозернянка, плівчастий ячмінь). Це підтверджується наявністю відповідних бур'янів — їхніх супутників. У другій чверті 1 тис. н.е. слов'янське населення, що входило до складу Черняхівської культури, певною мірою чергувало ярі та озимі культури. У ранньому середньовіччі, особливо у VIII-X ст., ширше застосування сівозмін та скорочення строків перелогу приводить до двопілля. На поселеннях Райковецької та Роменської культур збільшується асортимент сортів пшениці, появляється насіння характерних для озимих культур бур'янів. Однак двопілля не витісняє повністю перелогової системи та підсіки.

Прогрес у землеробстві супроводжувався вдосконаленням сільськогосподарських знарядь праці.

Порівняльне їх вивчення за хронологічними періодами свідчить про відповідність технічних засобів певним системам землеробства. На рубежі н. е. населення Зарубинецької культури для зрихлення землі користувалося дерев'яним ралом типу знайдених у торфовищах біля с.Токарі Сумської та с.Жабичі Чернігівської областей.

Носії Черняхівської культури певною мірою користувалися плужним ралом із залізним наральником та череслом. В одній із господарських споруд на черняхівському поселенні біля с.Ріпнів Львівської області нами знайдено залізний наральник і чересло, що лежали поряд на долівці. Залізні вузьколезові наральники та чересла відомі і на інших поселеннях Черняхівської культури, що знаходилась у сфері провінційно-римських впливів (рис. 55:2).

Систематичне застосування залізних наральників на дерев'яних ралах починається з раннього середньовіччя. Вони відомі із поселень в Бакоті, Городку на Хмельниччині та інших. У VIII-X ст. збільшуються їхні розміри, вдосконалюється конструкція в напрямку до перевертання підрізаного пласта, збільшується глибина оранки — до 10-15 см.

Населення Зарубинецької культури врожаї збирало невеликими (10-24 см), асиметрично вигнутими залізними серпами із бічною п'яткою. Такі ж серпи відомі на черняхівських і синхронних їм київських пам'ятках.

Ранньосередньовічні серпи більш досконалі. Вони довші, мають відігнуту пряму ручку, ближчі до сучасних.

У 1 тис. н.е. відомі і залізні коси. Зокрема, в одному із поховань черняхівського могильника в с.Чернилів Руський знайдено 5 серпів і 4 коси.

У I-II ст. н.е. на Середньому і Верхньому Дністрі з'являються поодинокі ротаційні жорна, хоч основним засобом для помелу зерна і розщеплення його на крупу були зернотерки, а для очищення від плівки — кам'яні ступи. Жорнові споруди на спеціально обладнаних майданчиках досить широко використовувалися населенням Черняхівської культури, а в наступних V-VII ст. жорнові камені нерідко трапляються на слов'янських поселеннях Празько-Корчацької і Пеньківської культур. Масове використання жорен припадає на VIII-X ст. Наприкінці тисячоліття вони повністю витісняють зернотерки.

Поряд із землеробством важливе місце у господарстві східних сло-в'ян займало тваринництво і птахівництво, яке завжди було його невід-ривною частиною. Тваринництво (молоко, м'ясо, яйця) суттєво доповнювало запас продуктів харчування землероба, особливо взимку, коли заморожені туші у господарських ямах-коморах зберігалися тривалий час. Крім того, тварини (воли, коні) були основною тягловою силою. Тому коси для збирання трави і заготівлі сіна появляються разом із серпами. Уже в перших століттях н.е. відомі пружинні ножиці для стрижки овець. Коней використовували і під верхову їзду, про що свідчать знахідки кінської збруї, зокрема вудил, а також залізних шпор.

Важливість тваринництва у господарстві найкраще визначають знахідки тваринних кісток на поселеннях, які за кількістю займають друге місце після кераміки. Вивчення остеологічного матеріалу дозволило встановити склад свійського стада.

Перше місце у слов'янських господарствах стабільно займає велика рогата худоба, на другому місці — свиня і на третьому — дрібна рогата худоба. Кінь займає переважно четверте місце. На окремих черняхівських поселеннях (Черепин, Бовшів) велика рогата худоба та свиня представлені однаковою кількістю особин. Загалом на трьох досить широко розкопаних нами поселеннях на Західному Бузі і Дністрі (Ріпнів II, Бовшів II, Черепин) велика рогата худоба за кількістю особин (81) становить 43,10%, свиня (63 особини) — 33,5%, дрібна

рогата худоба (20 особин) — 13,3%; кінь (11 особин) — 6%. Крім того, зустрічаються кістки собаки та домашньої птиці.

Незначна кількість кісток коней на поселеннях в усіх слов'янських культурах не відбиває їх реального місця у стаді, а свідчить про те, що конина порівняно рідше, ніж м'ясо інших видів тварин, вживалася в їжу. Цікаво, що в південних районах Лісостепу, поряд із кочовим світом, також і в слов'ян на друге місце після корів виходить дрібна рогата худоба, збільшується кількість кісток коня. Це безперечний вплив кочового господарства. Однак за своїм складом стадо у населення степової зони дещо інше, тут домінують кістки вівці та коня. Північні сусіди слов'ян — балти та фінни — віддавали перевагу свині та коню.

Серед промислів, що також займали певне місце в господарстві землеробів, передусім згадаємо мисливство. Воно служило доповненням продуктів харчування, а також було одним із засобів отримання хутра і шкір для пошиву одягу, взуття чи окремих його деталей. Шкурки пухнастих звірів також часто йшли на обмін.

Як свідчить етнографія різних мисливських народів, обробка тушок хутрових звірів, м'ясо яких не вживалося у їжу, проходила на місцях полювання, тому кісток диких тварин на слов'янських поселеннях завжди менше, ніж свійських, — переважно 10-20% від усього остеологічного матеріалу. Види диких тварин і птиці, м'ясо яких вживалося у їжу, представлені кістками кабана, лося, оленя, тура, козулі, зубра, зайця, тетерева, рябчика. Хутрові звірі — це ведмідь, вовк, борсук, лисиця, видра, куниця та ін. За свідченням східних авторів, у 1 тис. н.е. хутро було одним із ходових товарів, яким торгувало слов'янське населення на причорноморських та прикаспійських ринках. Хозари отримували данину від слов'янських племен також хутром. Мисливство і збиральництво в господарстві слов'ян лісостепової зони мало лише допоміжне значення, його роль була дещо вищою у лісовій зоні. Простежується тенденція до зменшення питомої ваги мисливського промислу при порівняльному вивченні матеріалів першої і другої половини 1 тис. н.е.

На пам'ятках усіх слов'янських культур 1 тис. н.е. знайдені кістки та луска риб, а також рибальське спорядження: гачки, остроги, важки для сітей та ін. Відомий широкий спектр риб: щука, плотва, судак, сом, лящ, сазан, линки, осетр. В археологічному відношенні слабо представлене бортництво, хоч за етнографічними та фольклорними даними воно в господарстві слов'ян займало помітне місце. Лише на городищі Монастирьок у житлі VIII-X ст. знайдені рештки обвугленого дупла із стільниками та медом, а на городищі Воргол на р.Сейм — залишки меду в одному із горщиків.

§2. Ремесло

В міру піднесення землеробства і тваринництва створювалися умови для розвитку ремесел. Вагоме місце серед них посідає металургія. Слід відзначити, що після виходу фундаментальної праці Б.Рибакова "Ремесло Древней Руси" (1948 р.) деякий час питаннями металургії слов'ян займалися лише принагідно, у зв'язку з вивченням соціально-економічних процесів. Лише деякі археологи присвятили цьому питанню окремі дослідження [Брайчевський, 1964]. Нині це компенсується організацією спеціальних металографічних досліджень з використанням методів природничих наук. Вивченням металургійного виробництва та фізичного і хімічного складу металів в Україні успішно займаються Г.Вознесенська, Д.Недопако, С.Паньков та ін. [Вознесенская, 1990, с. 383-392]. Їхня діяльність засвідчує велику перспективність металографічних досліджень і їх значення для розуміння не лише процесів розвитку металургії, а й більш загальних проблем — соціальних і навіть етнокультурних. Зокрема, простежено в багатьох випадках спадкоємність досягнень у металургійному виробництві першої половини 1 тис. н.е. і раннього середньовіччя.

Металургійне виробництво, що забезпечувало своєю продукцією всі інші види діяльності, одне із перших виділилося в окрему галузь. Його значення в економіці та побуті безперервно зростало. Постійно вдосконалюється і сам процес виробництва заліза, який еволюціонує в напрямку до все вужчих спеціалізацій. 1 тисячоліття н.е. застає металургію на рівні, коли видобуток руди, підготовка її до плавки, отримання металу у вигляді півтора-двокілограмових шматків криці, її проковки для подальшого видалення шлаків та виготовлення з неї готової продукції було справою одного спеціаліста. Лише з періоду раннього середньовіччя відбувається відокремлення металургії від ковальської справи, виникають невеликі виробничі осередки.

Як і в попередні часи, протягом 1 тис. н.е. залізо як сировину отримували сиродутним способом із болотяної руди. В перших віках н.е. існувало два типи горнів: 1-й — горни із наземною або заглибленою

в землю шахтою і передпічною ямою, 2-й — горни у вигляді ям із шлаковипуском. Обидва типи були стаціонарними спорудами багаторазового використання (рис. 56).

Населення Зарубинецької культури користувалося першим типом горнів. Біля с.Лютіж Київської області відкрито 15 таких горнів, а також близько 400 ям для випалювання та зберігання деревного вугілля і накопичення болотяної руди. Очевидно, металурги цього осередку забезпечували залізом кілька общин у найближчій окрузі, а може, все плем'я. Такі центри вже були відокремлені від землеробських общин і представляли окрему галузь виробництва. Сліди плавки заліза виявлені майже на 20 зарубинецьких поселеннях [Пачкова, 1974, с. 50-60]. Залишки залізоплавильних горнів, конструктивно зв'язаних із житлами, відкрито нами на поселенні в Ремезівцях Тернопільської області.

На території Українського Закарпаття у с.Ново-Клинове та під Уманню на Черкащині відкрито центри з багатьма горнами одноразової плавки. Вони близькі до провінційно-римських залізоплавильних центрів та великого Свентокжиського центру під Краковом на території Польщі.

У другій чверті 1 тис. н.е. також існували горни багаторазової та одноразової плавки, але на території України таких виявлено лише одиниці. На черняхівському поселенні в с.Лопатна в Молдові горни були складені з вапнякових плит на глиняному розчині. Але майже на всіх досліджених черняхівських поселеннях знайдена криця. Можливо, вона надходила із Свентокжиського та інших металургійних центрів.

У другій половині 1 тис. н. е. технологія залізовидобутку залишається такою ж. По одному або по кілька горнів відкрито на поселеннях VI-VII ст. у Ріпневі II на Львівщині, Волоському в Надпоріжжі, Семенках, Самчинцях на Південному Бузі тощо.

Значним спеціалізованим центром по виробництву заліза було поселення в Гайвороні на Південному Бузі. Тут відкрито 24 стаціонарні сиродутні горни, а також залишки агломераційних печей для підготовки руди для плавки. Виробничі потужності цього центру могли задовольнити потреби в залізі цілого племінного об'єднання.

Залізодобувне і залізопереробне виробництво помітно зростає на етапі VIII-X ст., тобто в переддержавний період. Для цього часу відомо ряд великих центрів залізоплавильного та залізообробного виробництва. Це Григорівка на Середньому Дністрі, де відкрито 25 горнів, Пастирське городище, Битиця, Монастирьок у Подніпров'ї, а також ряд поселень з кількома або одним горном (Рашків I на Середньому Дністрі, Ріпнів I на Львівщині, Паріївка

і Хрінівка на Південному Бузі, Червеневе у Закарпатті, Волинцеве на Сумщині та інші).

Невеликі виробництва забезпечували одну або групу сільських общин, розташованих гніздами на невеликій відстані одна від одної. Потужні виробництва обслуговували населення цілого племені, навіть племінні об'єднання.

Для поліпшення якості залізних виробів широко застосовувалася цементація заліза, наварювання сталі на робочі частини залізних знарядь праці. Появляються чіткі ознаки відокремлення плавки заліза від виготовлення залізних виробів. Наприклад, на городищі в с.Зимне, що було племінним центром дулібів, зафіксоване у вигляді напівфабрикатів виготовлення залізних та бронзових виробів, хоч тут немає ознак залізоплавки.

Металографічний аналіз продукції ковалів дозволяє визначити рівень технології металообробки, а заразом і рівень професіоналізму виробників, розкрити процеси розвитку виробничих можливостей слов'ян на різних хронологічних етапах.

За даними Г.Вознесенської, понад 700 ковальських предметів з пам'яток 1 тис. н.е. пройшло металографічну обробку.

Встановлено, що групи зарубинецьких племен на рубежі ер до певної міри оволоділи технікою пластичної обробки металу. Зустрічаються предмети з цементацією леза, що пройшли процес гартування та пакетування. Відчувається вплив латенських традицій на металообробку зарубинецького населення.

У другій чверті 1 тис. н.е. під впливом римських провінцій дещо підвищується рівень металургійних технологій. При виготовленні знарядь праці ковалі поєднують прийоми пакетування, цементації і гартування. Дещо нижчий рівень ковальства спостерігається у північно-східних племен Київської культури. Разом з тим і київські, і черняхівські ремісники виготовляли свою продукцію на замовлення, а не на ринок. Якщо стан ковальського виробництва представити асортиментною кількістю залізних виробів, то в період Зарубинецької культури, за сучасними даними, їх було 40, а в черняхівському ареалі — близько 60. Помітно зросло виробництво землеробських знарядь, ремісничих інструментів та предметів озброєння. При цьому не слід забувати, що до складу Черняхівської культури входив ряд неслов'янських груп.

У період раннього середньовіччя (VI-VIII ст.) поглиблюється процес дальшої спеціалізації металургійного виробництва. Появляються спеціальні залізодобувні центри типу Гайворона чи Григорівки, залізообробні типу Зимного, Бернашівки і Пастирського. Важливою рисою цього часу є концентрація металургійного виробництва на городищах, які

нерідко виконують функції адміністративних, навіть релігійних центрів, наприклад, Зимне. Появляються скарби дорогоцінних речей, складені з предметів як чужого, так і місцевого слов'янського виробництва.

Вироби слов'янських ремісників V-VII ст. вказують на продовження технологічних традицій попереднього періоду. У VIII-IX ст. слов'янське ковальство дещо підвищує свій рівень, особливо на Лівобережжі Дніпра в межах Волинцівської культури. Тут під впливом Хозарського каганату вперше появляються вироби із використанням сталі, виконані за технікою тричленного зварювання, переважно із смугою високовуглецевої сталі, вваренoї у залізний каркас. Значно зростає кількість залізних виробів, а в них частка інструментарію, що збільшує потужність виробництв.

Продовжуючи традиції ковальства антсько-склавінських часів, населення літописних союзів племен дещо міняє свою орієнтацію залежно від їх територіального розміщення.

Якщо правобережні племена, вдосконалюючи виробництво, продовжують переважно традиції попереднього часу, що сягає кельтської та провінційно-римської орієнтації, то лівобережне населення сіверян широко використовує і нові технологічні здобутки виробництва сталі, що надходили з південного сходу. Загальна тенденція розвитку залізної металургії поступово наближує її до ринкових відносин.

Кольорова металургія на території України характеризується своїми специфічними рисами. Тут не було промислових запасів кольорових металів. Найбільш імовірно, мідь поступала до слов'ян із сусіднього Семигороддя, куди були спрямовані південні потоки слов'янського розселення. Ремісники-ювеліри, а також ковалі-універсали не тільки використовували злитки міді, а й піддавали повторній обробці старі попсовані предмети, що вийшли з ужитку. Куски бронзи як сировина, хоч і не в значній кількості, зустрічаються майже на всіх слов'янських поселеннях протягом 1 тис. н.е.

Із кольорових металів виготовлялись, головним чином, прикраси, кінське спорядження і дуже зрідка посуд, що вимагало відносно значної кількості сировини. Оскільки ювелірні вироби як дорогоцінності мають більше естетичне, ніж практичне значення, то і попит на них був обмежений. Тим самим вони є рідкісними знахідками на рядових поселеннях. Значно більше їх на городищах, де жила слов'янська общинна або племінна еліта, зокрема у складі скарбів, які нагромаджували заможні слов'янські дружинники або купці. Нерідко прикраси і металеві деталі одягу (сережки, фібули, пряжки) зустрічаються в похованнях, особливо в багатих. Всі вони ілюструють соціальну диференціацію слов'янського суспільства.

Звідси кількісний і якісний хронологічний розподіл скарбів. На початку 1 тис. н.е. скарби переважно невеликі. У слов'янському середовищі вони є рідкісним явищем. Їх кількість значно збільшується в другій половині 1 тис. н.е., особливо в період великого розселення слов'ян.

Тут слід відзначити неоднорідність предметів у складі скарбів, що вказує на різні джерела їхнього походження. Проте безсумнівно, що значна їх частина виготовлена у місцевих слов'янських майстернях, наприклад, на городищі в Зимному, де поряд з готовими виробами були і форми для їх відливки та напівфабрикати, або в житлі-майстерні на поселенні в Бернашівці, де И.Винокуром знайдено понад 60 кам'яних форм для їх відливання. У VIII-X ст. деякі типи жіночих прикрас дозволяють зв'язати їх з конкретними групами літописних східнослов'янських племен. Але це стосується лише тих північних і північно-східних регіонів, де у процесі свого розселення слов'яни поглинають місцевий чужий субстрат, який, у свою чергу, впливає на розвиток їхньої матеріальної і духовної культури.

У хронологічному вимірі не тільки зростає кількість ювелірних виробів і їх асортимент, а й підвищується технологія виробництва, появляється більше прикрас, виготовлених із дорогоцінних металів.

Вивчення технології виробництва предметів з кольорових металів розкриває ускладнення технологічних прийомів та їх вдосконалення. На рубежі ер та в перших століттях н.е. зарубинецькі майстри виготовляли бронзові фібули, браслети, кільця, каблучки, різного роду підвіски і проколки шляхом простого кування. Лише дехто з них вдавався до прийому відливки. З II століття н.е. появляються відливні бронзові вироби, в тому числі з виїмчастою емаллю. Їхня хронологія поки що не дозволяє визначити район появи перших центрів їх виготовлення. Територія поширення величезна. Це вся Прибалтика, Білорусь, Прикам'я і Північна та Середня Україна. Найбільша їх кількість, за Є.Гороховським, виявлена на Середньому Подніпров'ї.

Технологія цих виробів вимагала неабиякої майстерності. Бронзові литі прикраси з геометричними, різної форми виїмками заливалися різноколірною емаллю. Це надавало їм ажурного, високохудожнього вигляду, що вражає нас і сьогодні.

Ранньосередньовічні слов'янські майстри на Середньому Дніпрі, а після Бернашівської знахідки виявилось, що і на Дністрі, виготовляли характерні пальчасті фібули, що мали широкий попит не тільки на слов'янських ринках. Крім пальчастих фібул, до комплексу ювелірних виробів слов'янських майстрів входять браслети з потовщеними кінцями, пряжки, сережки, прикрашені зерню, сканню, скроневі кільця, бляшки поясного набору та інші різноманітні нашивні бляшки,

наконечники паска з карбованим чи прорізним орнаментом, лунниці, різного роду підвіски, нашийні гривни і т. п. Асортимент виробів сягав сотні найрізноманітніших предметів, що вписуються в коло євразійської групи ювелірного ремесла.

Ранньосередньовічне ювелірне ремесло базується на складній технологічній основі. Дослідження кам'яних форм з Бернашівки показало, що відливання проводилось або безпосередньо у кам'яних формах, виготовлених із місцевих порід каменю, або по восковій моделі. Застосовувались прийоми карбування або тиснення, зернь, орнаменти з привареного дроту (скань), штампований орнамент, гравірування по гладкій поверхні, інкрустація, позолота.

У ранньому середньовіччі поступово формується одяг та кінська збруя племінної верхівки, дружинника, общинних старійшин, жіноцтва різних соціальних рівнів і простих общинників, що разом виробляє певний художній стиль, властивий для різних племінних груп східного слов'янства.

Важливе місце в комплексі археологічних знахідок посідає кераміка, зокрема посуд. Доступність сировини (глини) і способів виготовлення, а також властивість відносно довго зберігатись у землі незалежно від стану вологості і температури робить посуд найбільш масовим матеріалом на археологічних пам'ятках. Появившись у неоліті і постійно вдосконалюючись, керамічне виробництво не втратило свого значення в житті людини і сьогодні. І хоч воно, на відміну від металургії, не було і не є визначальним чинником суспільно-економічного розвитку, його значення в археології вимірюється іншими, не менш цінними властивостями. Набір посуду, втілюючи естетичні смаки людей, відбиває етнографічні, а значить, і етнічні особливості їх певних груп, племен, народів. Кераміку називають "прапором археологічної культури". Чимало етнокультурних спільностей отримали свою назву за формою або характером орнаментації посуду ("Культура мальованої кераміки", "Культура шнурової кераміки" і т. п.). Посуд тривалий час може зберігати свою традиційність, відображаючи звичаї давніх суспільств, їхню культуру. Форма посуду, його орнаментація, обробка поверхні в межах певних етнічних груп відзначаються стійкістю і своєрідністю. Керамічні комплекси зазнають відчутних змін лише в період глобальних суспільних криз та корінних етнічних зрушень.

Керамічне виробництво почалося з виготовлення посуду ручним способом, переважно жінками для своєї сім'ї. З появою гончарного круга та спеціалістів гончарів воно набуло статусу ремесла.

Найкращі художні зразки з лаковим покриттям поверхні посуду належать античній культурі. Ні до, ні після неї керамічне виробництво вже не піднімалось до такого художнього рівня.

Перше тисячоліття н.е. застає слов'ян на рівні ручного виготовлення глиняного посуду. Існує припущення, що в Зарубинецькій культурі появляються майстри-керамісти, переважно жінки, які своїм посудом забезпечували потреби найближчих груп сусідніх сімей. Вони вже почали використовувати поворотну підставку, яку можна вважати зародком виробничо-керамічних вдосконалень.

Асортимент зарубинецької ліпної кераміки був досить різноманітним і досяг того рівня, при котрому у майбутньому (до появи гончарного круга) він не зазнав скільки-небудь відчутних змін. Основні форми — це горщики для приготування їжі та великі корчаги для зберігання припасів, невеликі чорнолощені горнятка, миски, кухлики і зрідка глеки столового або ритуального призначення. Кухонний посуд досить грубий, з домішками жорстви і шамоту в глині. Столовий виготовлений більш старанно, з дрібнішими домішками, гладкою, часто лискованою поверхнею. Його на поселеннях відносно небагато — до 15%. Випалювалась зарубинецька кераміка на вогнищах.

Приблизно такого ж рівня ліпна кераміка виявлена на поселеннях Київської культури другої чверті 1 тис. н.е. і на слов'янських пам'ятках раннього середньовіччя. Майже не міняється технологія її виготовлення. Дещо зменшується кількість форм, урізноманітнюється профіль кухонних горщиків, зменшується кількість посудин з пролощеною поверхнею, а в ранньому середньовіччі вони майже повністю зникають. До мінімуму зведена кількість мисок і глечиків, тобто ліпного столового посуду, який замінюється дерев'яним, точеним на токарному верстаті.

Інша картина спостерігається на території синхронної Київській Черняхівської культури. На тих черняхівських поселеннях у лісостеповій зоні України, що належали слов'янам, ліпний посуд (переважно різні типи горщиків) вживається лише для кухонних потреб — або зрідка для збереження припасів. Для столових потреб використовується високоякісний гончарний посуд. Його виробництво появляється на території України близько середини 1 тис. до н.е. у грецьких містах Північного Причорномор'я. У Закарпатську область гончарний посуд приносять кельти. У перших століттях н. е. у Верхньому Подністров'ї виникає Липицька культура, фракійське населення якої, поряд з ліпною керамікою, користувалось і гончарним столовим посудом. У лісостеповій зоні на слов'янських пам'ятках, що входили до складу Черняхівської культури, гончарне виробництво приходить з римських причорноморських та придунайських провінцій, про що ми вже говорили вище. Звертає на себе увагу масштаб виробництва. На території України відомо близько 50 місцезнаходжень гончарних майстерень. За підра-

хунками О.Бобринського, майстер-гончар міг виробляти щоденно від 30 до 80 посудин. Гончарні горни різних розмірів, що являють собою повні аналогії до провінційно-римських, вміщали від 25 до 150 посудин [Бобринский, 1978, с. 26-33]. Випалювали посуд у відновному (редукційному) режимі при мінімальному доступі кисню, що обумовлювало колір посудин від світло-сірого до темного. Черняхівські гончарі виготовляли кухонні горщики та піфоси — посудини для зберігання прнпасів, різноманітний столовий посуд: миски, глечики, кухлі, келихи, триручні вази. Вони прикрашалися вигадливим орнаментом та зображеннями, що мали не тільки естетичний, а й магічний зміст. Окремі екземпляри є справжніми витворами декоративного мистецтва. Поширення гончарного посуду в III-IV ст. набуло таких масштабів, що на ряді поселень, зокрема в причорноморській зоні, він витісняє ліпну кераміку або зводить її використання до мінімуму. Гончарний посуд тепер майже повністю заміняє ліпну кераміку при здійсненні похоронних обрядів.

І все ж таки, на відміну від готів та інших неслов'янських груп, у населення Північного Причорномор'я і Подунав'я, в тих лісостепових районах, де жили слов'яни, поряд з гончарним посудом на поселеннях зберігається традиційна ліпна слов'янська кераміка, що сягає 50% усього керамічного комплексу. Вона в поєднанні з житлами і визначає їхнє етнічне обличчя.

Типологічне вивчення гончарних горнів та сіроглиняної гончарної кераміки вказує на їх належність до єдиного провінційно-римського стилю, поширеного серед романізованих народів Європи, особливо Подунав'я і Причорномор'я, де знаходилися провінційно-римські виробничі центри (Ольвія, Тіра, Аквінкум та інші).

Черняхівська гончарна кераміка виготовлялась на ринок і експортувалась у райони, віддалені від центрів її виробництва, наприклад, на територію, зайняту Київською культурою.

У середині 1 тис. н.е. відбуваються події загальноєвропейського масштабу, які помітно знижують керамічне виробництво, а в окремих регіонах, у тому числі в Східній Європі, приводять на деякий час до його повного занепаду. Основні причини — занепад Римської імперії та велике переселення народів, що призводить до варваризації Європи.

В Україні гончарне виробництво не зникає зразу. В гунський період (V ст. н.е.) на слов'янських поселеннях у невеликій кількості (3-15%) зустрічається сіроглиняний посуд, що продовжує черняхівські традиції. На поселенні в с.Глибока Чернівецької області Л.Вакуленко відкрито гончарну майстерню з горном того часу, конструктивно зв'я-

зану із слов'янським житлом. Сіроглиняна гончарна кераміка в поєднанні з ліпним слов'янським посудом виявлена нами в шести житлах на поселенні V-VII ст. Празько-Корчацької культури в с.Рашків на Буковині. Вона відома і на ряді інших поселень цього часу на Дністрі (Лука-Каветчинська, Кодин та ін.).

У комплексах слов'янських поселень VI-VII ст. сіроглиняного гончарного посуду вже немає. З цього випливає, що в цей період і до кінця VIII ст. - початку IX ст. слов'янське населення на терторії України і Східної Європи знову користується тільки ліпним посудом. У Подунав'ї на території римського лімесу виробництво гончарного посуду продовжує існувати протягом усього раннього середньовіччя. Це засвідчено керамічними комплексами і на слов'янських поселеннях.

Для різних племінних груп слов'ян на території України, яким належали три різні культури (Празько-Корчацька, Пеньківська і Колочинська), притаманні свої, до певної міри специфічні форми посуду.

Відродження гончарного ремесла на слов'янських теренах Південно-Східної Європи починається лише в другій половині VIII- на початку IX ст. Як порівняти з III-IV ст., значно міняється технологія, склад керамічної маси, оформлення зовнішньої поверхні посуду. Зокрема, втрачається спосіб пролощення зовнішньої поверхні, а також лощений сітчастий орнамент на гладкій матовій поверхні, штампований орнамент і т. д. Із давніх здобутків слов'янські гончарі використовують лише хвилястий заглиблений орнамент. Він став багатшим, нерідко покриває весь корпус посудини. Крім гончарного посуду власного виробництва, яке розвивається від ручного слаборотаційного круга до ніжного швидкоротаційного, лівобережні групи слов'ян використовують гончарний високоякісний посуд своїх сусідів — алано-болгарського населення Салтівської культури. В ареалі останньої відкрито ряд великих гончарних центрів VII-VIII ст. (Канцерка, між теперішніми Дніпропетровськом і Запоріжжям). Помітне місце (від 5-10% до 50%) салтівська гончарна кераміка займає на пам'ятках Волинцівської культури. Освоєння слов'янами гончарного круга ще довго не витісняє ручного способу формовки посудин. Ліпний посуд часто прикрашається по краю вінчика пальцевими вдавленнями. Для Роменської культури, як для ліпної, так і для гончарної кераміки, стає характерним мотузковий орнамент, зроблений паличкою, на яку намотувався шнурок, а також круглий штамп, гребінцеподібні наколи. Крім горщиків, виробляються миски, цідилки з отворами для приготування сиру, сковорідки з низьким бортиком. У X-XI ст. виробництво гончарного посуду помітно вдосконалюється і поступово витісняє ліпну кераміку спочатку на городищах, а потім і на поселеннях.

Важливе місце у виробничій діяльності слов'ян займала деревообробка. Поряд з глиною дерево — найбільш доступний, придатний для виробництва матеріал. Дерево використовувалося як для будівлі житла і господарських споруд, укріплень, так і для виготовлення деталей різноманітних знарядь праці, зброї, меблів і побутових речей. Деревообробні інструменти знайдені на поселеннях практично всіх археологічних культур, залишених слов'янами, або носіями яких були слов'яни поряд з іншими етнічними групами. На слов'янських поселеннях Черняхівської культури виявлені сокири, тесла, струги, долота, ложкоподібні свердла, а на поселенні III-IV ст. у Бовшеві Івано-Франківської області — добре збережений різець від токарного верстата. Крім того, у тому ж Бовшеві і на поселенні в с.Ріпнів Львівської області знайдено нами по одному мергельному пряслицю для веретена, виточеному на токарному верстаті. Залізний токарний різець знайдений В.Ауліхом на слов'янському городищі VI-VII ст. в с.Зимне Волинської обл. Ці знахідки дозволяють вважати, що токарний верстат, появившись у III-IV ст., більше не зникає із виробництва. Можливо, цим пояснюється і брак глиняного столового посуду в ранньому середньовіччі, який у той час був замінений дерев'яним точеним, отже, не зберігся, як і інші вироби з дерева. В усякому разі для періоду Києво-Руської держави знахідки дерев'яного точеного посуду відомі із культурного шару деяких пунктів, де збереглися органічні залишки. Очевидно, деревообробка досягла рівня спеціалізації у галузі будівельного і столярного виробництва.

На слов'янських пам'ятках 1 тис. н.е. виявлено чимало різних предметів, виготовлених із кістки чи рогу тварин. Це проколки, голки, накладки для луків, гребені та ін. Виробництво більшості із цих речей здійснювалося в рамках домашнього промислу. Виготовлення гребенів з художньо оформленими орнаментованими спинками, зокрема в період Черняхівської культури, вимагало спеціальних умінь та навичок. Їх значна кількість та широке розповсюдження практично по всьому ареалу культури вказує на масове виробництво, на ринок. На поселенні III-IV ст. в с.Снітинці Київської області Б.Магомедовим відкрита майстерня по виготовленню гребенів [Магомедов, 1992, с. 94-116]. За характером виявлених матеріалів тут майстрами по кістці були готи, що входили до складу Черняхівської культури.

Доступним матеріалом, хоч і не легким для обробки, був камінь. Слов'яни широко користувалися ним для обкладання вогнищ, а з IV ст. у тих регіонах, де поклади каменю залягали неглибоко або виходили на поверхню (Середнє та Верхнє Подністров'я), з нього почали складати печі-кам'янки. У другій половині 1 тис. н.е. вони поступово поширили-

ся на все Правобережжя, а також у ряд регіонів слов'янського розселення, зокрема в Подунав'я і на Ельбу. Нерідко печі-кам'янки існували поруч з глиняними печами, нижня частина яких вирізана у материковому останці в одному із кутів житла.

Ще одним із видів господарської діяльності слов'ян, де широко використовувався камінь як сировина, є помел зерна. У перших століттях нашої ери з каменю виробляли зернотерки і ступи, а з другої чверті в побут входять жорна. Жорнові камені виявлені на багатьох поселеннях і городищах, як в культурах раннього середньовіччя, так і на більш ранніх. Їх виробляли з різних порід каменю, а найбільше із ефузивної туфоподібної породи. Зокрема, таке виробництво відоме на Вінниччині поблизу сучасних сіл Жорнище та Лугова Іллінецького району. Тут на місці доісторичного вулкану існували два кар'єри, де видобували камінь [Хавлюк, 1980, с. 30-34]. Жорнові камені з Лугівського центру були широко відомі і в Подніпров'ї, і в Подністров'ї.

М'який камінь, переважно мергель, широко використовувався для виготовлення ливарних форм, у яких відливали прикраси з кольорових металів. Понад 60 таких форм знайдено на поселенні в Бернашівці на Дністрі, про що згадувалося вище.

Із Середнім Подністров'ям зв'язані перші спроби слов'янської кам'яної скульптури. В Іванківцях, Бакоті, Непоротові, Ставчанах та інших поселеннях виявлені кам'яні ідоли із зображеннями поганських богів. Відомою чотиригранною скульптурою з каменю є так званий Збруцький ідол — Світовид, випадково знайдений у річці Збруч. В останні роки неподалік від місця знахідки І.Русановою та Б.Тимощуком відкрито слов'янське поганське святилище.

Такі види виробництва, як прядіння, ткацтво, обробка шкіри та пошиття одягу і взуття в умовах натурального господарства тривалий час залишалися домашніми промислами. На слов'янських пам'ятках вони представлені багатьма предметами (пряслиця для веретен, грузила для ткацького верстата, деякі деталі одягу), які засвідчують ці види необхідної для життя діяльності.

§3. Обмін і торгівля

Обмін товарами має глибокі традиції. Розвиваючись, він переростає в торгівлю. Обмін і торгівля займали важливе місце в житті слов'янських племен.

Як засвідчує археологія, найбільш активні зв'язки слов'яни підтримували з латенським населенням Подунав'я, Центральної Європи і Прибалтики, а потім з римськими і візантійськими провінціями та античними центрами Північного Причорномор'я. В епоху раннього середньовіччя, особливо за посередництва Хозарії, слов'янські подніпровські племена налагоджують торговельні зв'язки з арабським світом.

При цьому вже з раннього середньовіччя слов'янське населення північних та півично-східних районів тяжіє до прибалтійської торговельно-економічної зони, а південно-східні племена Подніпров'я і Подністров'я підтримують постійні зв'язки з південними причорноморськими та придунайськими центрами.

Уже в період Зарубинецької культури, крім предметів з Прибалтики та латенського світу, вгору по Дніпру завозилися вино та олія в амфорах грецького виробництва. У цей же час і більш пізні періоди надходили столовий посуд, скляні, бронзові, навіть срібні і золоті вироби грецького, римського і візантійського виробництва (фібули, пряжки та інші деталі одягу, браслети, каблучки, сережки, скляні та пастові намистини, бронзові і срібні монети). Їх еквівалентом було хутро, мед, віск, шкури, можливо, зерно і раби. Работоргівля набула політичних масштабів у часи великого розселення слов'ян та їх походів на Дунай і на Балкани. Слов'янські племена Подніпров'я фактично контролювали Великий торговельний шлях по Дніпру, що поєднував обидві торгові зони — Прибалтику і Причорномор'я. Можливо, цим пояснюється прихід на територію України готів у III-IV ст. н.е. і підкорення ними венедів, а в IX ст. — норманських дружин на чолі з князями з династії Рюриковичів. Відомий потяг до Дніпра і Хозарського каганату, якому слов'яни певний час платили данину. Боротьба за Дніпровський торговельний шлях, який приносив відчутні економічні вигоди, з певними перервами тривала протягом усього 1 тисячоліття.

В археологічному відношенні краще простежуються зв'язки слов'ян з античним півднем, котрий досягнув високого рівня промислового виробництва, ніж з Прибалтикою, де виробництво знаходилось на тому ж рівні, що і в слов'ян. Останнє позначене переважно бурштиновими виробами. Разом з тим через посередництво слов'янських торговців античні товари попадали в Прибалтику, де зустрічалися і предмети середньодніпровського виробництва.

Встановлено, що в римський період, зокрема в III-IV ст., на територію Подністров'я переносились і певні провінційно-римські виробництва. Свідченням цього є велике поселення — провінційно-римська факторія в с.Комарів Кельменецького району на Буковині, де відкрито гончарне виробництво та виробництво скла, а також незвичні в цьому регіоні кам'яні будівлі. Є всі підстави вважати, що і виробництво досконалого, навіть високохудожнього сіроглиняного гончарного посуду здійснювалося висококваліфікованими провінційно-римськими гончарами. Вони одночасно і збували свою масову продукцію місцевому населенню.

Очевидно, провінційно-римські торговці організували на території України грошовий обіг римськими денаріями.

Грошові операції власними монетами слов'яни почали здійснювати лише в кінці 1 тис. н.е. — в період правління київських князів.

Тривалий час слов'яни використовували срібні і золоті монети, а також бронзові як сировину для виготовлення коштовних прикрас, тому їх нерідко збирали сотнями і тисячами, на що вказують виявлені в Україні скарби монет [Брайчевський, 1964; Кропоткин, 1961, 1962].

Що стосується скарбів VI-VIII ст. типу Мартинівсько-Трубчівського, то їх можна трактувати і як продукт вдалих походів на візантійські провінції, дорогих подарунків слов'янським племінним вождям, навіть збору данини з місцевих племен.

Міжнародна торгівля, у якій бере участь і слов'янська дружинно-торговельна еліта, помітно зростає у VIII-X ст. Волзький і Дніпровський шляхи в цей час набувають статусу міжнародних, їхнє значення в торговельних операціях прибалтійської і південної зон зростає. Все це піднімає економіку слов'ян, хоч і не нівелює поділу східнослов'янських ринків, одні із яких зорієнтовані на Прибалтику, інші на Каспій і Причорномор'я. Очевидно, ця орієнтація підживлювалась і тим субстратним населенням, яке інтегрувалося слов'янськими поселенцями, з одного боку, у Подунав'ї і на Балканах, з другого — на Двіні і в Поволжі.

§4. Суспільний лад і соціальні відносини

Проблеми суспільно-економічних відносин у період формування слов'янських племінних об'єднань, що припадає на 1 тис. н.е., мають велику літературу і розглядаються з різних позицій. Радянські історики і археологи були змушені дотримуватись офіційної доктрини, згідно з якою суспільство на шляху до державних відносин повинно було пройти ряд обов'язкових етапів: родова община, сусідська або територіальна община, поява приватної власності і майнова диференціація, поява класів і держави як апарату насильства.

Особливі дискусії викликало питання про перехід від родової общини до територіальної. Писемні джерела не дають ясної відповіді на це. Дозволяють його різне трактування й археологічні матеріали. Тому одні дослідники (Б.Рибаков, П.Третьяков, В.Довженок та ін.) вважають, що сусідська (територіальна) община виникає вже на початку другої половини 1 тис. н.е., інші доводять родово-общинні відносини до періоду виникнення Київської держави. Б.Тимощук поділяє період другої половини І тис. на дві стадії: первіснообщинну (VI-VII ст.) та передкласову (VIII-IX ст.) [Тимощук, 1995, с. 237-238].

З нових позицій, врахувавши результати етнографічних досліджень, підійшов до вирішення питання суспільних відносин у слов'янському світі Я.Баран. Він розглядає проблему соціально-економічного розвитку слов'ян у додержавний період у руслі загальноцивілізаційного процесу і цілком справедливо вважає, що слов'янські суспільні структури не відрізнялися від суспільних структур інших європейських народів [Баран Я., 1992, с. 3].

Вивчаючи слов'янську общину-верв на основі повністю розкопаного поселення Райковецької культури кінця VII - початку IX ст. Рашків І, Я.Баран виявив чіткі закономірності в його плановій структурі, які відображають систему соціальних груп його мешканців. Основною суспільною ланкою на поселенні були великі патріархальні сім'ї, представлені окремими групами жител із спільним двором та господарськи-

ми приміщеннями. Останніх було завжди менше, ніж жител. Їх розташування та орієнтація в межах групи, а також співвідношення між собою відбивають строго фіксовану генеалогію і визначають пряму і бічну лінії родинних зв'язків між членами великих сімей. Останні, у свою чергу, займають чітко визначені групи жител на поселенні.

Шляхом діагональних прив'язок ним встановлено, що пізніші житла планіграфічно прив'язані до більш ранніх. Вони орієнтовані таким чином, що лінія, проведена через кут, у якому розташована піч і протилежний за діагоналлю кут, впирається в один із кутів більш раннього житла, фіксуючи прямий зв'язок між старшим і молодшим поколіннями (батьками і дітьми). Після розподілу усіх 80-ти жител на три хронологічні періоди і чотири будівельні етапи знайдена ще одна закономірність, яка полягає в тому, що синхронні житла в групі завжди були розташовані напівколом. Дослідник цю підсистему називає лінійно ув'язаними дугоподібними структурами [Баран Я., 1992, с. 8]. На його думку, ця підсистема відбиває бічну лінію родинних зв'язків усередині великої патріархальної сім'ї. Шляхом порівняльного аналізу рашківських планувальних структур, де вперше вдалося відкрити прямий зв'язок між розташуванням жител на поселенні та характером родинних зв'язків, з такими ж структурами слов'янських поселень більш ранніх та пізніших культур автору вдалося показати універсальність цієї системи. Вона з явною послідовністю повторюється на інших поселеннях Райковецької культури, синхронної їй на Лівобережній Україні Роменської культури (городище Новотроїцьке) і доживає до періоду Київської Русі. З деякими несуттєвими особливостями ця система установлена на поселеннях таких більш ранніх археологічних культур, як Празько-Корчацька, Пеньківська, Київська, слов'янська північна група Черняхівської культури, волино-подільська група, зарубинецька, а також на ранньосередньовічних слов'янських пам'ятках Польщі, Словаччини, Чехії, Німеччини та ін. Фактично ці ж планувальні структури з незначними місцевими відмінностями притаманні усім регіонам розселення дніпро-карпатських груп слов'ян. Зокрема, чітке групове розташування жител із спільним для кожної групи двором і спільними господарськими ямами простежено на повністю розкопаному нами поселенні Празько-Корчацької культури V-VII ст. Рашків III. При цьому, починаючи з моменту виникнення цього поселення і до часу його занепаду, групова забудова ні разу не порушується. Лише поступово в межах груп збільшується кількість житлових об'єктів. На поселенні Рашків III добре простежується закономірність, згідно з якою велику сім'ю складають родичі, що займають всі синхронні житла в групі навколо спільного двора, але живуть вони,

очевидно, парними сім'ями в окремих житлах. Оскільки в кожному житлі стояла піч-кам'янка, то слід вважати, що парні сім'ї, отримуючи свою частку із спільної родинної комори, самі виготовляли собі їжу [Баран Я., 1988, с. 12-18].

Слов'яни цю систему сприйняли лише на рубежі ер, тобто з періоду Зарубинецької культури. На території Західної Європи вона застосовувалася раніше, принаймні з доби бронзи. Особливо виразно ця система простежується на кельтських пам'ятках, звідки вона, хоч і в різний час і різними шляхами, прийшла до германців і слов'ян [Баран Я., 1992, с. 8].

Розроблена Я.Бараном система генеалогічних зв'язків знаходить своє підтвердження в етнографічних матеріалах. Саме етнографи, вивчаючи суспільні відносини сучасних народів у різних частинах світу, розробили схеми періодизації первісної історії, які визначають шляхи переходу від недиференційованих суспільств до держави. Нині ці схеми загальноприйняті. Вони мають універсальний характер і фіксуються на величезних просторах від Тихого до Атлантичного океанів.

Ієрархічні ступені в родовій організації виділяються вже з періоду неоліту, коли появляється рід як система суспільної організації. Відтворювальні форми господарства, що приводять до підвищення продуктивності праці і збільшення продукту, водночас збільшують відповідальність виробників за нагромадження та перерозподіл його надлишків. Це приводить до ускладнення родової організації. У межах роду появляється ще одна структура, яка у літературі отримала назву ліниджу, де походження кожного його члена ведеться від конкретного предка [Дрегер, 1986, с. 80]. Вона зафіксована планіграфічно на поселеннях ранньослов'янських культур. При потребі (на випадок позовів) фіксована система стає гарантом звичаєвих прав членів общини. Ліниджі, яких у складі роду може бути кілька, перебирають від нього ряд його функцій і обов'язків. Тепер додатковий продукт виробляється, нагромаджується і розподіляється всередині ліниджу. Лише члени ліниджу мають право на його отримання в силу своєї належності до нього і установленого в ньому свого родинного місця. Це обумовило появу нової форми фіксації родинних зв'язків членів ліниджу по вертикалі, яка тепер суттєво доповнює стару горизонтальну систему родинних зв'язків у межах родової общини. З виникненням унілокального парного шлюбу і включенням за ним до ліниджів нових родичів у межах роду встановлюються дві системи зв'язків: вузька — родинна і широка — родова. Фактично в межах роду появляються великі сім'ї, які складають рід. Члени цих сімей є одночасно членами роду із правами власності родової землі, хоч обробляли її на окремих ділянках, закріплених

за ліниджами. Різний віковий і потенційний склад сімей приводить до нерівномірності їхнього прибутку, хоч право приналежності до роду кожному його члену забезпечувало рівну частку.

Виникає потреба перерозподілу (редистрибуції) додаткової продукції, що нагромаджується. Крім того, якась частина продукції повинна була становити запас на випадок стихійних лих, оборонних потреб у час воєнних подій або спорядження військових дружин при організації походів. Все це вимагало створення механізму перерозподілу, який в англомовній літературі отримав назву "протодержави — чіфдому", що дослівно означає "вождівство" [Васильєв, 1981, с. 157-175]. Отже, появляється влада власності. Сім'ї, що виробляли найбільшу кількість продукції для редистрибуції, ставали престижними, що підвищувало авторитет представленої ними генеалогічної лінії. Члени цих престижних сімей ставали спочатку виборними лідерами, які очолювали владу вождівства. Згодом ця влада, що сприймалася суспільством як результат дії вищих сил, сакралізувалась і переходила у спадкоємну. Виникає так званий "конічний клан", очолений обожнюваним лідером, а генеалогічна близькість до нього визначає ранги і статуси кожного із членів вождівства за ієрархічними ступенями. Ця ієрархічна будова позначалася шляхом фіксації постійного поділу прямих і бічних ліній генеалогічних зв'язків. Саме ця картина відкрита Я.Бараном у планувальній системі на рівні слов'янського поселення Рашків І. Вона виявилась характерною для всього слов'янського ранньосередньовічного світу [Баран Я., 1992, с. 9-12].

Не можна не погодитися з думкою дослідника, який лінійну систему планування ранньослов'янських поселень розглядає як фіксацію відносин, що випливають з функціонування конічного клану, основи тієї соціальної організації, яка названа вождівством. Отже, рід, лінідж, велика патріархальна сім'я, вождівство з конічним кланом — це універсальні системи соціальної організації людства на шляху до виникнення його найвищої організаційної форми — державності. Давні слов'яни на стадії становлення їх на історичній арені переживали саме ці форми соціальної структуризації. Якщо таке розуміння процесів суспільно-соціального розвитку слов'ян правильне, то слід погодитись, що "...на території України з найдавніших часів безліч разів виникали і гинули протодержавні об'єднання, аж поки не з'явилась перша держава — Київська Русь" [Баран Я., 1992, с. 11].

Гніздове розташування слов'янських поселень, що простежується від Зарубинецької культури, та групово-дворове розташування жител на них повністю відповідають етнографічним описам простих вождівств. Поступово ускладнюючись, вони набувають організаційних

форм протодержав. Їх центрами, за Б.Тимощуком, були великі поселення із залишками ремесел, а в ранньому середньовіччі — і городища. Саме на городищах типу Зимного, з довгим будинком-кантиною, досить рельєфно розкриваються функції центрів вождівств — редистрибуційна і сакральна. Такі городища були сховищами общинних запасів, місцями народних зборів, релігійно-обрядових церемоній, там влаштовувалися бенкети-братчини і т. п.

Самі групи поселень із своїм центром і групи жител на них, поєднані багатьма взаємно переплетеними лініями родинних господарських і територіальних зв'язків, за влучним висловом дослідника, укладаються як фігурні візерунки на одній суцільній тканині. "При цьому кожна фігура має самостійне значення, але в той же час втрачає сенс поза всім візерунком" [Баран Я., 1992, с. 13].

Суспільний розвиток ранньосередньовічних слов'ян іде шляхом об'єднання простих вождівств у складні протодержавні. У нашому випадку просте вождівство — це плем'я, складне вождівство — це племінне об'єднання, союз племен. Літопис згадує княжіння полян, деревлян та інших племінних груп, де елітні роди, за М.Грушевським та іншими дослідниками, виступають у розумінні династій (Бож з його синами і старійшинами та інші).

За В.Ключевським та М.Артамоновим, плем'я "валіняна", згадане аль Масуді, утворило союз племен, які підкорялися їхньому вождю — Маджаку. Згадані автори розглядають його як один із найдавніших слов'янських племінних протодержавних союзів у межиріччі Дніпра і Західного Бугу. У світлі викладеного вище він відповідає ознакам протодержави — складного чіфдому. Тим більше, що в межах цього об'єднання знаходиться Зимнівське городище, яке слід вважати економічним, адміністративним, політичним, релігійним і, зрештою, — редистрибуційним центром дулібо-волинського об'єднання. Це найдавніше і найбагатше за металевими знахідками слов'янське городище V-VII ст. із своїм місцевим ремісничим виробництвом цілком відповідає ознакам, що визначають центр — столицю союзу племен. Понад 20 тисяч фрагментів тільки слов'янської ліпної кераміки, знайденої на городищі, без будь-яких чужих домішок, повністю виключає сумніви щодо слов'янської належності його еліти. Це одне із чергових об'єднань-вождівств на території України, яке розпалося під ударами аварів, не досягнувши державної завершеності. Його історичне значення полягає в тому, що воно підняло об'єднавчі процеси споріднених племінних груп правобережних слов'ян до рівня державотворчості.

Фактор насильницького чужого втручання, зокрема степових племен, несприятливо впливав на економічний розвиток слов'ян, що,

у свою чергу, гальмувало і викривлювало процеси їхнього соціального розвитку, знижувало їхні культурні досягнення.

Слов'янські суспільно-політичні структури Південно-Східної Європи, зокрема племінні об'єднання на рівні складних вождівств (чіфдомів), співвідносяться з балканськими "славініями", краще відомими за писемними джерелами. Якщо врахувати, що балканські "славінії" були створені тими ж слов'янськими групами, які переселилися сюди з території України, то результати порівнянь їх одних з одними не можуть викликати сумнівів.

Г.Літаврін, вивчаючи соціально-політичні організації слов'ян на Балканах, розглядає згадані в писемних джерелах "славінії" як зародки ранньофеодальної державності у слов'ян [Литаврин, 1984, с. 194-196].

Це не суперечить сучасним поглядам на чіфдоми. Візантійські джерела певною мірою розкривають соціально-політичні форми славіній VII-VIII ст. На чолі кожної із них, очевидно, стояв князь, влада якого могла бути спадковою. Можливо, князь був сюзереном тих племінних вождів, що входили у склад його об'єднання [Иванова, Литаврин, 1985, с. 34-98]. Разом з тим відсутність правових легалізованих форм примусу робили ці об'єднання нестійкими, скороминучими. Пригадаємо вже приведену в цій праці цитату з Маврикія, який вказує на велику кількість слов'янських вождів, серед яких немає згоди, а "вирішене одними зразу порушують інші".

Усе сказане про славінії відноситься і до тих племінних об'єднань-чіфдомів, що виникали і зникали в Україні. Така доля спіткала і дулібо-волинський союз, на місці якого для VIII-IX ст. Літопис знає вже окремі племена волинян, деревлян, полян та ін.

Очевидно, поява багатих скарбів типу Мартинівки, скупчених у районі Середнього Подніпров'я, також може служити доказом формування племінних організацій на чолі з полянською елітою, що становила конічний клан складного вождівства. Наявність багатства в руках елітних груп у світлі етнографії можна інтерпретувати як появу інститутів відчуження майна.

Привертає увагу те, що на території більшості літописних племен у VIII-X ст. виникають городища — центри їх економічного, політичного, культурно-релігійного і адміністративного життя. Деякі з них доживають до періоду утворення Києво-Руської держави і переростають у міста (Київ, Чернігів, Галич та інші). Найбільше таких економічно сильних і перспективних центрів у цей час появилося на Середньому Дніпрі — важливій водній артерії, що поєднувала причорноморську і прибалтійську торговельні зони. Тут осідало найбільше бага-

тих активних людей. Опираючись на них, місцеві київські князі, а пізніше династія Рюриковичів силою утверджують свою владу над аморфною масою общинників. Спочатку в межах Київської землі, де жили поляни, а надалі поступово вони поширюють її на всі інші східно-слов'янські племена.

Тепер племінні об'єднання-вождівства, які не знали легалізованого апарату примусу і підпорядковувалися племінному клану на чолі з місцевим князем завдяки його "харизматичності", зустрілися з легалізованим апаратом примусу — військовою дружиною. Створена на їх основі і при їх участі держава Київська Русь із своєю феодальною ієрархією приводить до поступового відмирання інститутів первісності. Община набуває рис територіальності.

Культурна, економічна і політична сила племінних об'єднань — чіфдомів, зокрема, які завдяки своєму етнічному складу та географічному положенню тяжіли до різних торговельно-еконо-мічних зон, проявилась у федералізації Києво-Руської держави, що зрештою зумовило її розпад.

ВИСНОВКИ

Вивчення археологічних матеріалів рубежу та 1 тисячоліття н.е. на території України, а також суміжних регіонів і їх порівняння з писемними лінгвістичними та антропологічними джерелами показало всю складність етнокультурних процесів на території Південно-Східної і Центральної Європи, особливо в першій половині 1 тис. н.е. З одного боку, простежується безперервна заселеність та поступовий розвиток матеріальної культури автохтонного слов'янського населення, з другого — наявність культурних компонентів, привнесених ззовні іраномовним, фракійським, германським, балтським, тюркським населенням. Складні, не позбавлені драматизму взаємосплетіння економічних, політичних та культурних інтересів різноетнічних груп, поступова асиміляція або витіснення місцевим слов'янським населенням усього зайшлого — одна з важливих закономірностей історичного розвитку Південно-Східної Європи у середині 1 тис. н.е.

Можна вважати доведеним, що корінні місцеві мешканці лісостепової зони України, починаючи з рубежу 1 тис. н.е., коли античні автори згадують венедів-слов'ян на схід від Вісли, пережили всі інвазії і ніколи не були витіснені повністю з місць свого проживання або знищені. Переселенські рухи германців з північного заходу і зустрічні їм потоки сарматів з південного сходу та фракійців з півдня лише змінювали політичну обстановку, приводили в рух місцеві племена, викликаючи локальні переміщення і перегрупування, порушували стабільність суспільних структур, привносили свої, нові елементи до матеріальної культури, зміщували напрямки економічних і політичних зв'язків. Це доведено в останні десятиліття, коли було заповнено новими археологічними пам'ятками та матеріалами хронологічні лакуни, що спостерігалися у другій половині I - II ст. н.е. після занепаду Зарубинецької культури в її класичному вияві й у V ст. після розгрому гуннами готського племінного союзу. Деякі дослідники (И. Вернер) припускали, що лісостепова частина України після відходу готів наприкінці IV ст. до появи тут населення, представленого ранньосередньовічними слов'янськими пам'ятками, протягом ста років була незаселеною. Ця вигадана версія відривала старожитності ранньосередньовічних слов'ян від давніших культур Українського Лісостепу, позбавляючи їх будь-яких місцевих підоснов. Так підводилася база під концепцію, згідно з якою слов'яни з'явилися тут лише у VI ст. з північних поліських регіонів, а до цього тут жили германці та інші неслов'янські племена. Проте така картина виявилася далекою від об'єктивної істини.

Як встановлено новими археологічними дослідженнями, в широкій смузі на межі Лісу і Лісостепу слов'янські старожитності виділяються принаймні з рубежу ер, і ніщо після цього не розриває і не припиняє повністю їх еволюційного розвитку. В результаті вони трансформуються в ранньосередньовічні слов'янські культури. Ця смуга позначається наявністю численних архаїчних слов'янських гідронімів і топонімів. Писемні джерела перших століть нашої ери також поміщають слов'ян-венедів на схід від Вісли.

Звідси випливає, що цей регіон входить до зони формування тих племінних груп венедів, які в середині 1 тис. н.е. вже самовизначаються як історичні слов'яни. Саме на цьому терені, який тягнеться від верхів'їв Сейму та Псла до верхів'їв Дністра і Західного Бугу, розміщені усі визначальні пам'ятки давніх слов'ян.

Цілком можливо, що в різні періоди (2-1 тис. до Н.Х.) праслов'янські групи займали якісь інші регіони Середньої та Східної Європи, переміщаючись на просторах межиріччя Дніпра та Одри. Це засвідчує, зокрема, дзєдзіцька група ранньосередньовічних слов'янських пам'яток на території Середньої та Північної Польщі. Її витоки сягають слов'янської частини пшеворських старожитностей, у складі яких поряд із германським та кельтським компонентом був і слов'янський. В усякому разі археологія не дає матеріалів, які вказували б, що Дзєдзі-цьку культуру створили слов'янські переселенці з Лівобережного Подніпров'я — носії Київської культури, як це уявляють собі деякі археологи.

У світлі останніх досягнень слов'янської археології є всі підстави вважати, що підоснови слов'янських ранньосередньовічних культур — Колочинської, Пеньківської, Празько-Корчацької та Дзєдзіцької — становлять різні місцеві слов'янські старожитності, які у першій половині 1 тис. н.е. входили до складу Київської, Черняхівської і Пшеворської культур. Київська культура переростає в Колочинську, а якась частина її носіїв у процесі розселення слов'ян у Верхнє Поволжя стає одним із компонентів іменьківської групи пам'яток. Слов'янські групи правобережного населення, що входило до складу черняхівських старожитностей типу Бовшева-Черепина, стають одними з основних творців Празько-Корчацької культури. Аналогічні до них черняхівські поселення типу Хлопкова-Боромлі із Лівобережжя становили основу пеньківських старожитностей, де також помітні впливи Київської культури. Слов'янський пшеворський компонент у ранньому середньовіччі дав дзєдзіцьку групу слов'янських ранньосередньовічних пам'яток на території Польщі, хоч і не без впливу празько-корчацьких сусідів, які поступово, розселяючись із Верхнього Подністров'я, займають південні райони Польщі.

Гіпотези тих дослідників слов'янських старожитностей, які вважають, що витоки ранньосередньовічних слов'ян слід шукати лише в якомусь одному невеликому районі на території поширення Київської культури або в районах пшеворських старожитностей, не знаходять підтвердження ні в писемних, ні в лінгвістичних, ні в реальних археологічних джерелах. Уточнюючи межі території слов'янських етнічних груп напередодні великого розселення слов'ян, необхідно зазначити, що вони уже в V ст. н.е. займали широку порубіжну смугу лісу і лісостепу Південно-Східної Європи, ядром якої була сучасна територія України (рис. 49). Крім того, на території Середньої та Північної Польщі у VI ст. сформувалася власна окрема група слов'янських пам'яток, які відрізняються від своїх східних сусідів і мають власні витоки. Все це є незаперечним свідченням того, що територіально-культурний поділ слов'янського світу існував уже в першій половині 1 тис. н.е. У другій чверті 1 тис. н.е. слов'яни не тільки входили одним із компонентів до Київської культури, а й становили основну групу населення на лісостепових поселеннях багатоетнічної Черняхівської культури (Бовшів, Ріпнів, Теремці, Хлопків, Боромля, Рідний Край та ін.), а також Пшеворської. З цих регіонів у VI-VII ст. почалося велике розселення слов'ян. Південні їх групи (носії Празько-Корчацької та Пеньківської культур) поступово, але досить динамічно почали займати Подунав'я, Балкани та межиріччя Ельби і Заале, західні — носії Дзєдзіцької культури — північну частину межиріччя Одри та Ельби, а північні носії Колочинської культури —Подвіння, Верхнє Подоння та Поволжя. Велике розселення слов'ян не тільки зафіксоване писемними джерелами, а й фундаментально представлене археологічними пам'ятками (рис. 25). Воно обумовило їх поділ на основні групи, які у своєму дальшому розвитку стають основою формування сучасних слов'янських народів. Ця історична закономірність однаковою мірою відноситься до всіх слов'ян — південних, західних і східних. Інтеграція слов'янських переселенців з місцевим населенням на нових землях, поступове поглинення ними чужих субстратів приводить до зародження нових слов'янських етносів як на Балканах і в Подунав'ї, так і на Двіні, і на Волзі.

Слов'янські племена, що залишилися на корінній території, а це Український Лісостеп, а також Лівобережне Повіслення (Середня Польща), отримали стосовно до тих племінних слов'янських груп, що переселилися в нові регіони, свої культурномовні статуси і також стали окремими етнічно-мовними одиницями.

Ні писемні, ні лінгвістичні, ні археологічні, ні антропологічні матеріали не підтверджують існування на території Середнього

Подніпров'я до другої половини IX ст. племінного утворення слов'янських русів, які нібито поглинули всі східнослов'янські племена, згадані Літописом, і створили єдину східнослов'янську етнічну спільність. Поляни отримали свою нову (ми сказали б — додаткову) назву русів лише з приходом до Києва варягів-русів. Тому фраза із Літопнсу "*...поляне еже ныни зовомая русь*" ніколи не означала, що назва "поляни" — це одвічний синонім назви "русь". В кінці XI ст., коли писалися ці рядки Літопису, через певні історичні обставини — утвердження в Києві норманської династії князів — "руссю" стали називатися не тільки поляни, а й усе населення Київської держави, очоленої князями-русами. "*И быша у него (Олега) варязи и словени й прочи, прозвашася руссю*". Вузьке розуміння цього терміна літописцем відноситься до центральних прикиївських областей, де жили поляни і де княжа влада була найбільш відчутною, а варязькі дружини, на які спочатку вона опиралася, були найбільш чисельними. Русь у широкому розумінні — це все населення Києво-Руської держави від Вісли до Волги.

Епоха після великого слов'янського розселення (VIII-X ст.) характеризується перегрупуванням слов'янських племен на території України. Відбувається поширення певної частини правобережного населення у Лівобережжя. На основі Празько-Корчацької культури склавінів між Дніпром, Дністром і Західним Бугом формується Райковецька культура, а в Подунав'ї — культури з керамікою дунайського типу. На Лівобережжі населення Пеньківської й Колочинської культур разом з носіями Празько-Корчацької культури бере участь у процесах формування волинцівських та роменських старожитностей. Ці нові утворення на відміну від попередніх (V-VII ст.), які представляли на нашій території лише два великі слов'янські об'єднання — склавінів (Празько-Корчацька культура) та антів (Пеньківська культура), — включають уже тринадцять різних племінних груп, відомих за літописними даними*. Ці групи об'єднувалися у великі союзи-княжіння, створюючи передумови виникнення східнослов'янської державності.

Одне таке напівдержавне утворення — "Валіняна", початок якого сягає ще епохи склавінів, охопило у VII-VIII ст. всю південну групу правобережних племен. Воно зафіксоване арабським автором X ст. аль Масуді. Він навіть називає їхнього князя — Маджака, якому підкорялися інші слов'янські князі. Це знаходить археологічне підтвердження. Все Правобережжя до верхів'їв Вісли у VIII-X ст. охоплене

---

* *Племена дулібів, бужан, волинян ми, за Л.Нідерле та М.Грушевським, розглядаємо як одне незмінне утворення, що в археологічній послідовності міняло свою назву.*

пам'ятками єдиної Райковецької культури. Племінні ознаки в її межах простежуються дуже слабо або не простежуються зовсім. Це об'єднання не досягло державної завершеності. Воно розпалося під ударами аварів. Його, хоч і коротке, існування вказує на зародження у південних східнослов'янських групах державотворчих процесів, які поновлюються дещо пізніше у Середньому Подніпров'ї. Основною рушійною силою тепер стають поляни. Вони займають ключове місце у відносинах з хозарами, яким придніпровські слов'яни якийсь час платили данину, а потім з норманами. З приходом останніх навколо Києва формується східнослов'янська держава — Київська Русь. Основою утворення Київської держави була південна група східнослов'янських племен, соціально-економічний розвиток яких був вищим, як порівняти з іншими східнослов'янськими племінними групами.

Норманська династія князів Рюриковичів, запрошена слов'яно-угро-фінським об'єднанням Поволжя, вже у другому поколінні перебирається на Дніпро і об'єднує північну прибалтійську і південну причорноморську торговельно-економічні зони в одну державу — Київську Русь. Слов'янізуючись, вона в X-XI ст. переважно силою поширює свою владу на всі східнослов'янські племінні групи, піднімаючи таким чином державотворчі процеси на вищий надплемінний рівень. При Володимирі Святославичу і Ярославі Мудрому Київська Русь досягає рівня єдиного територіально-політичного і правового організму з ознаками федералізму, характерними для феодальних імперій того часу. Приблизно столітнє існування Києво-Руської держави з центральним великокняжим управлінням порушило природний хід етнокультурних процесів, що визначились у результаті великого розселення слов'ян у V-VIII ст. Державні структури — великі київські князі і дружина, єдина православна віра і церковнослов'янська писемність — діють як доцентрові сили і досягають на якийсь час відносної політичної та економічної стабільності. На жаль, у літературі цю державно-політичну ситуацію нерідко трактують як етнічну єдність, що веде до утворення давньоруської народності. Але це тільки підміна понять, яка не відбиває об'єктивних реалій. За сто років на величезних просторах від Вісли до Волги і від Чорного до Балтійського морів при наявності непрохідних природних бар'єрів і браку комунікацій, при існуванні різних торговельно-економічних орієнтацій південної і північної частин Русі, місцеві етномовні і культурні відмінності різних східнослов'янських племінних груп не були знівельовані. Вони залишилися і, мабуть, найбільше спричинили розпад Київської держави, що фактично була імперією Рюриковичів. Це прекрасно розуміють прихильники концепцій всеохопної етнічної єдності. Саме тому вони вдаються

до створення міфічних слов'янських русів, які нібито, починаючи з кінця IV ст. н.е., поглинули всі інші східнослов'янські племена, надавши їм і свою назву — "русь". Якщо до приходу норманських князів з династії Рюриковичів не існувало слов'янської русі, ні руської землі, а це беззаперечний факт, то ніколи не існувало в додержавний період слов'янської етномовної єдності, а в період Київської держави — і давньоруської народності.

Розпад Києво-Руської держави почався вже після смерті Ярослава Мудрого. Новоутворені князівства, незважаючи на династичні зв'язки, також групуються навколо певних культурно-економічних центрів (Полоцьк на Двіні, Владимир-на-Клязьмі, Київ та Галич у Дніпро-Дністровському межиріччі). Тут найбільше збереглися свої етномовні та етнокультурні традиції, витоки яких сягають епохи Великого переселення народів. Вони і стають рушійними силами тих процесів, що лежать в основі утворення трьох східнослов'янських народів — білоруського, російського та українського.

Ми розглянули у цій праці також питання про виникнення самої назви "Україна". На нашу думку, її виникнення також сягає епохи Великого переселення народів, коли на інтегрованій склавіно-антській основі утворюється єдина дніпро-дністровська етномовна група східнослов'янських племен. Залишаючись назавжди слов'янами в розумінні свого походження від слов'янської сім'ї народів, а з кінця IX ст. — слов'янами-русами за приналежністю до Києво-Руської держави, вони з метою самоідентифікації поступово відновлюють назву дніпровських племен антів ("окраїнних"), яка згодом трансформується в назву "Україна", "український народ". Пройшовши ряд стадій свого територіального поширення у XIX-XX ст., назва "Україна" утверджується остаточно як етнонім окремого слов'янського народу, заміняючи старі назви "Русь", "Мала Русь", "Червона Русь", що у пізньому середньовіччі вирізняли його серед інших слов'янських народів, зокрема східнослов'янських з кореневими назвами Русь ("Білорусь", "Велика Русь"). Сьогодні "Україна" — це визнана світом назва суверенного українського народу, суверенної Української держави.

RESUME

The analysis of written, archaeological, linguistic and other sources dated back to the edge and the1st millennium A.D. has shown how extreme were ethnic-cultural processes in the territory of Ukraine and neighbour regions in East and West Europe.

Complications in the interests of multiethnic groups, and gradual assimilation of all alien by local peoples were one of the most important law-governed natures in historical development in South-East Europe especially in the first half of the 1st millennium A.D. in particular. The shift of archaeological cultures took place at the edge of the 4th and the 5th centuries. The investigations have shown that each of early mediaeval Slavonic cultures — Prazko-Korchatska, Penkivska, Kolochynska and Dzedzitska — had own backgrounds in Roman culture and cultures of earlier times. The great settling of the Slavs from the territory of Ukraine to the Danube Area, the Balkans, the Higher Don Area and the Volga took place in the 5-7th centuries. This caused their division on such ethnic-cultural groups, that became the basis for forming of modern Slav peoples.

People that had stayed on native territory, it was Ukrainian forest-steppe, received, with respect to those tribal groups of the Slavs that had moved to other regions, their own cultural and linguistic status, and also became separate ethnic group.

Neither written, nor linguistic, nor archaeological materials haven't confirmed the existence of mythic tribal formation of the Ruses in the Middle Dnieper Area, which supposedly had absorbed all mentioned in the Chronicle East-Slav tribes, and created united East-Slav community. The analysis of written and archaeological sources denies these and similar statements.

The rise of Kyiv Sate as Riurykovych Empire didn't lead to the levelling of ethnic differences among all parts (principalities) on the East European plain. Cultural-linguistic and other differences at least of the three main groups of East Slavdom saved under unite state and single religion. They became one of the causes of feudal breaking up of Rus and the background of further, already independent, development of three East-Slav peoples.

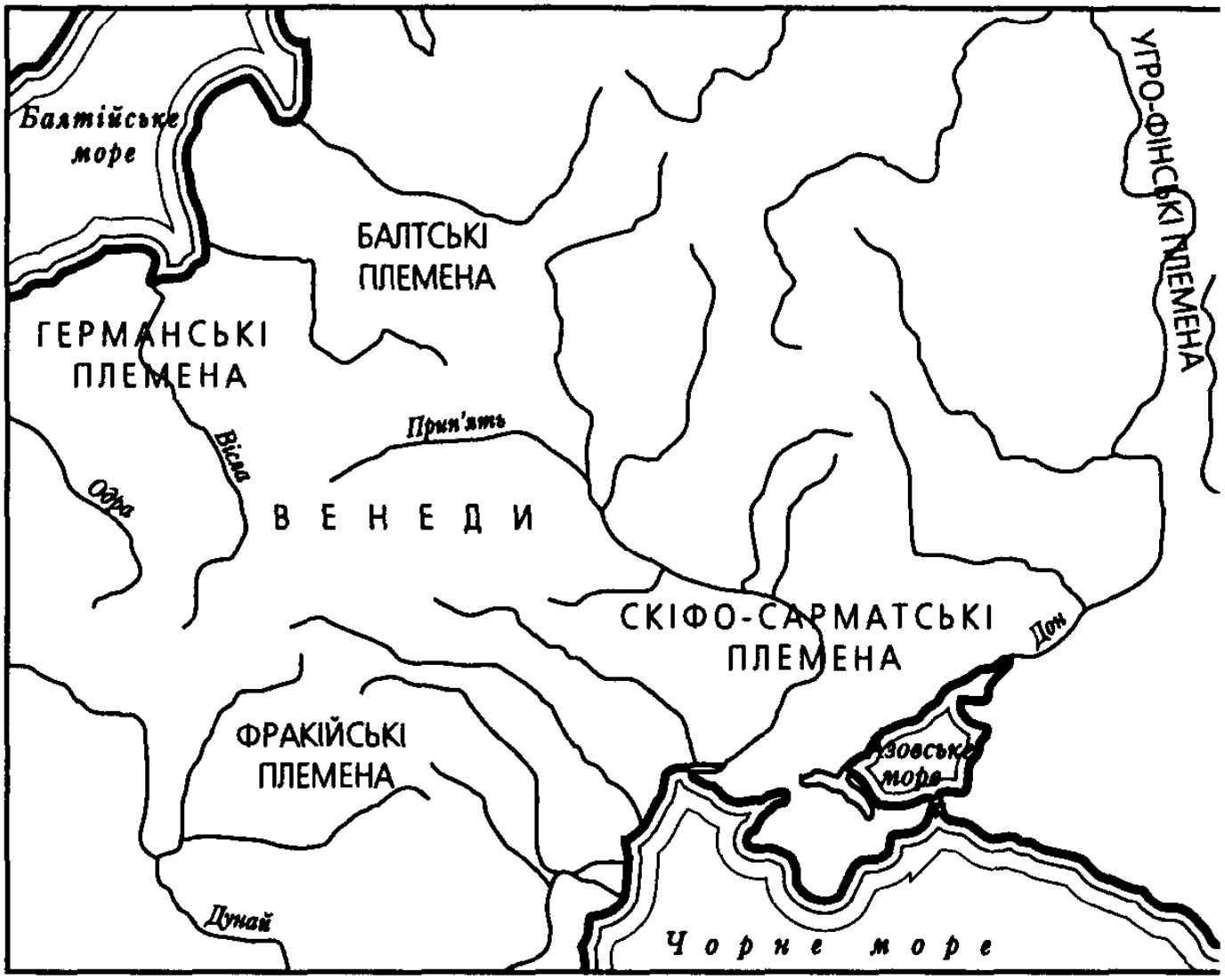

Рис. 1. Схематична карта племен Східної і Центральної Європи на рубежі ер за писемними та археологічними джерелами

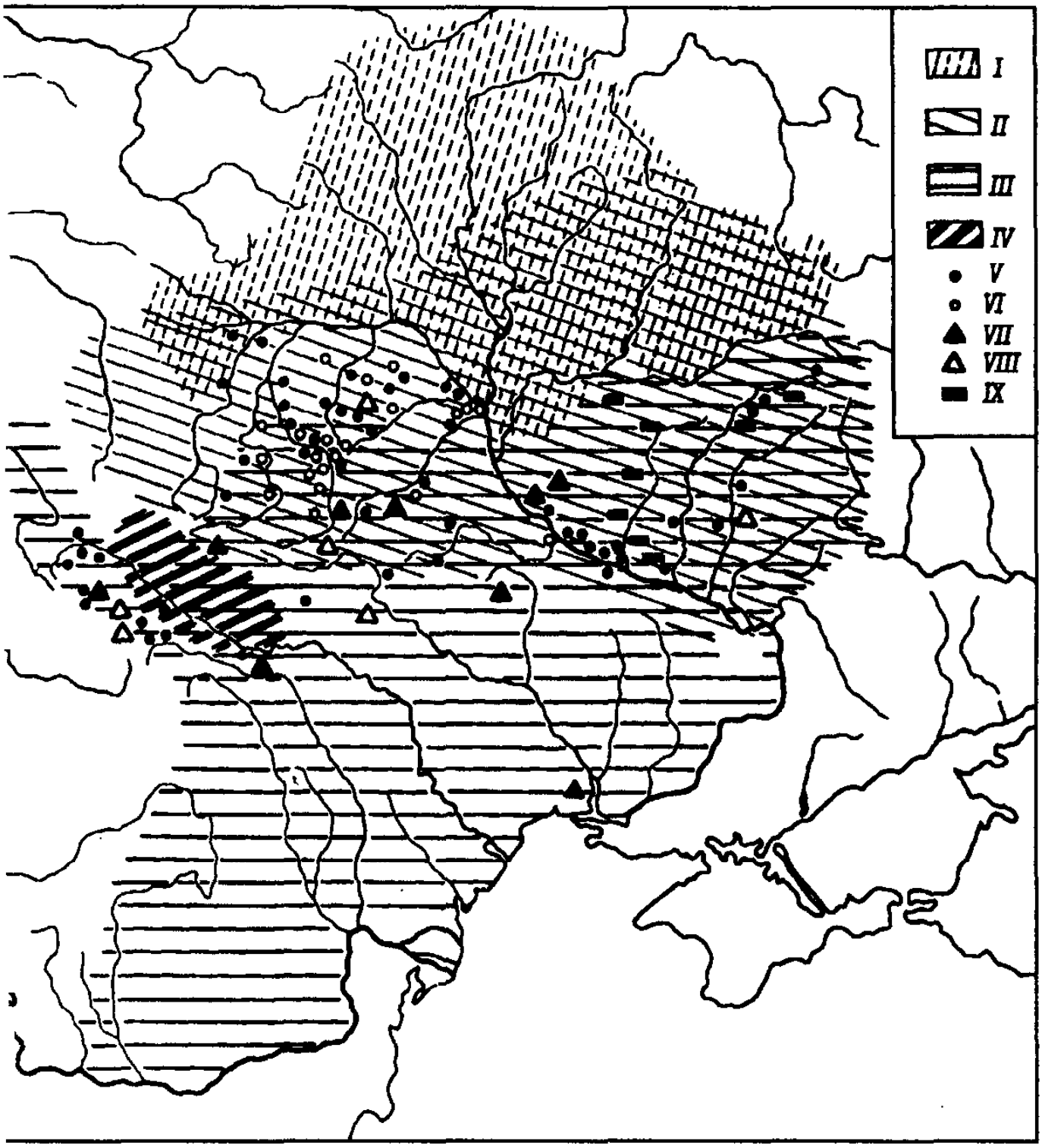

Рис. 2. Карта-схема поширення археологічних культур першої половини 1 тис. н.е. та архаїчних гідронімів у Східній Європі:
I – суцільний район поширення балтських гідронімів; II – зарубинецькі старожитності; III – черняхівські старожитності; IV – липицькі старожитності; V – слов'янські гідроніми; VI – балтські гідроніми; VII – фракійські гідроніми; VIII – германські гідроніми; IX – іранські гідроніми.

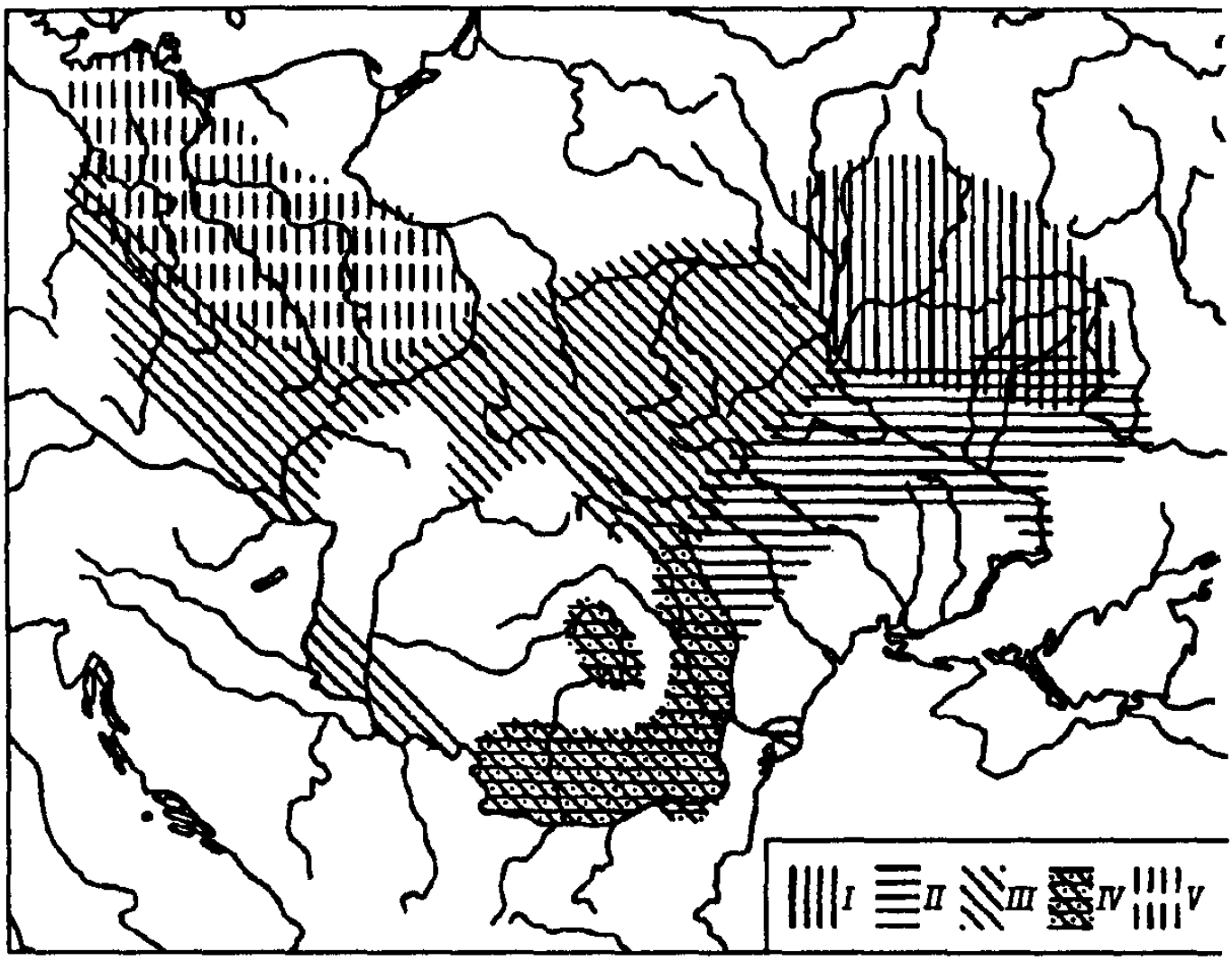

Рис. 3. Територія поширення ранньосередньовічних слов'янських культур:
I – Колочинська; II – Пеньківська; III – Празько-Корчацька;
IV – пам'ятки типу Іпотешт-Кіндешт-Чурел; V – Дзєдзіцько-Суківська.

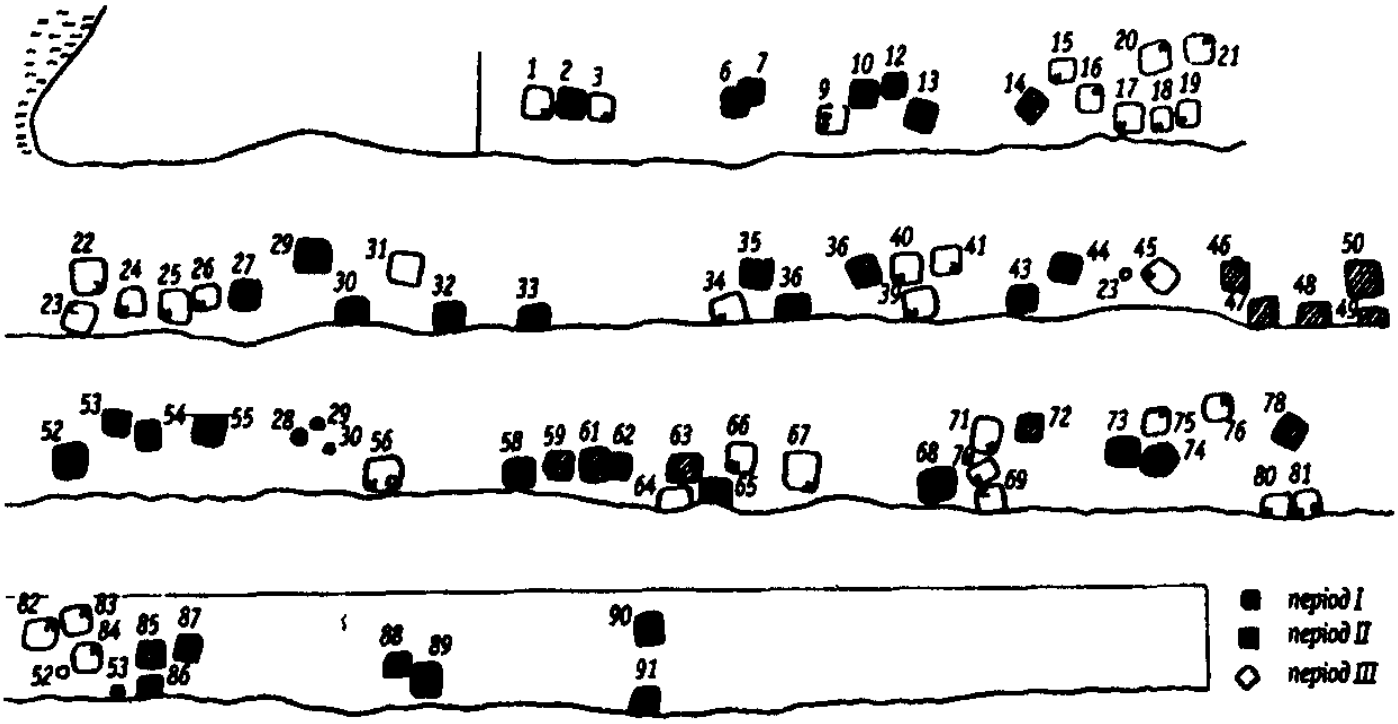

Рис. 4. План поселення Празько-Корчацької культури Рашків III:
I – перший період, II – другий період, III – третій період.

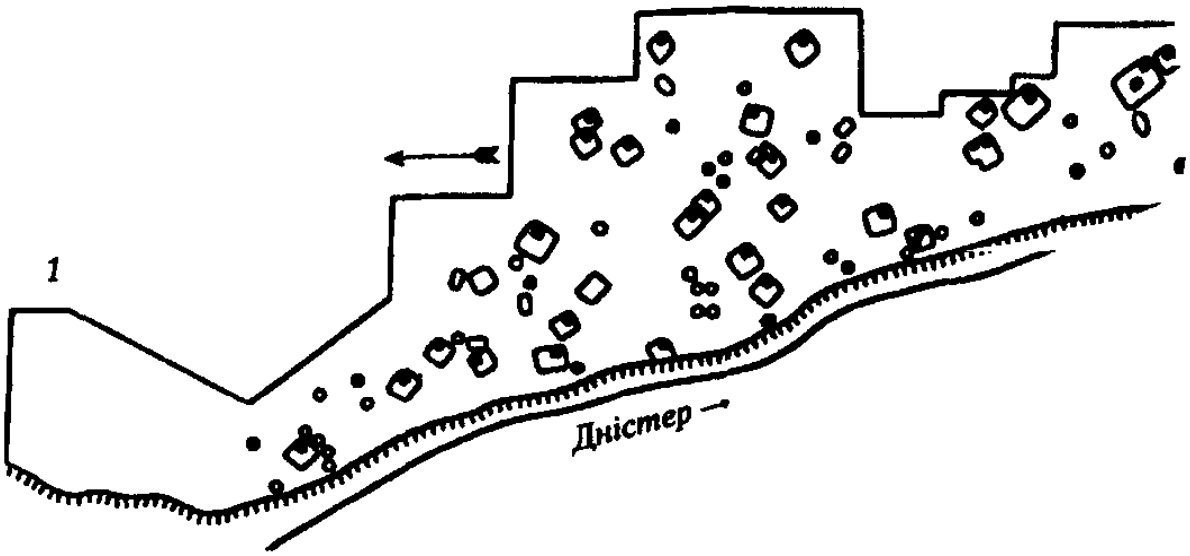

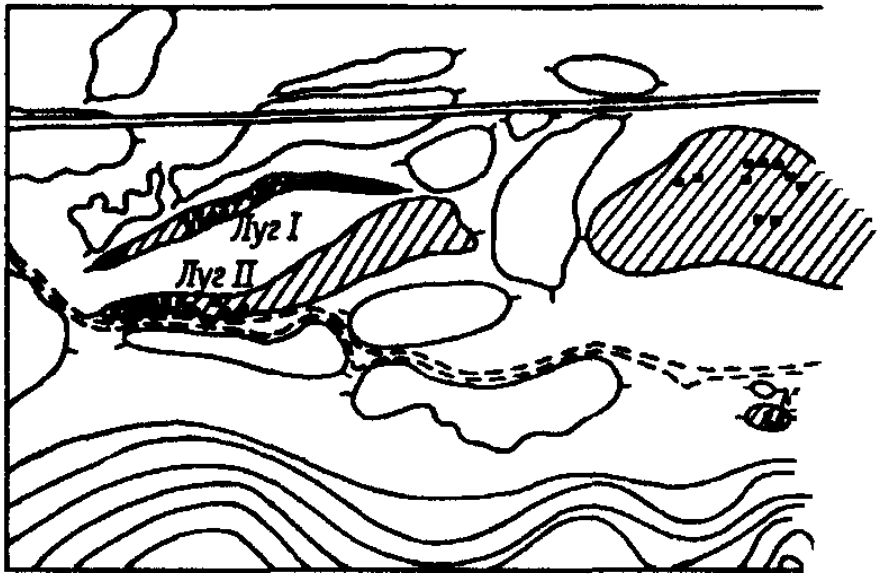

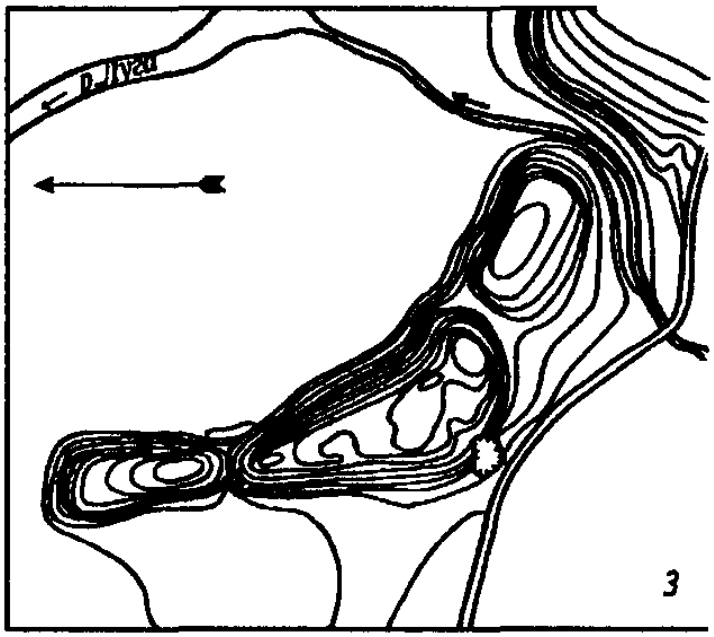

Рис. 5. Плани поселень Празько-Корчацької і Пеньківської культур:
1 — Лука-Каветчинська, 2 — Пеньківка, 3 — городище Зимне.

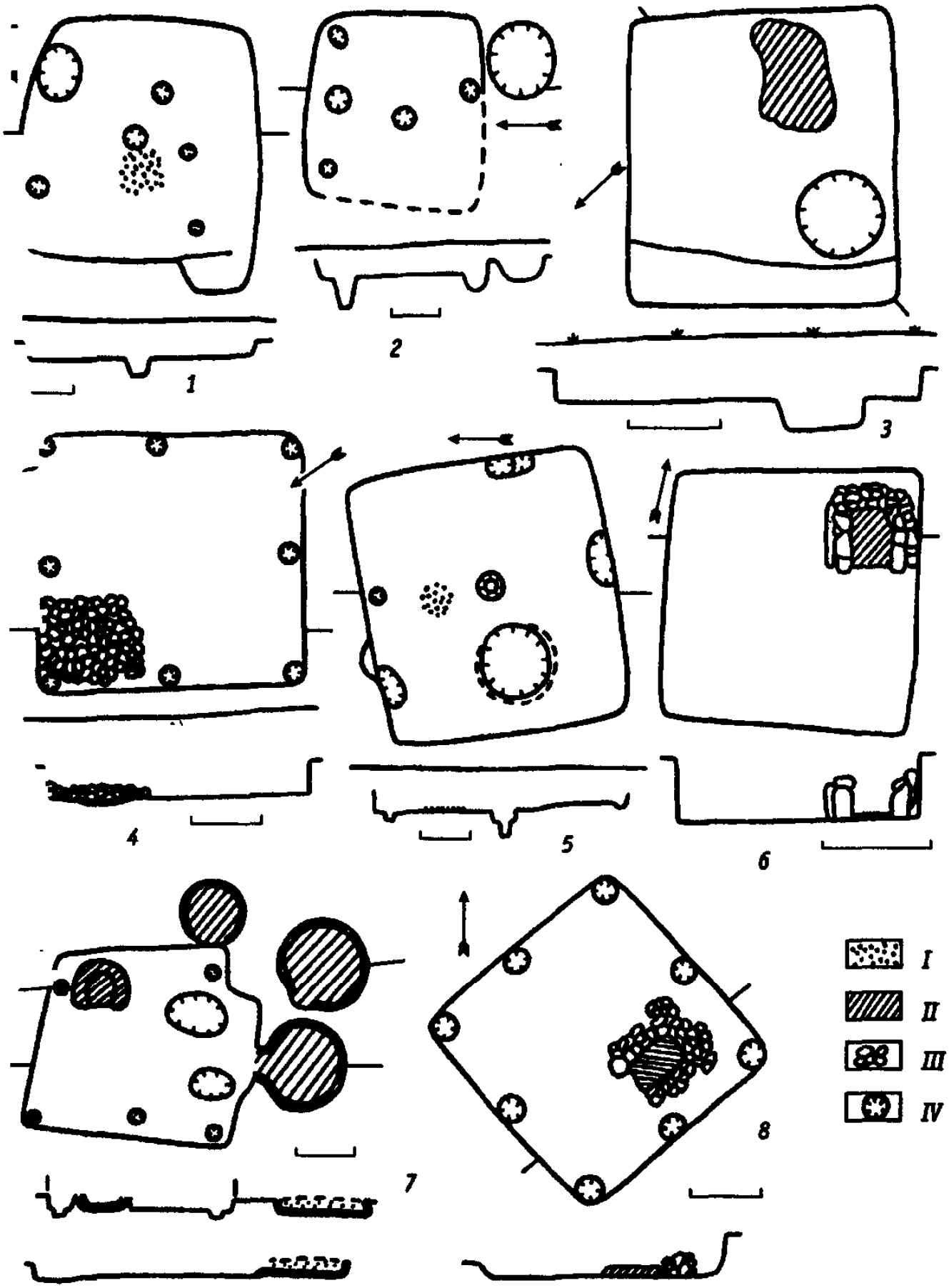

Рис. 6. Житла Колочинської і Пеньківської культур (1-5), Празько-Корчацької культури (6-8): 1 — Левкин Бугор; 2 — Целиків Бугор; 3 — Гута-Михайлівська; 4 — Будище; 5 — Роїще; 6 — Рашків III; 7 — Ріпнів II; 8 — Зелений Гай.

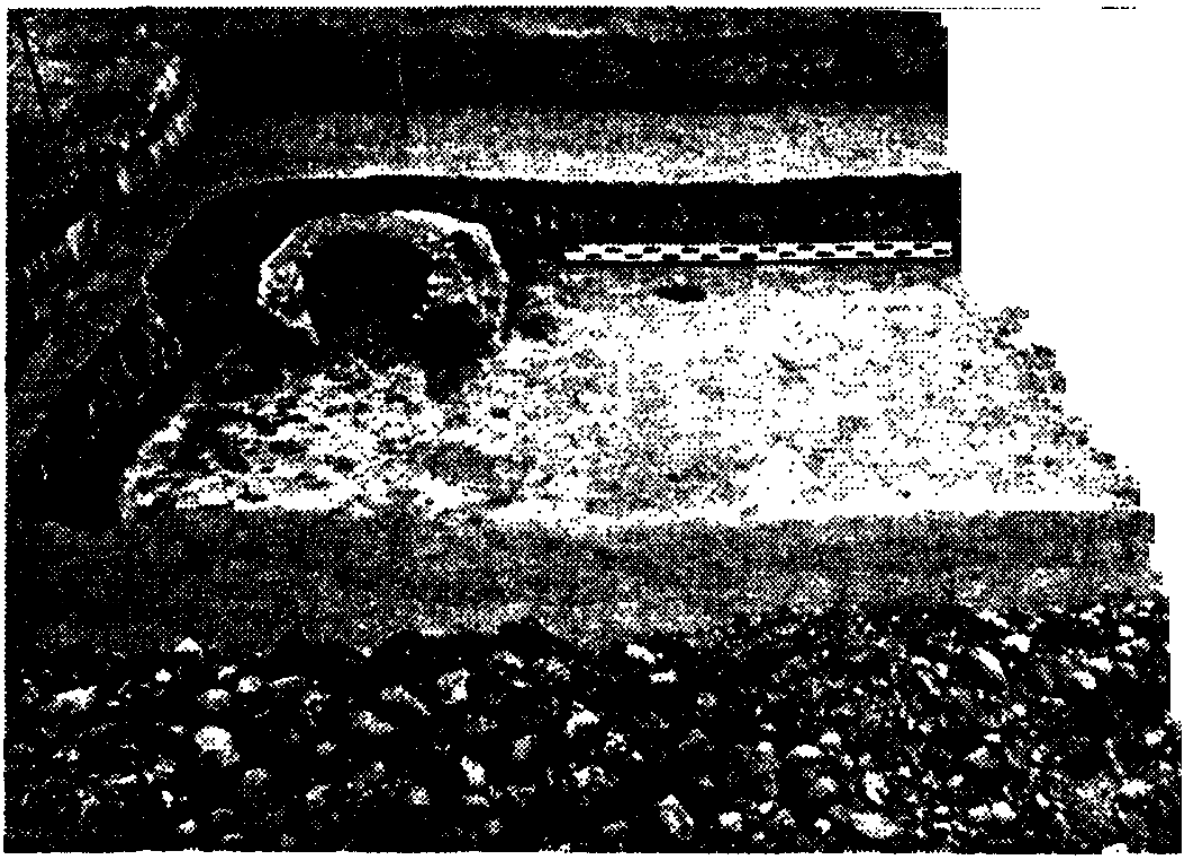

Рис. 7. Житло Празько-Корчацької культури із поселення Ріпнів II

Рис. 8. Житла Празько-Корчацької культури із поселення Рашків III

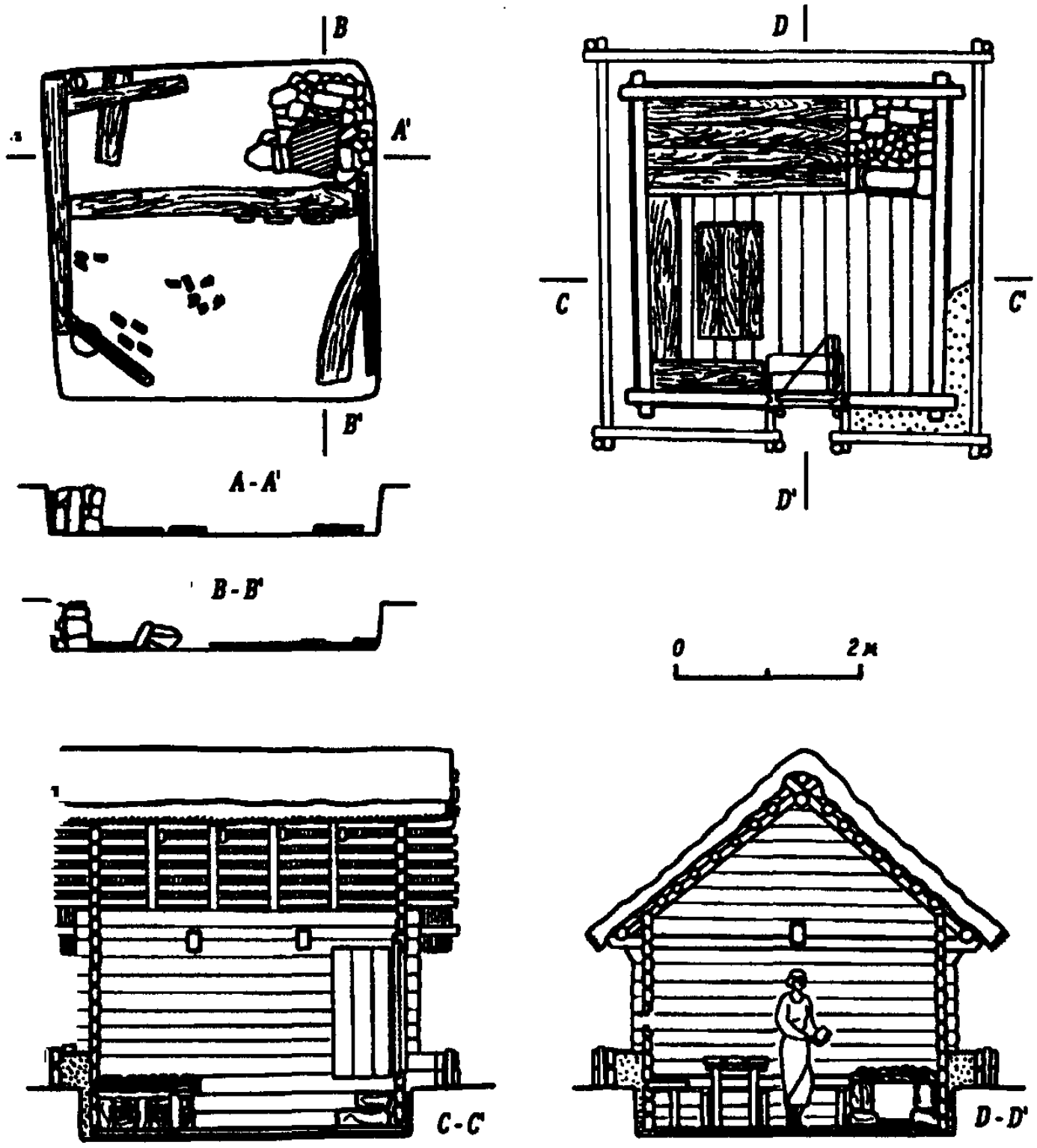

Рис. 9. Реконструкція житла № 50 із поселення Рашків III

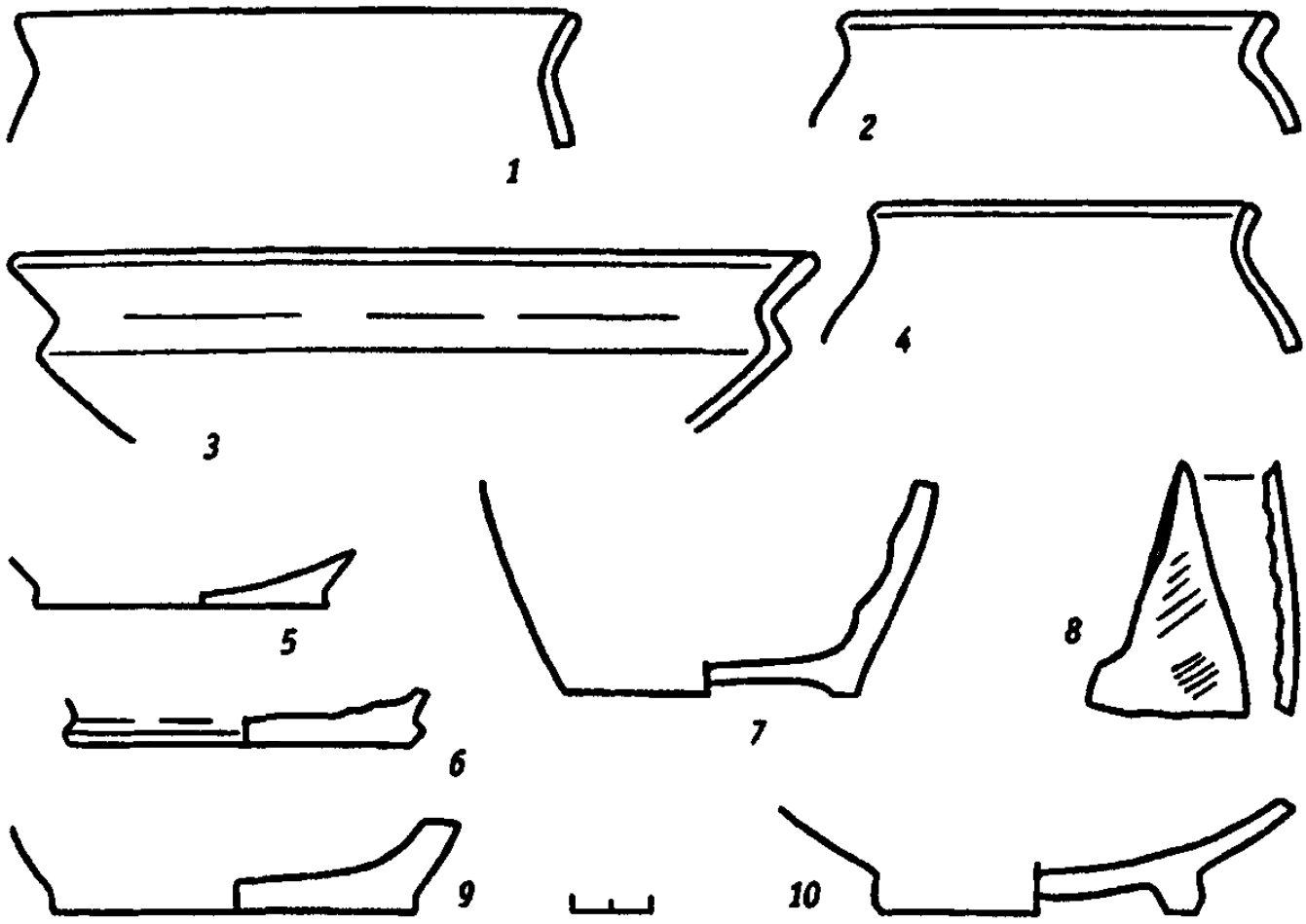

Рис. 10. Гончарна кераміка із поселення Празько-Корчацької культури Рашків III (1-10)

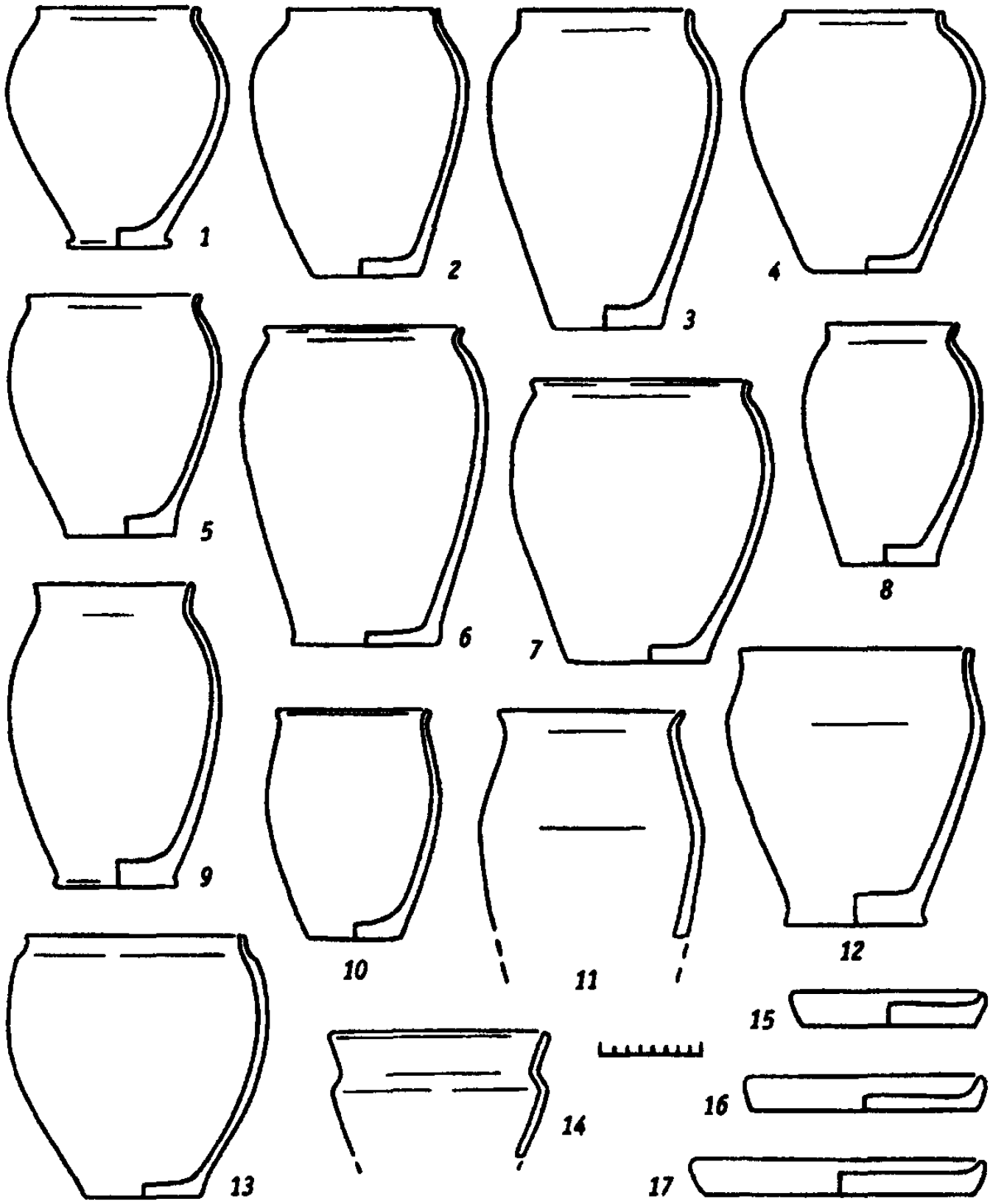

Рис. 11. Ліпна кераміка Празько-Корчацької культури:
1, 3, 7-12, 14-17 — Рашків III; 2, 5, 6, 13 — Ріпнів II; 4 — Кодин I.

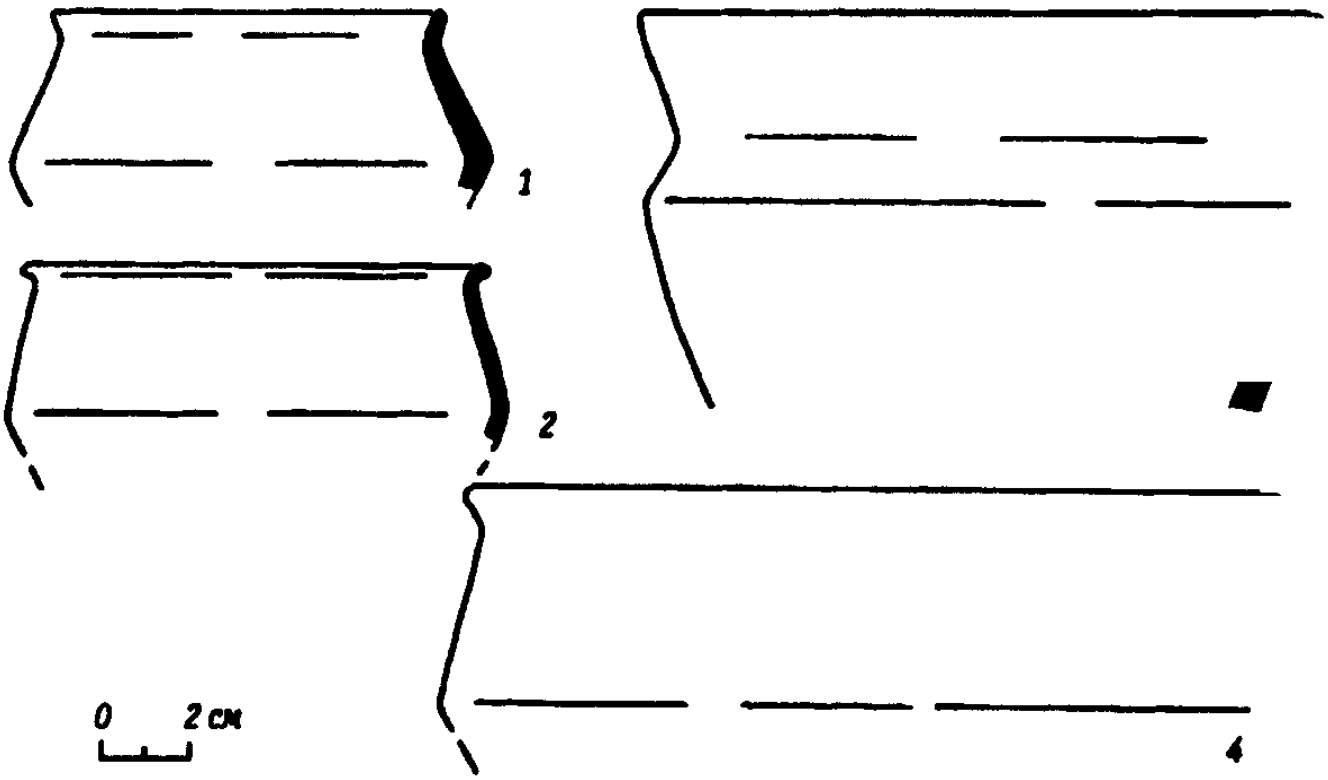

Рис. 12. Миски Правько-Корчацької культури із поселення Рашків III

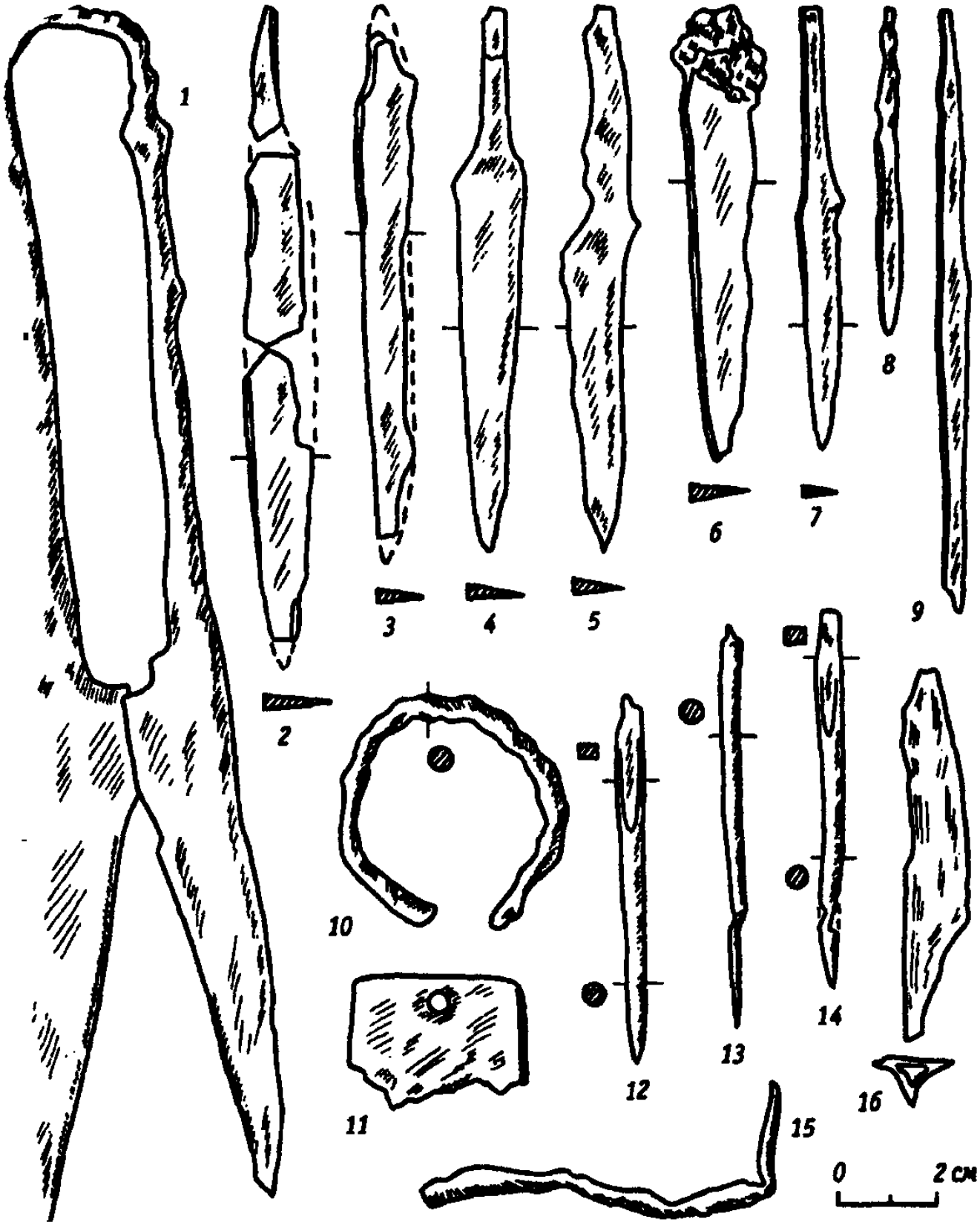

Рис. 13. Залізні вироби із поселення Рашків III (1-16)

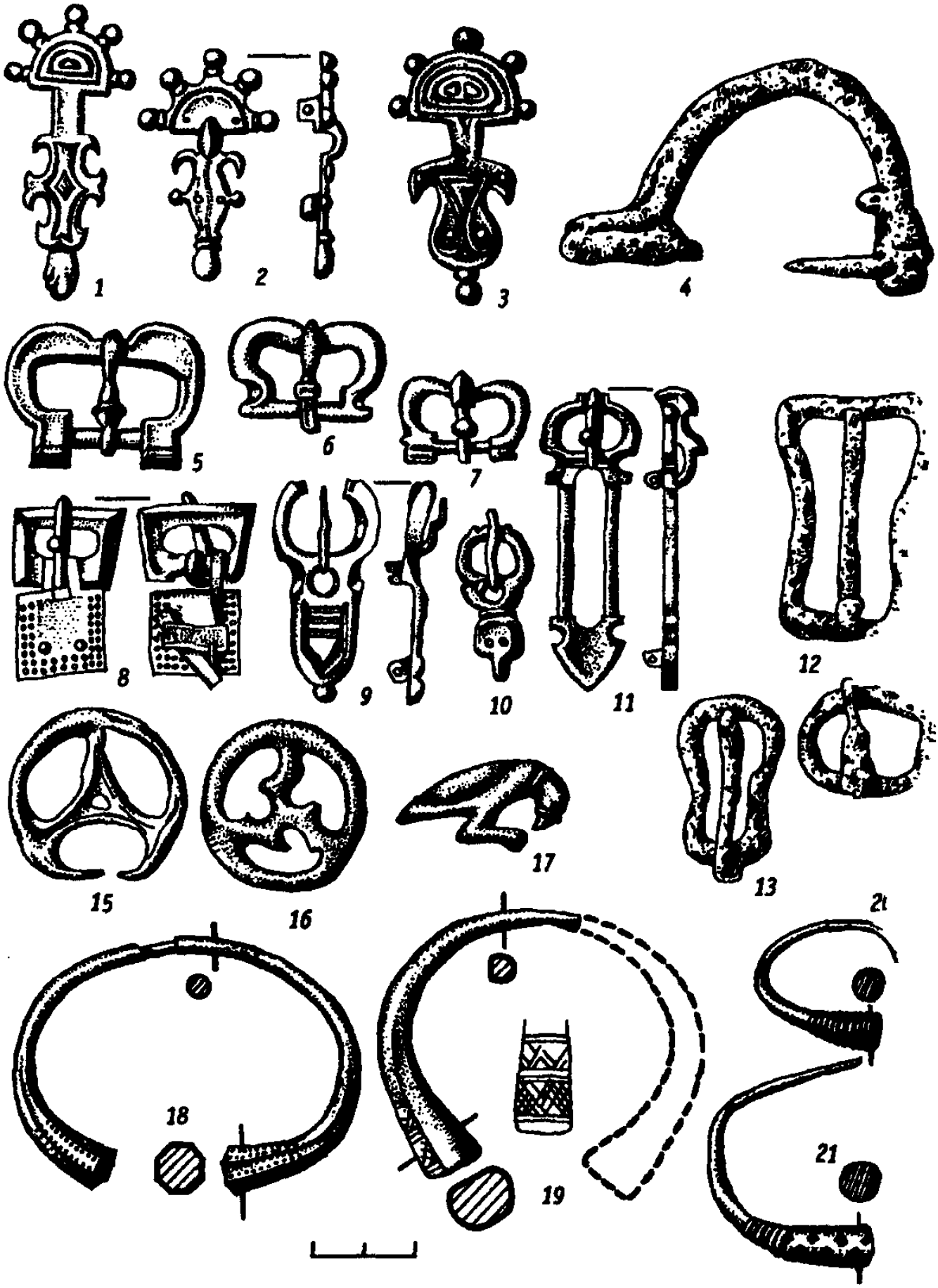

Рис. 14. Бронзові (1-3, 5-11, 15-21) та залізні (4, 12-14) вироби Празько-Корчацької культури

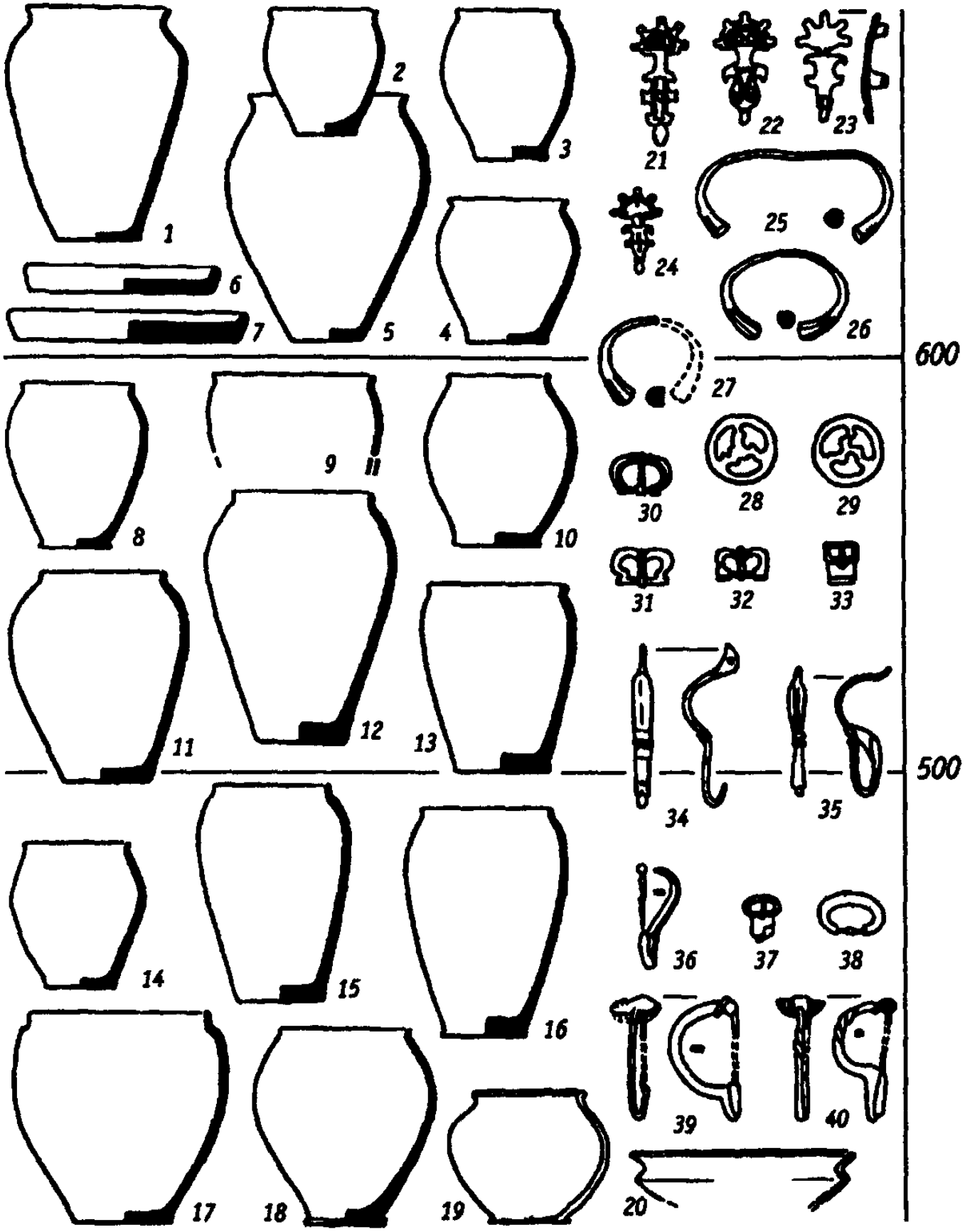

Рис. 15. Празько-Корчацька культура. Основні етапи розвитку:
1, 6-8, 11, 13-16, 18, 20, 24, 27, 28 — Рашків III; 2-4, 12, 17 — Ріпнів II; 5 — Звиняч;
9 — Корчак IX; 19 — Устя; 21 — Дем'янів I; 23 — Чернівка I; 23, 35 —Горошова;
25, 26, 29-33, 37, 38 — Зимне; 34 — Лука-Каветчинська; 36 — Бакота; 10, 39, 40 — Кодин I.

Рашків III	КЕРАМІКА	Страти-графія	Кількість жител
I період друга половина V ст. – початок VI ст.		X X	21
II період VI ст.		X X X	23
III період VII ст.			35

Рис. 16. Основні етапи розвитку поселення Рашків III

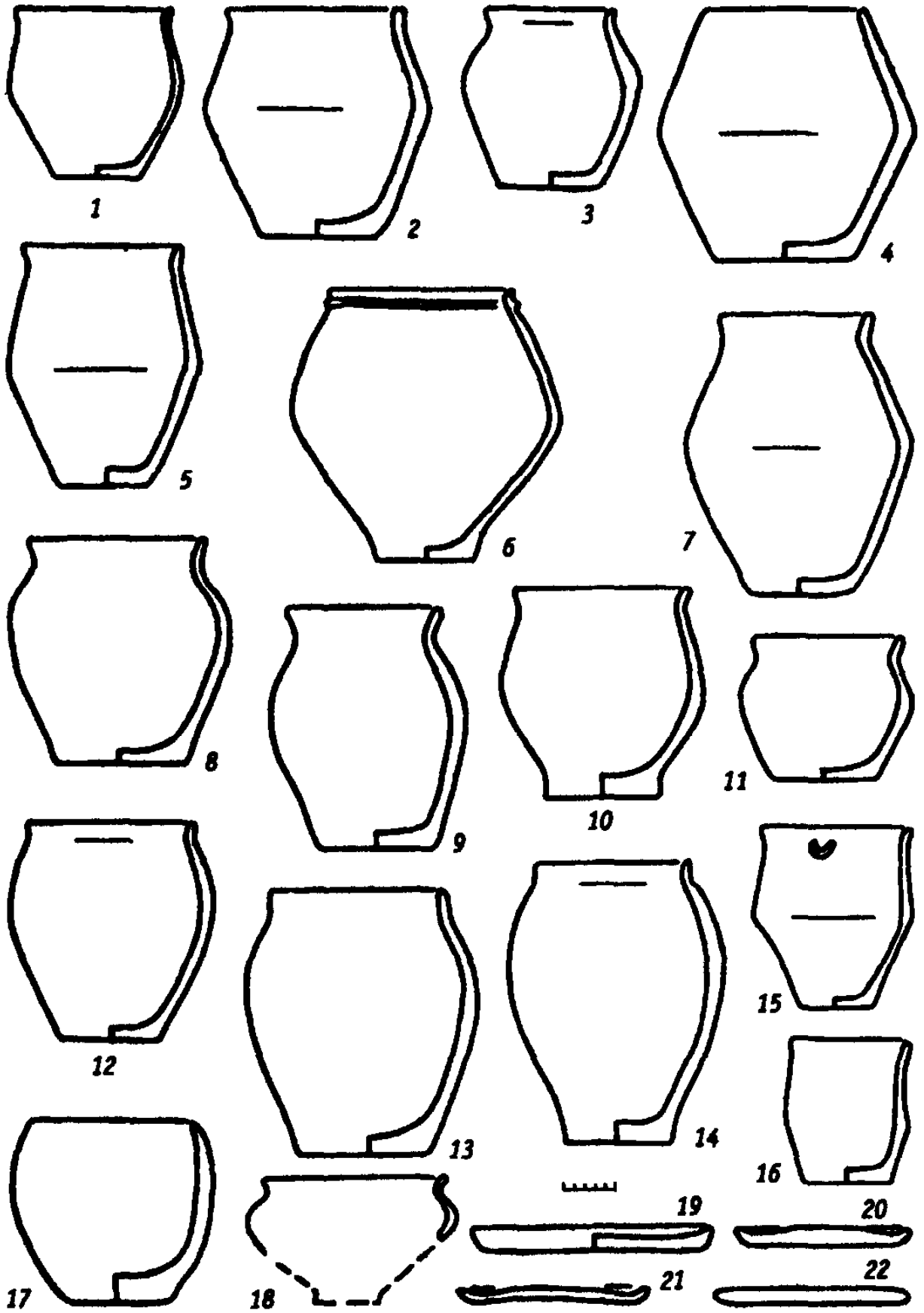

Рис. 17. Ліпна (1-17, 19-22) і гончарна (18) кераміка Пеньківської культури:
1, 15, 16 — Хитці; 2, 12 — Таращеве; 3 — Сушки; 4, 13 — Хрещатик; 5, 20 — Скибинці;
6, 14, 18, 19 — Кочубіївка; 7 — Ханська II; 8 — Селиште; 9, 10 — Семенки; 11 —Вільхівчик;
17 — Завадівка; 21 — Суха Гомольша; 22 — Осипівка.

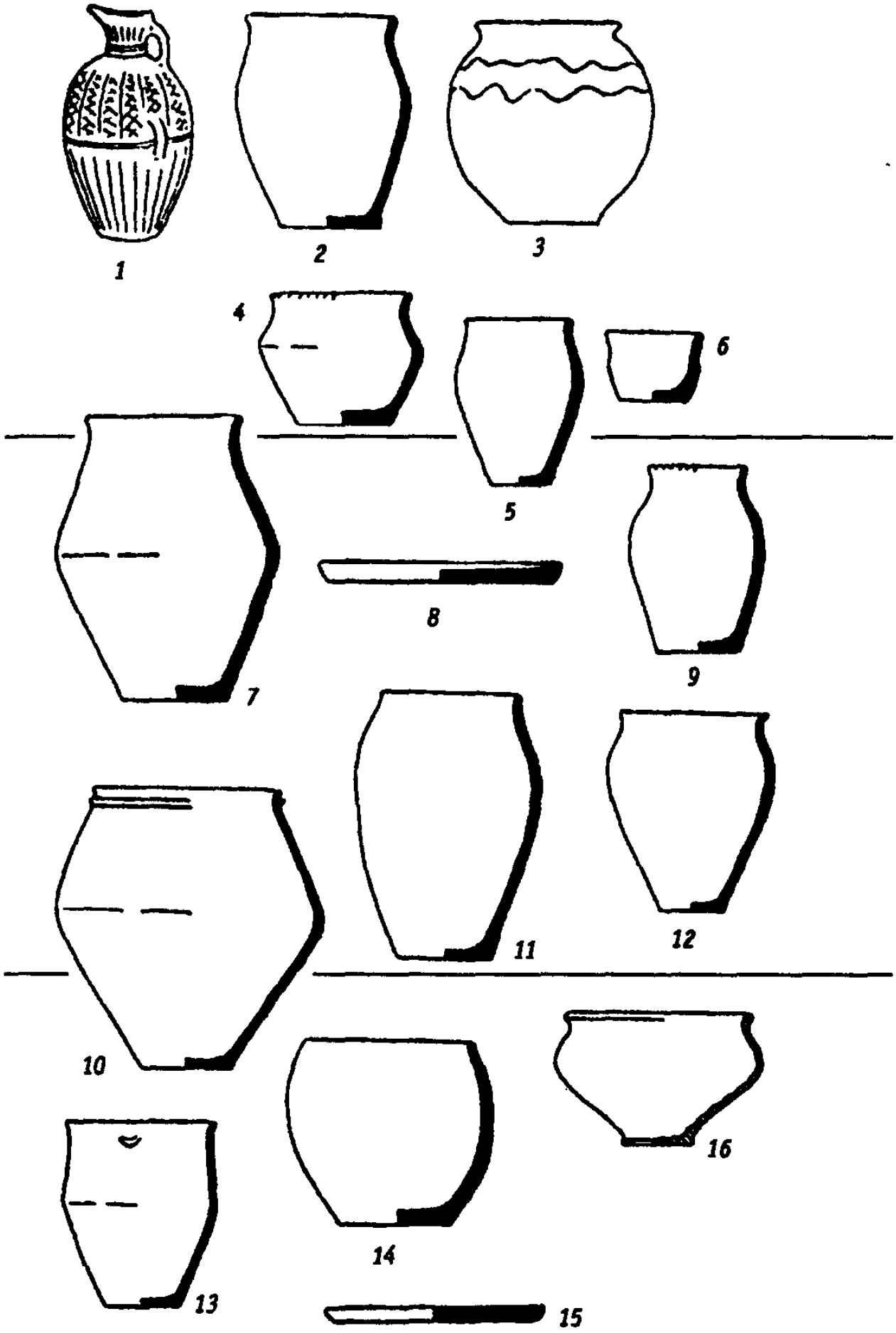
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16

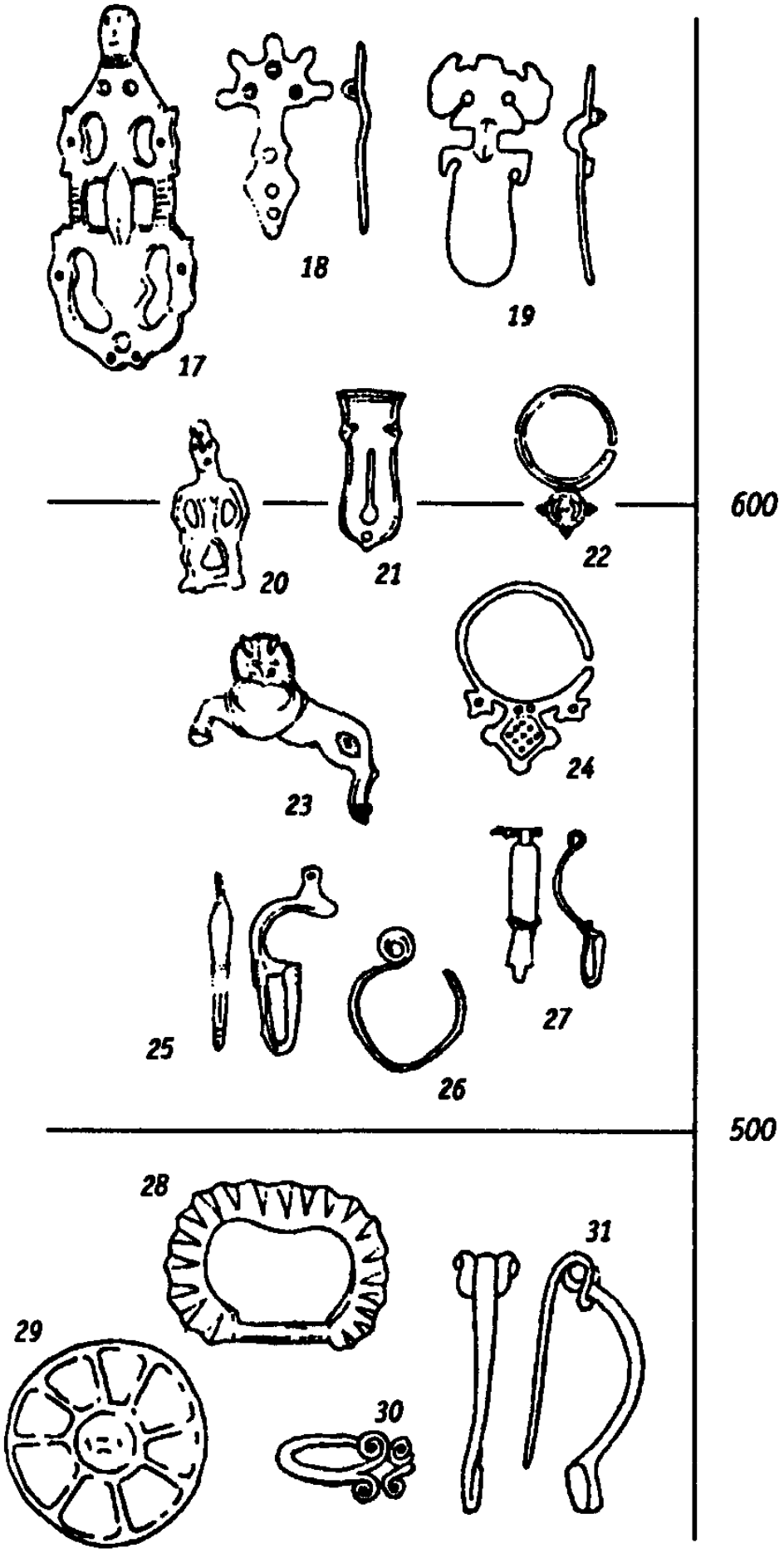

Рис. 18. Основні хронологічні етапи розвитку Пеньківської культури (за О. Приходнюком):

1, 8 — Будище; 2 — Хуча; 3, 7, 9, 11, 25, 29 — Ханська II; 4, 18, 27 — Волоське (Сурська Забора); 5, 6, 12, 23, 24, 26 — Семенки; 10, 15, 16 — Кочубіївка (реконструкція); 13 — Хитці; 14 — Завадівка; 17, 28 — Велика Андрусівка; 19 — Пеньківка (Молочарня); 20 — Требужени; 21 — Майорка; 22 — Гайворон; 30 — Сушки; 30 — Куня.

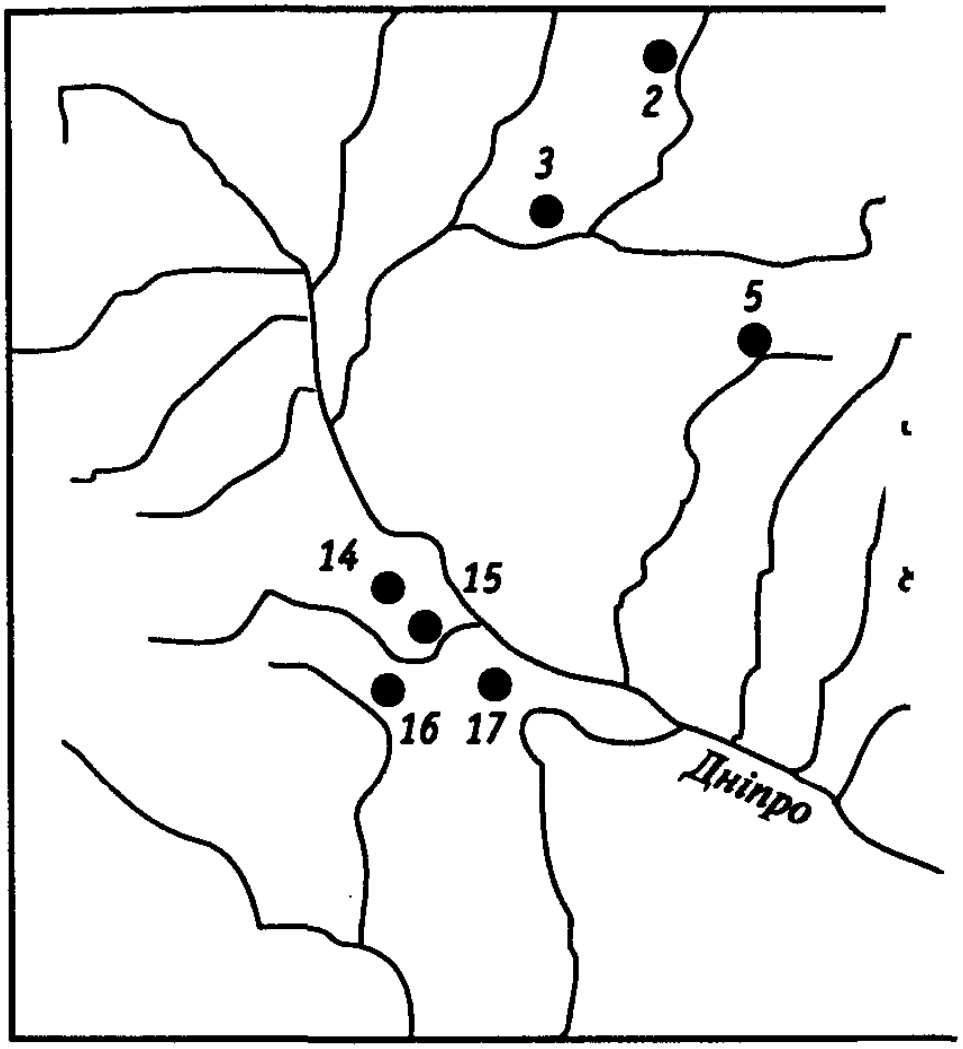

Рис. 19. Карта-схема поширення скарбів мартинівськ:
1 — Гапоново, 2 — Трубчівськ, 3 — Мена, 4 — Суджа, 5 — Великі
7 — Смородино, 8 — Нова Одеса, 9 — Козіївка, 10 — Ципляєве Перш
13 — Валуйки, 14 — Малий Ржавець, 15 — Мартинівка,

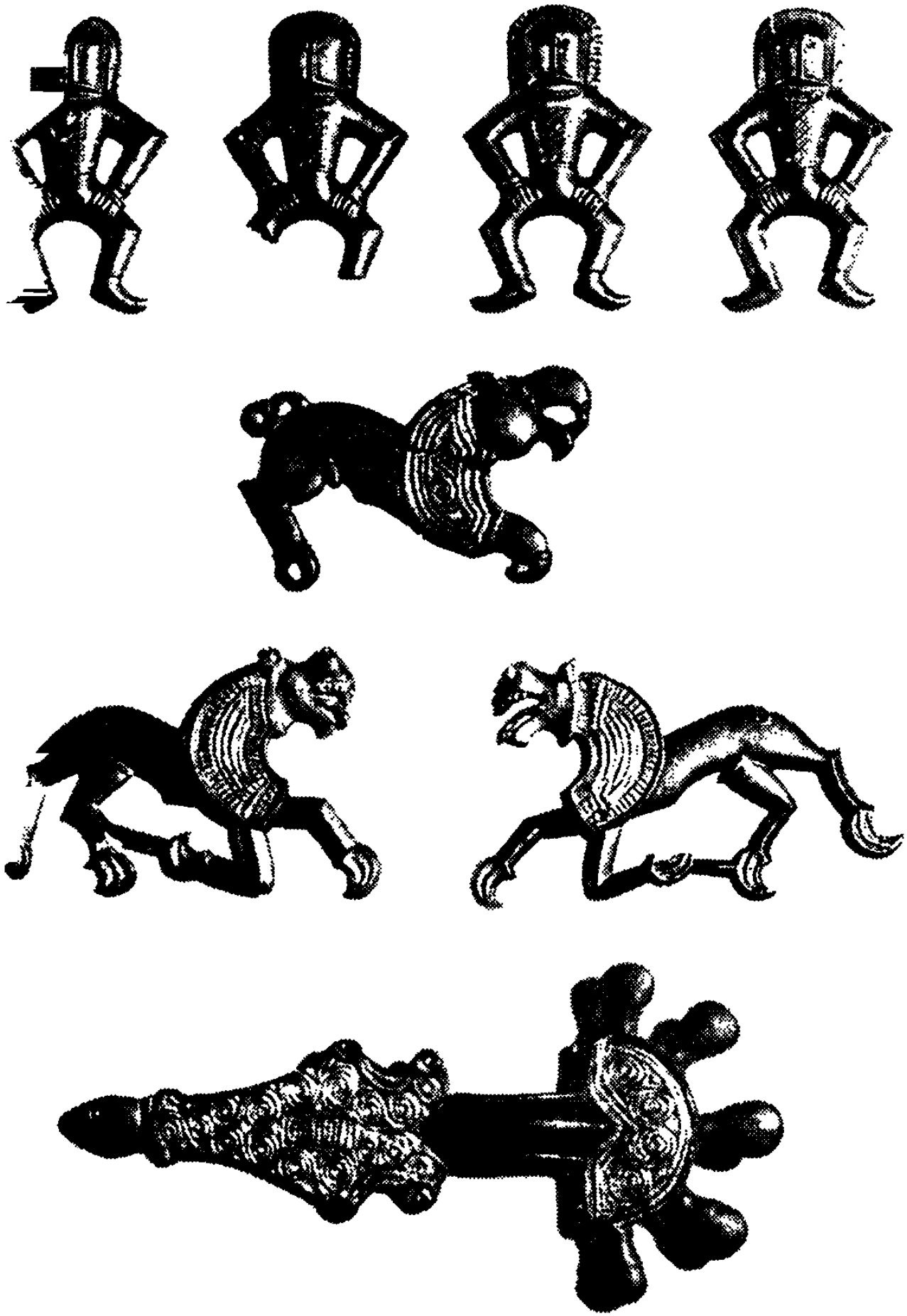

Рис. 20. Прикраси з Мартинівського скарбу

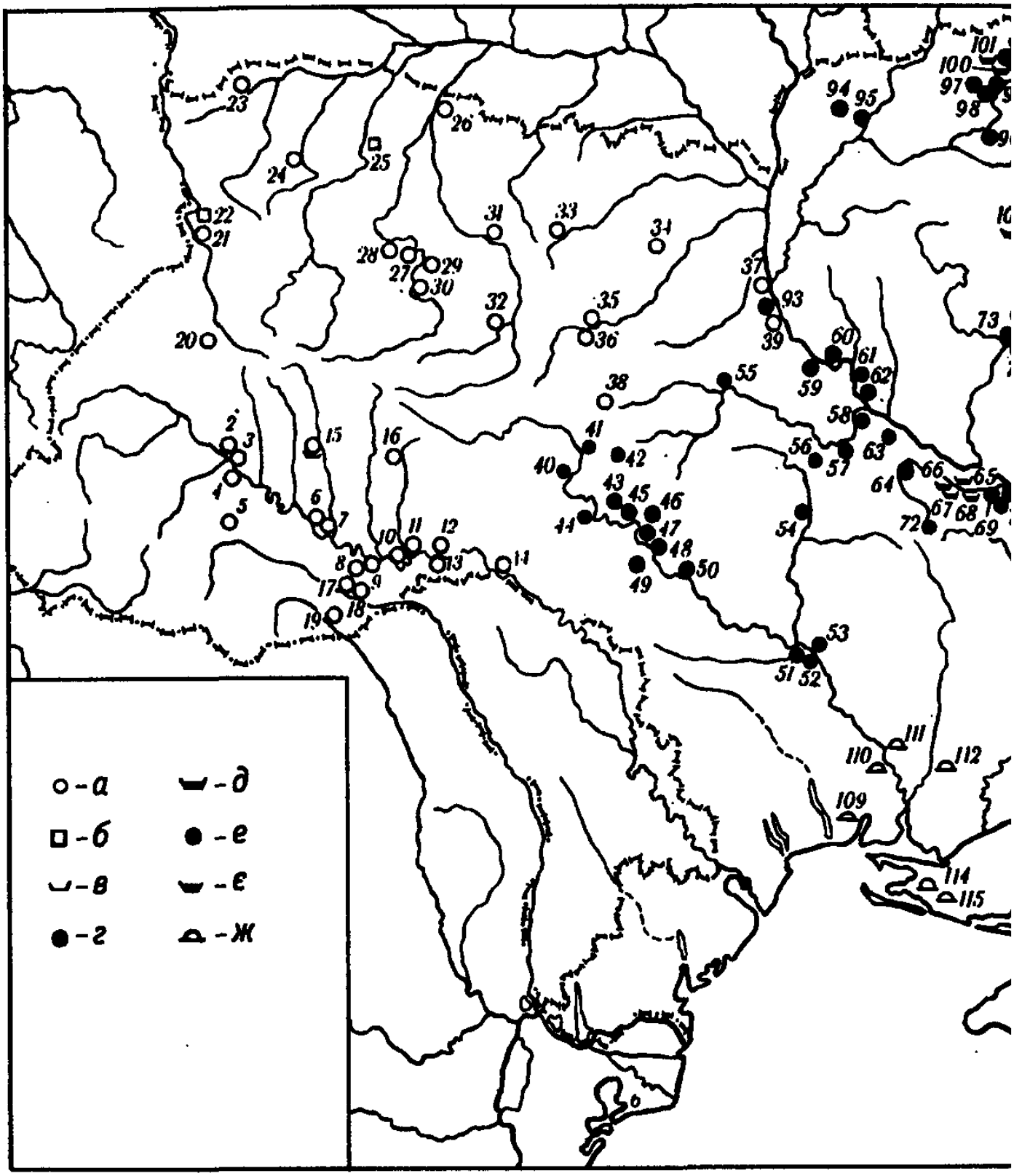
а
б
в
г
д
е
є
ж

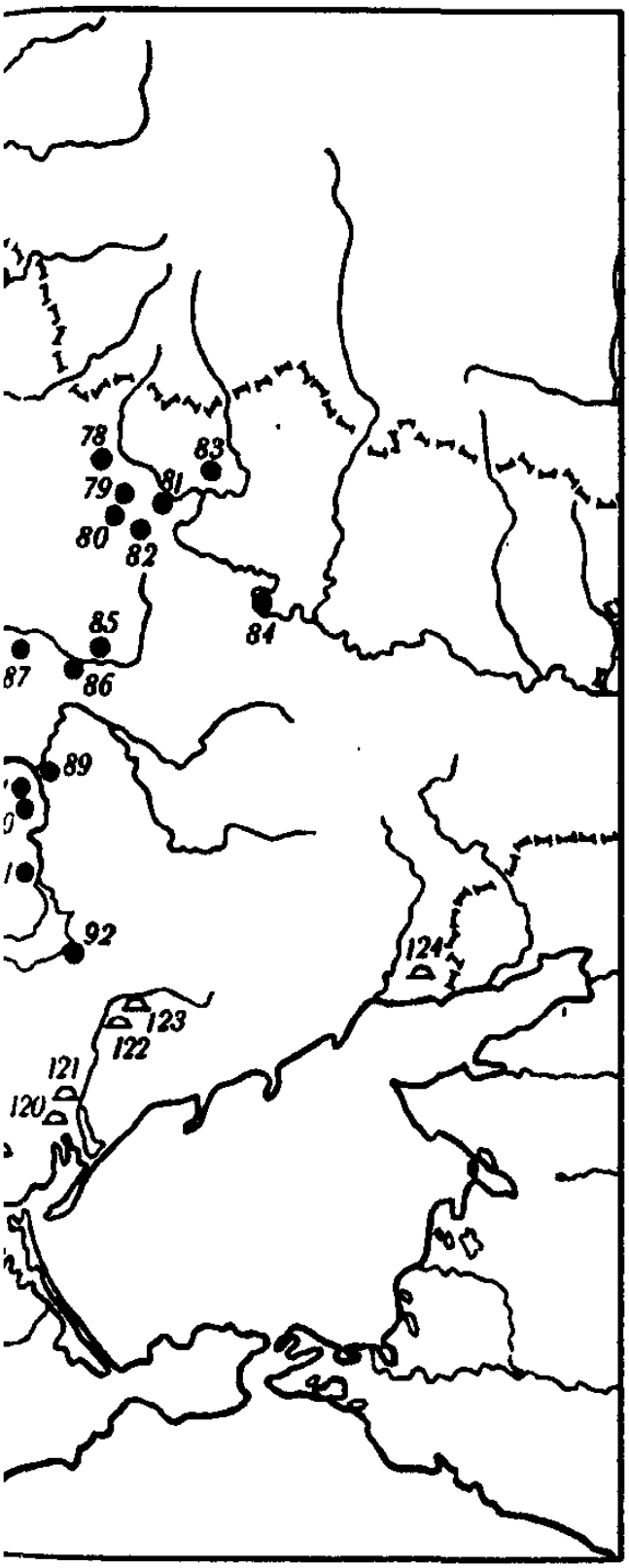

Рис. 21. Основні пам'ятки V-VII ст. на території України: а — поселення; б — городища; в — могильники Празько-Корчацької культури; г — поселення; д — могильники Пеньківської куль-тури; е — поселення; є — могильники Колочинської культури; ж — поховання кочовиків VI-VII ст.

Пам'ятки Празько-Корчацької культури:
1 — Ужгород, 2 —Бовшів I, II, III, 3 — Дем'янів I, 4 — Крилос, 5 — Волосів, 6 — Зелений Гай, 7 — Городниця, 8 — Перебиківці, 9 —Рашків II, III, 10 — Каветчина, 11 — Устя, 12 — Бакота, 13 — Студениця, 14 — Козлов, 15 — Звиняч I, II, 16 — Городок, 17 — Гореча I, II, 18 — Кодин, 19 — Глибока I, 20 — Ріпнів I, II, III, 21 — Ліжниця, 22 — Зимне, 23 —Краски, 24 — Підріжжя, 25 — Бабка, 26 — Лібліно, 27 —Зозів, 28 — Городок I, 29 — Колесники I, 30 — Кургани, 31 — Курчинці, 32 — Глибочка, 33 — Рудня, 34 — Рівня, 35 — Корчак, 36 — Тетерівка, 37 — Київ; 38 — Райки, 39 — Обухів II.
Пам'ятки Пеньківської культури: 40 — Якушин, 41 — Пиків, 42 — Глинське, 43 — Самчинці, 44 — Семенки, 45 — Кисляк, 46 — Куня, 47 — Ладижин, 48 — Скибинці, 49 — Балашовка, 50 — Гайворон, 51, 52 — Іванівка, 53 — Семенівка, 54 —Кочубіївка, 55 — Біла Церква, 56 — Вільхівчик, 57 — Гута-Михайлівська, 58 — Хрещатик, 59 — Григорівка, 60 — Циблі, 61 — Домантове, 62 — Сушки, 63 — Будище, 64 — Стецівка, 65-68 — Велика Андрусівка, 69-71 — Пеньківка (Луг I, Луг II, Молочарня), 72 — Беляївка, 73 —Хитці, 74 — Засулля, 75 — Прогрес, 76 — Полузір'я, 77 — Дерії́вка, 78 — Липці, 79 — Суха Гомольша, 80 —Занки, 81 — Задонецьке, 82 — Таранцеве, 83 — Петровське; 84 — Студенок, 85 — Чернеччина, 86 — Богате, 87 —Осипівка, 88 — Волоське, 89 — Ігрень, 90 — Званецьке, 91 — Хортиця, 92 — Скелька;
Пам'ятки Колочинської культури: 93 — Ходосівка, 94 — Роїще, 95 — Рівчак, 96 — Короп, 97 — Заяр'я, 98 — Левкин Бугор, 99 — Стрелиця, 100 — Новгород-Сіверський, 101 — Смяч, 102 — Целиків Бугор, 103 — Артюхівка, 104 — Ракова Січ, 105 — Великі Будки, 106 — Грунівка, 107 — Курган Азак, 108 — Сенча.
Пам'ятки кочовиків VI-VII ст.: 109 — Яблуня, 110 — Ковалівка, 111 — Нова Одеса, 112 — Христофорівка, 113 — Костогризове, 114 — Чорноморське, 115 — Бехтери, 116 — Портове, 117 — Рисове, 118 — Сивашовка, 119 — Сиваське, 120 — Родионівка, 121 — Мала Тернівка, 122 — Аккермень, 123 — Великий Токмак, 124 — Жовтневе.

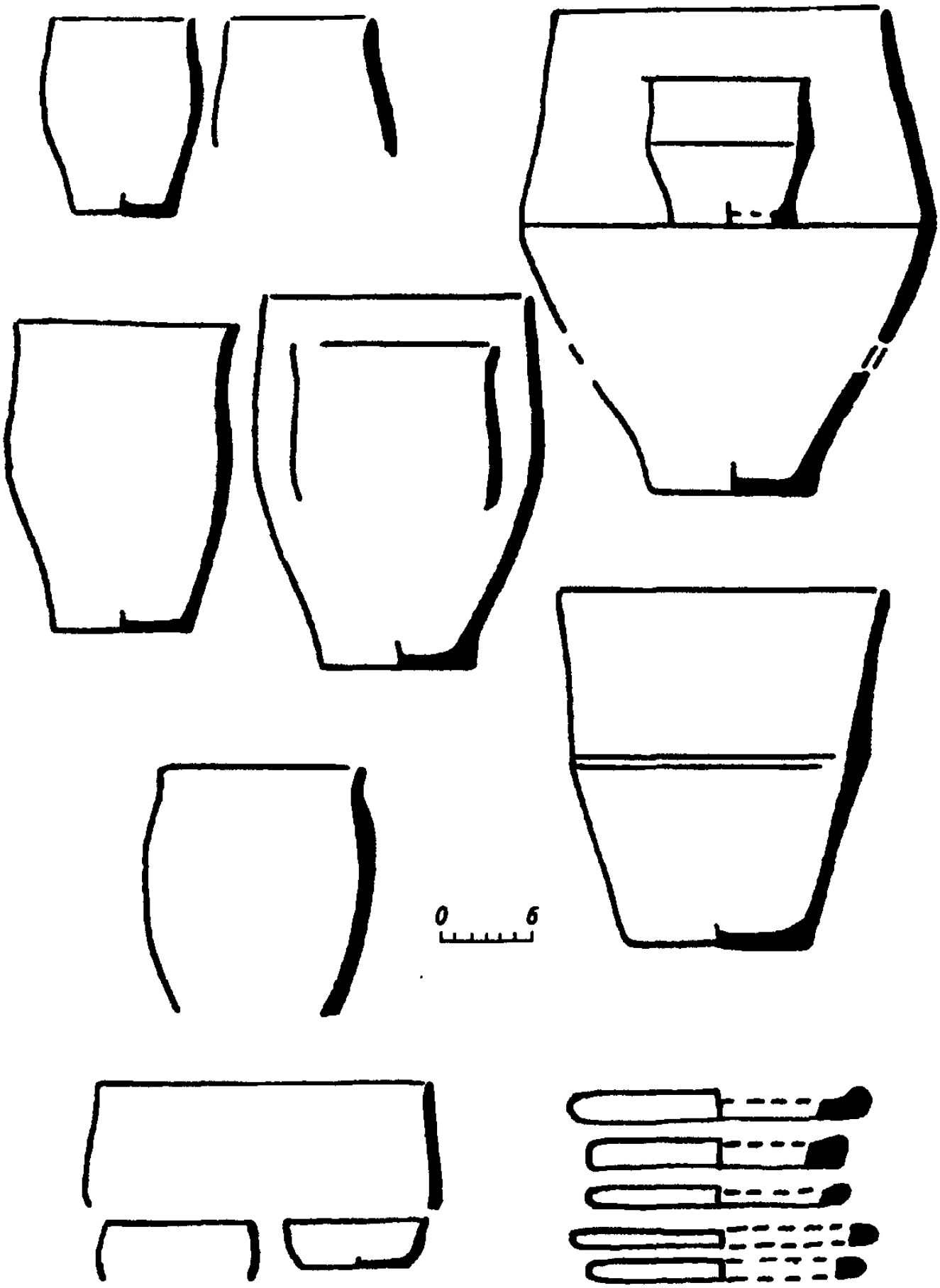

Рис. 22. Ліпний посуд Колочинської культури

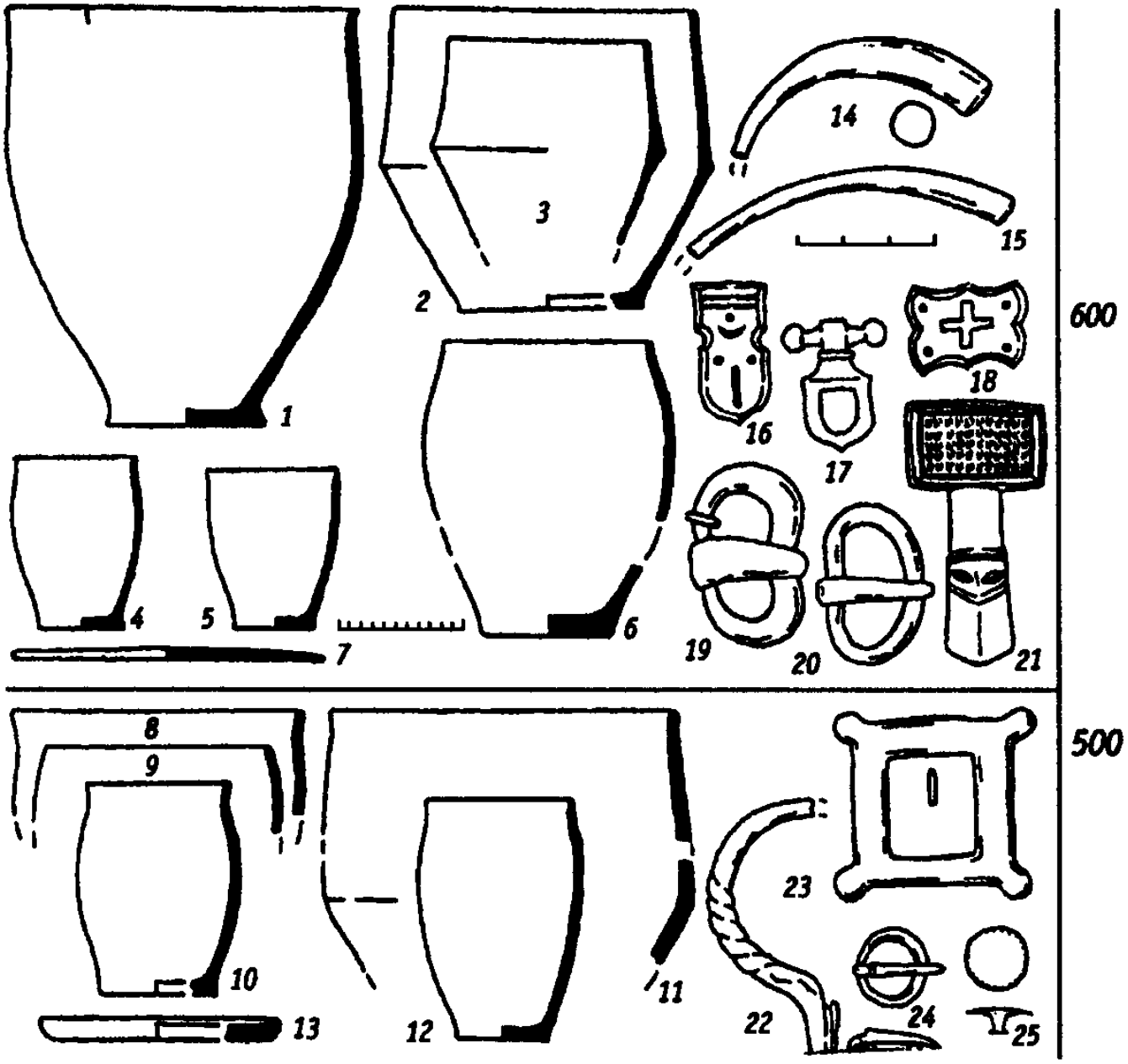

Рис. 23. Основні етапи розвитку Колочинської культури (за Р. Терпиловським): 1, 5 — Кветунь; 2-4, 6, 7 — Колочин; 8, 11-13 — Заяр'я; 9, 10, 23 — Целиків Бугор; 14-19 — Леб'яже I; 20 — Княжий; 21 — Картамишево II; 22 — Колодязний Бугор; 24, 25 — Смяч.

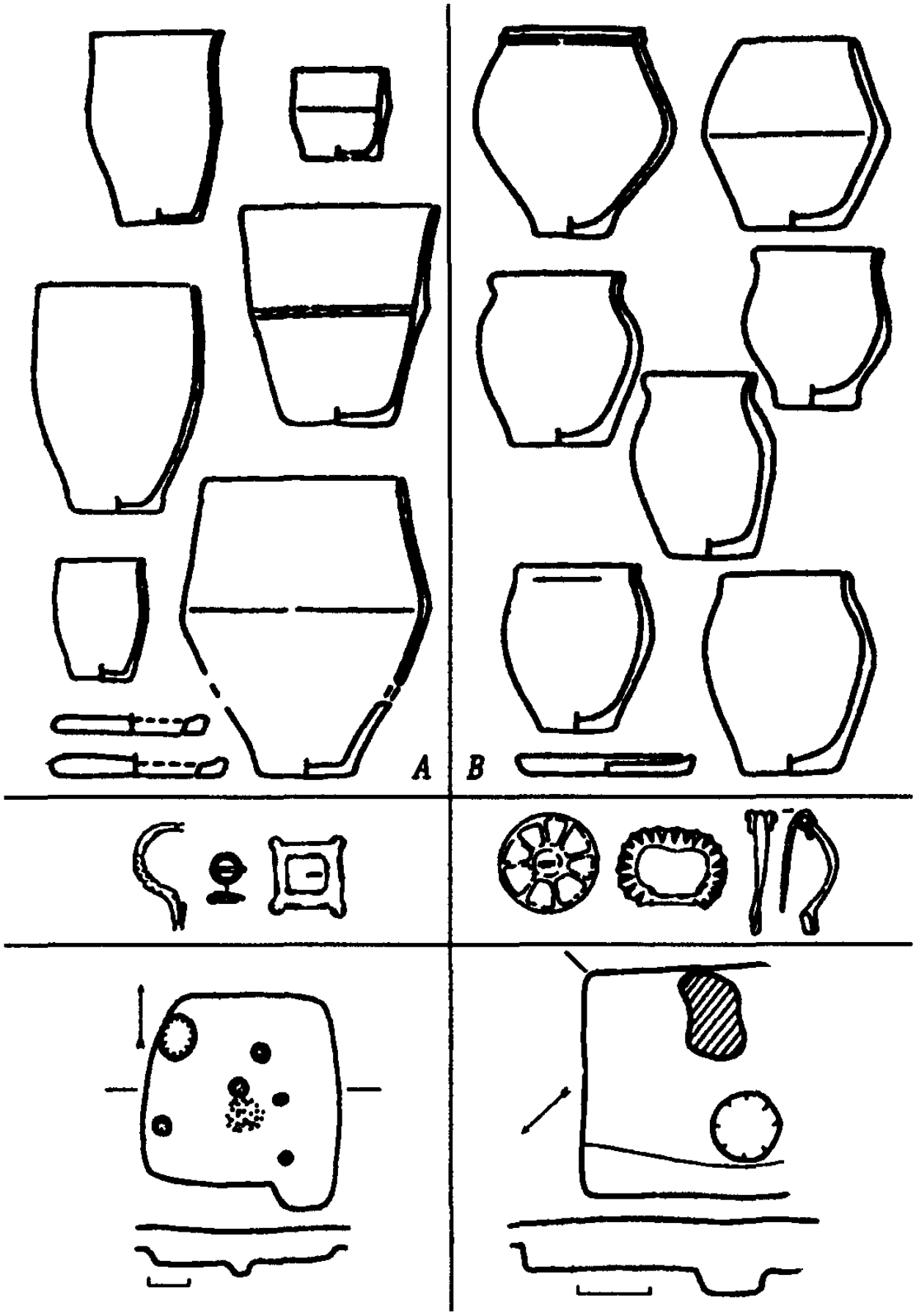

Рис. 24. Основні форми посуду і типи жител:
A — Колочинської, B — Пеньківської, C — Празько-Корчацької, D — Дзєдзіцької культур.
Найдавніші датуючі знахідки: I-II — вогнища, III — піч-кам'янка.

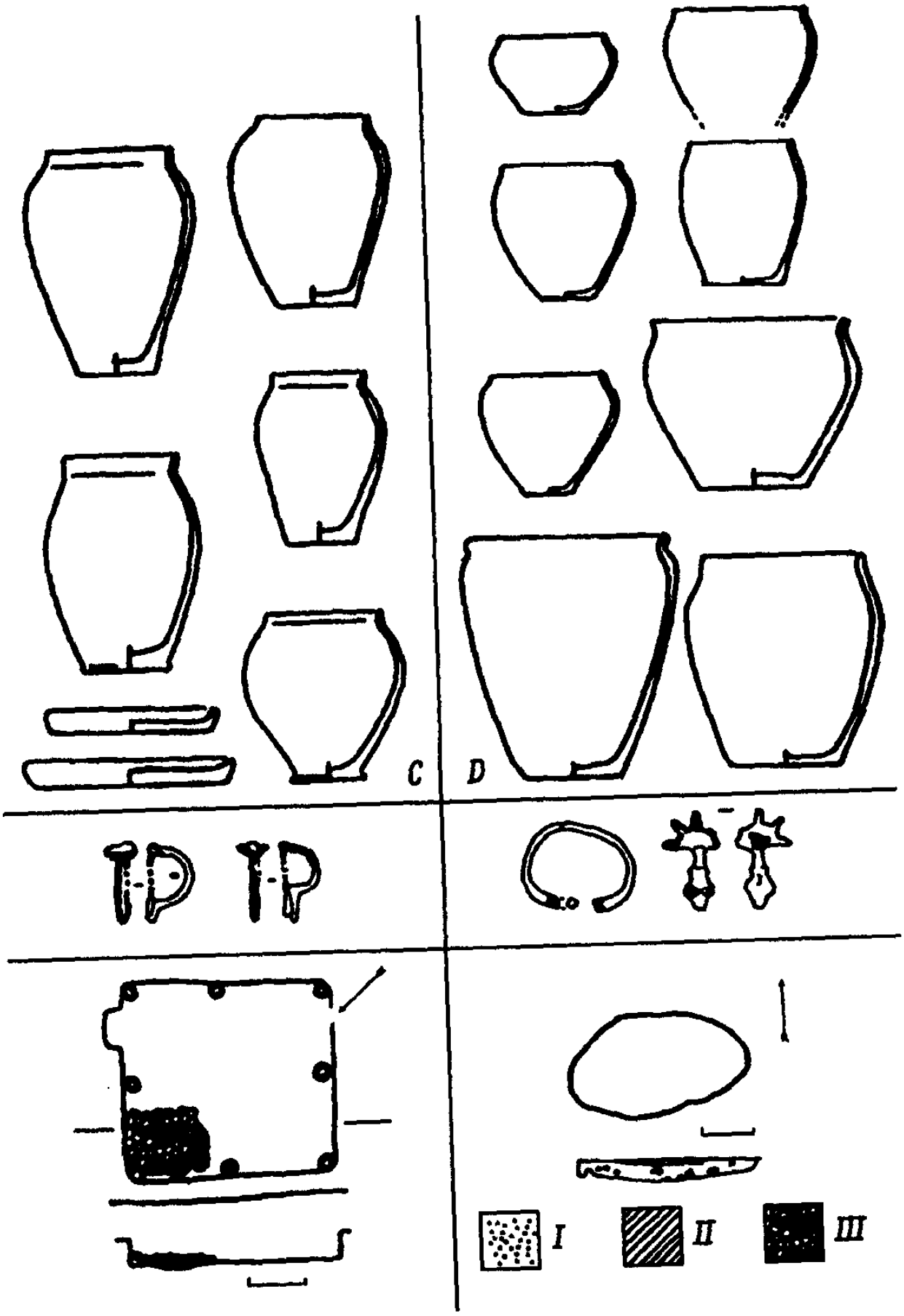
C
D
I
II
III

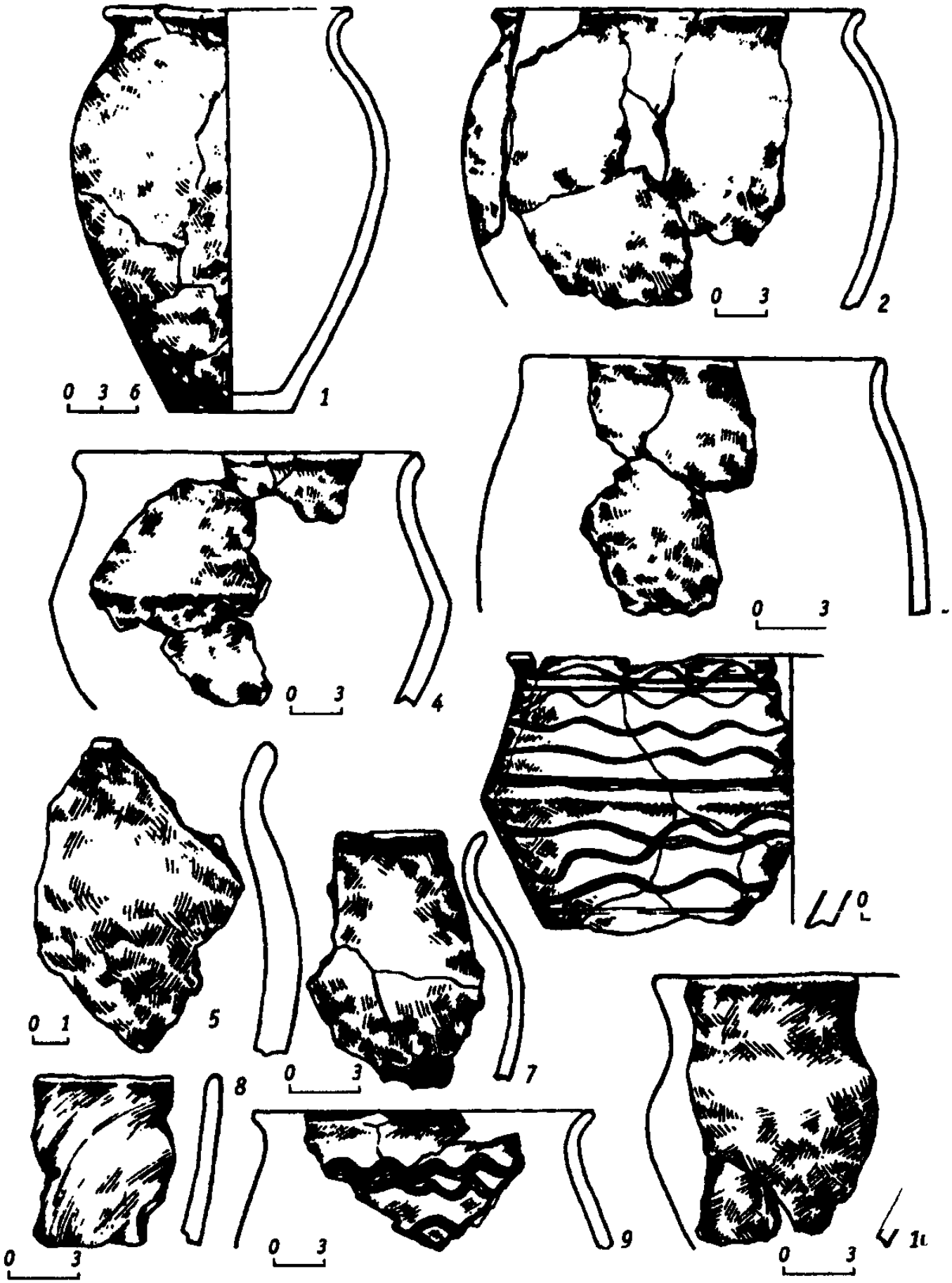

Рис. 30. Ліпний і гончарний посуд з поселення Райковецької культури Рашків I: 1-4 — житло № 60; 5-10 — ями № 72-76.

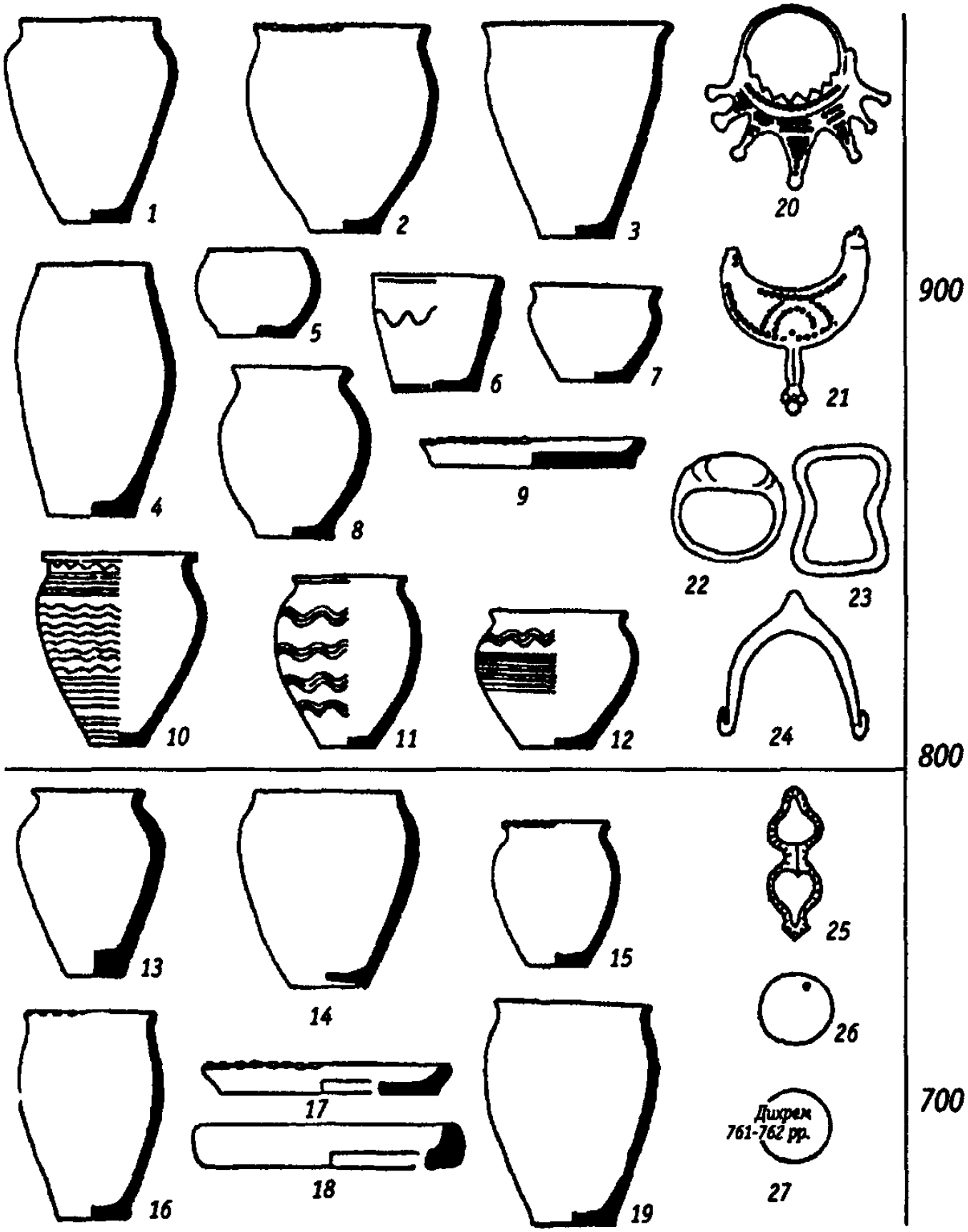

Рис. 31. Основні етапи розвитку Райковецької культури (за А. Сміленко):
1, 7 — Буки; 8 — Лука-Райковецька; 9 — Канів; 3, 10, 21, 27 — Монастирьок; 4, 5 — Шумськ; 11 — Радванка; 12 —Червеневе; 13, 17, 18 — Бакота; 14 — Городок; 15 — Сахнівка; 16, 24 — Ревне; 19, 26 — Кодин II; 20-23 — Хотомель; 22 — Ріпнів I; 25 — Ханське.

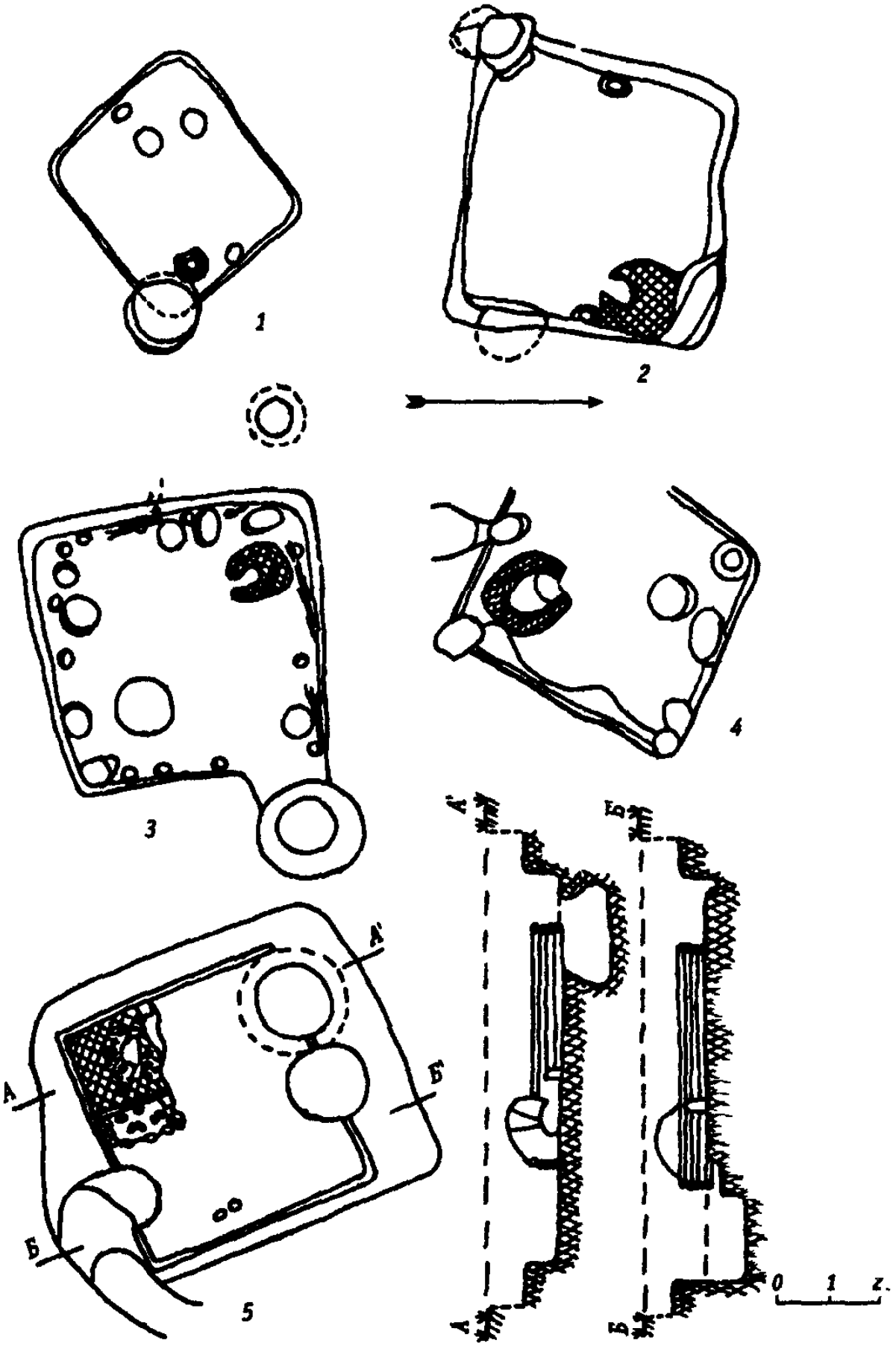

Рис. 32. Основні типи жител Волинцівської та Роменської культур (за О.Сухобоковим, С.Юренко):
1, 3-5 — Волинцеве, 2 — Новотроїцьке.

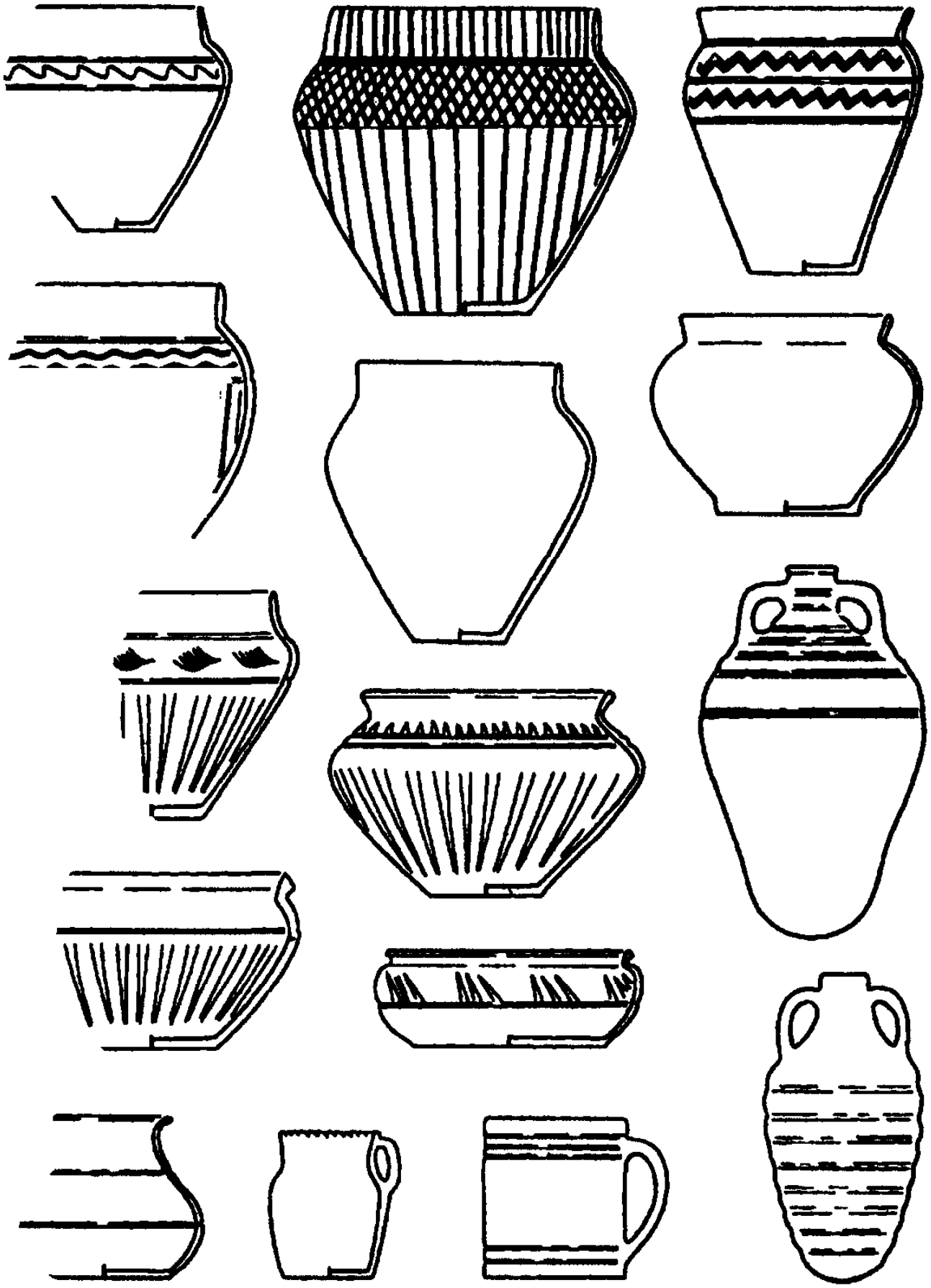

Рис. 33. Гончарна кераміка Волинцівської культури (за О.Сухобоковим, С.Юренко)

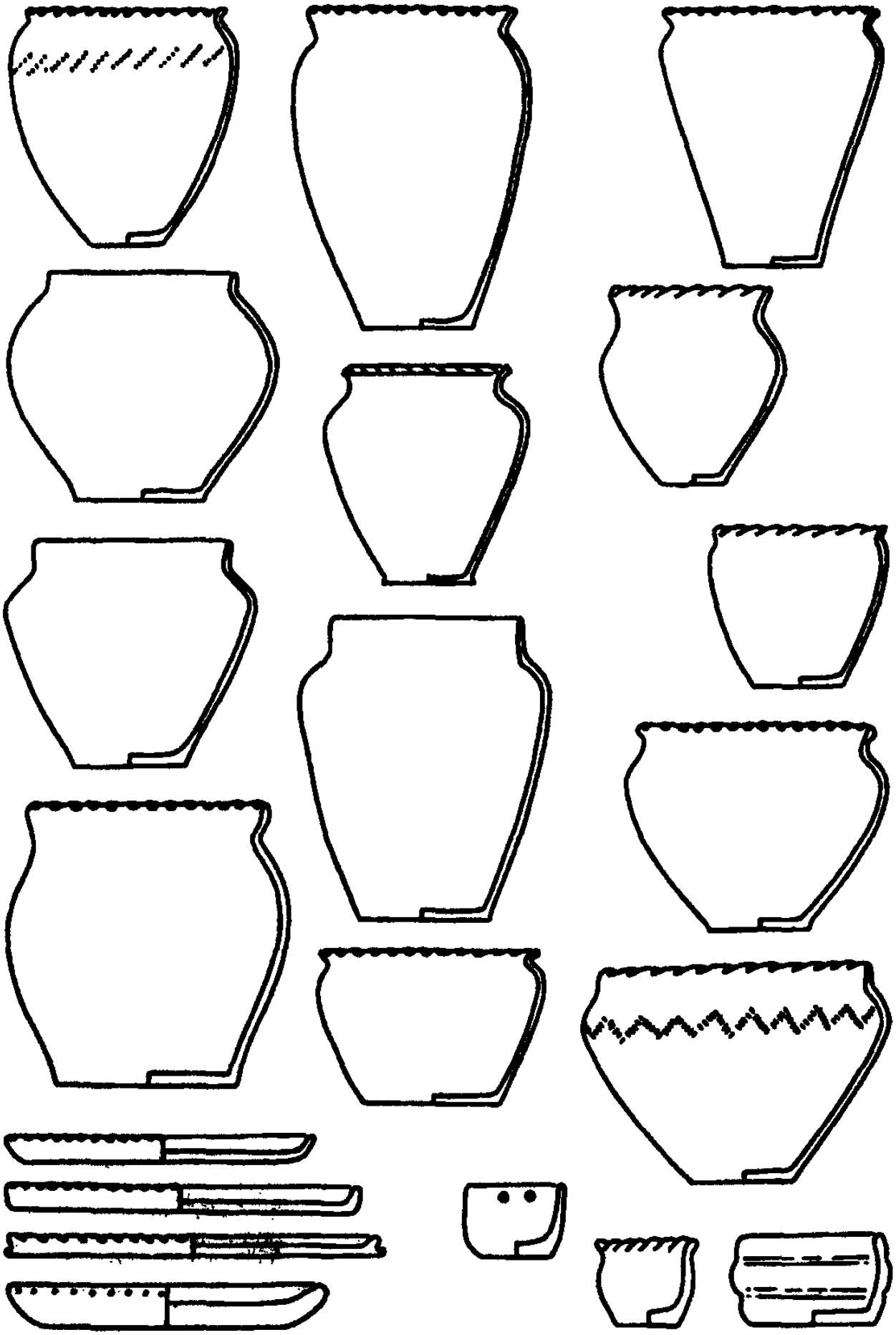

Рис. 34. Ліпний посуд Волинцівської культури (за О.Сухобоковим, С.Юренко)

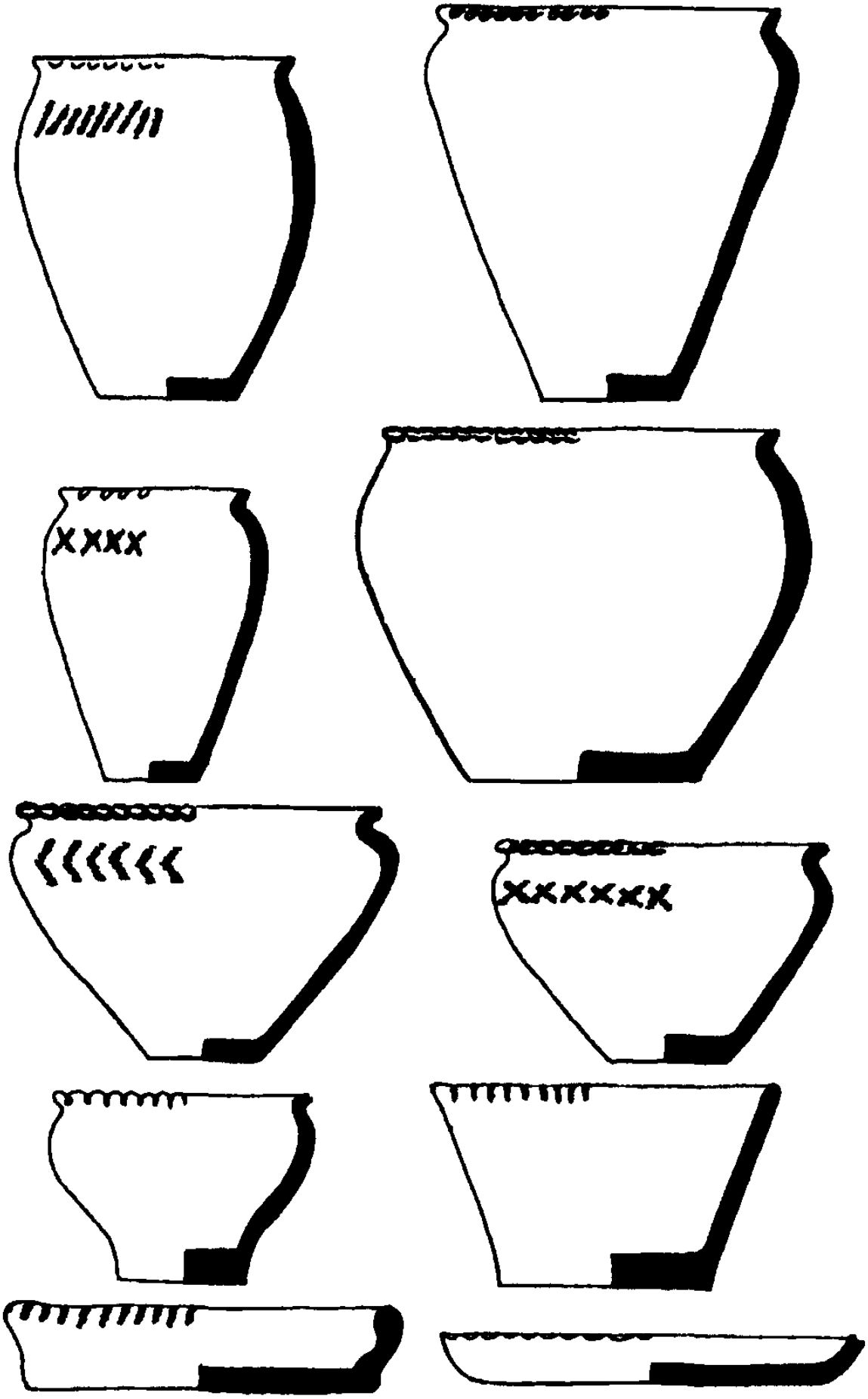

Рис. 35. Ліпний посуд Роменської культури (за С.Юренко, О.Сухобоковим)

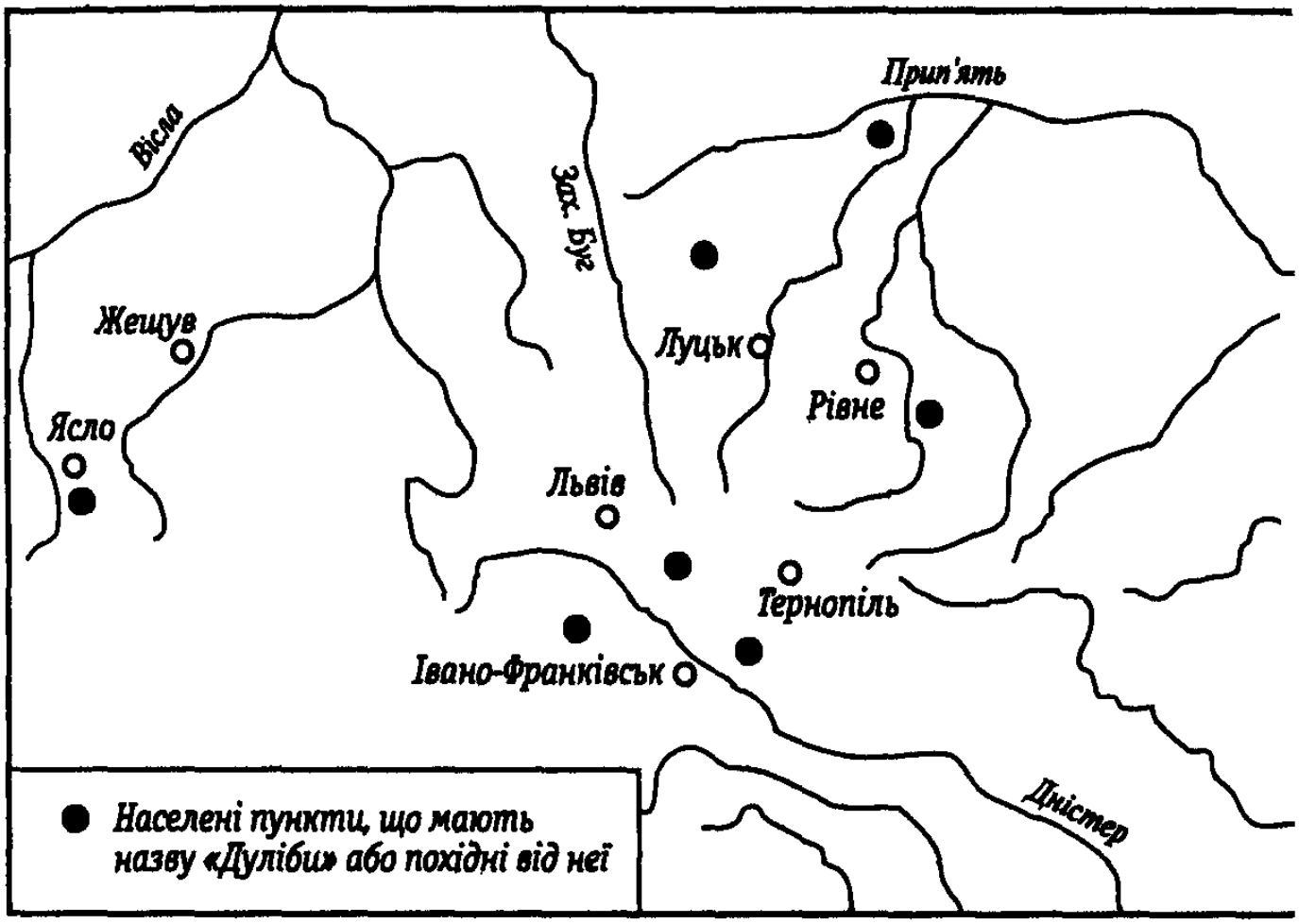

Рис. 36. Карта-схема населених пунктів з назвою "дуліби" або похідними від неї

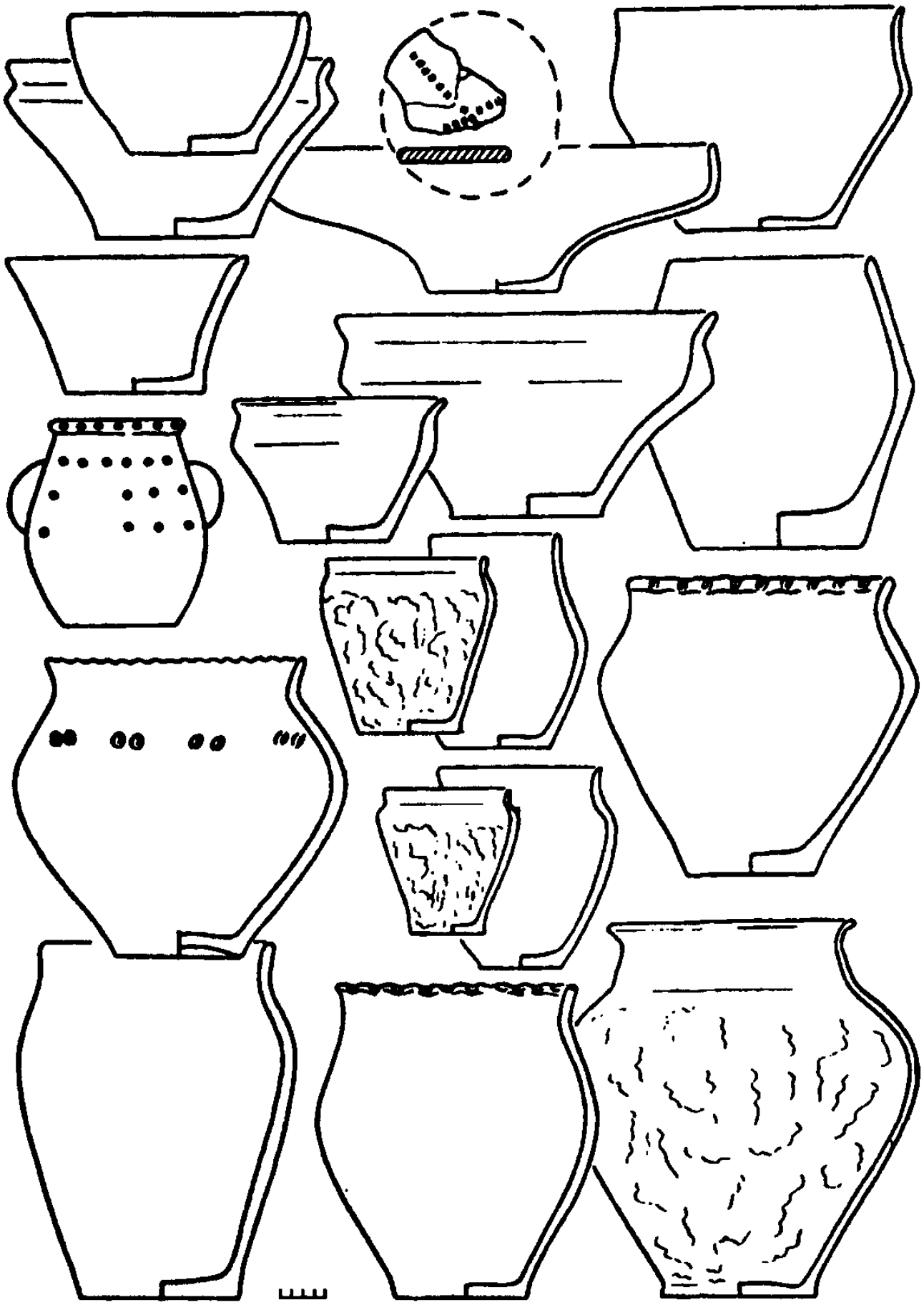

Рис. 37. Ліпна кухонна кераміка Зарубинецької культури (за С.Пачковою)

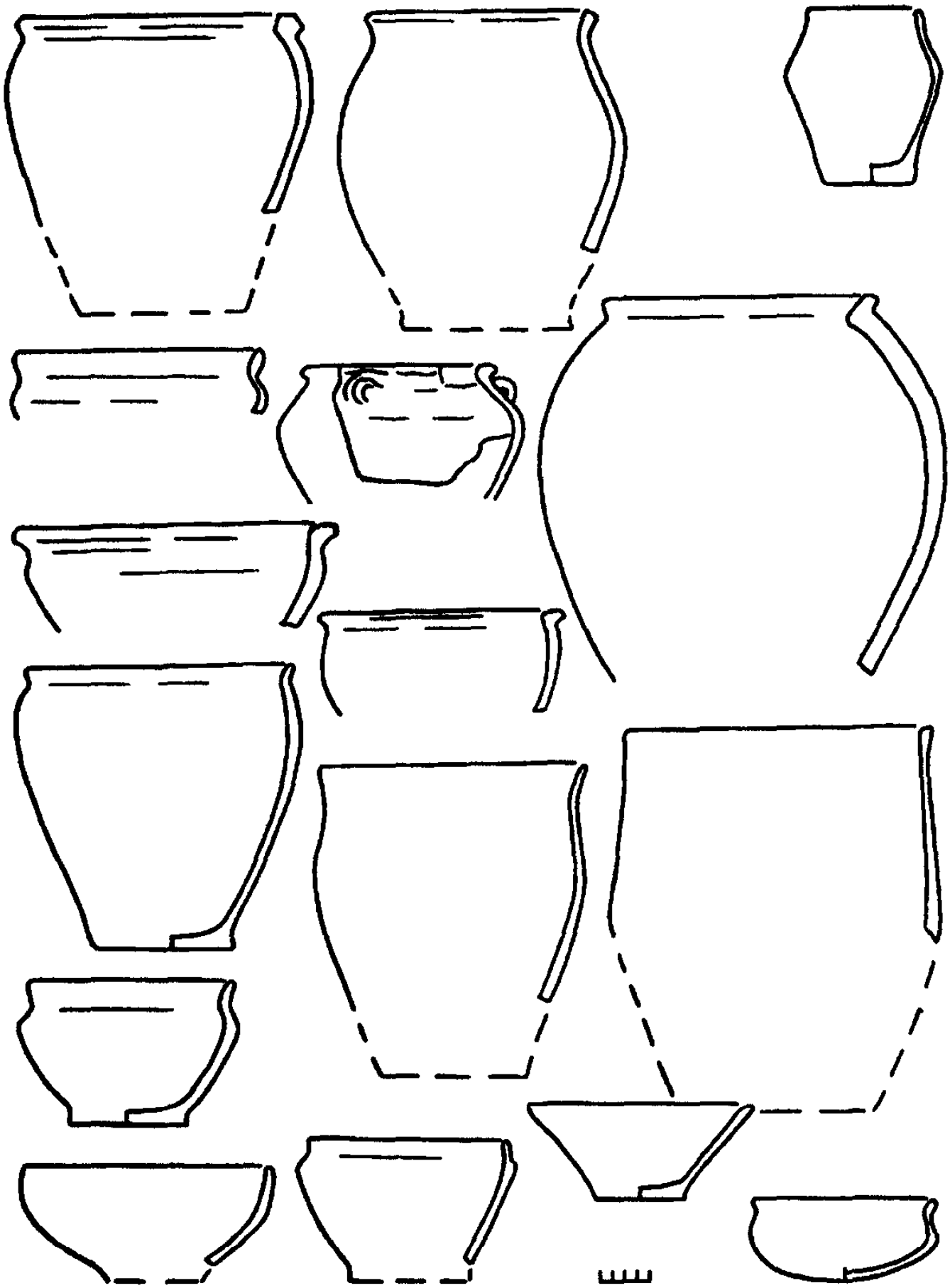

Рис. 38. Посуд волино-подільської групи пам'яток (за Д.Козаком)

Рис. 39. Житло-напівземлянка з поселення в с.Теремці на Дністрі

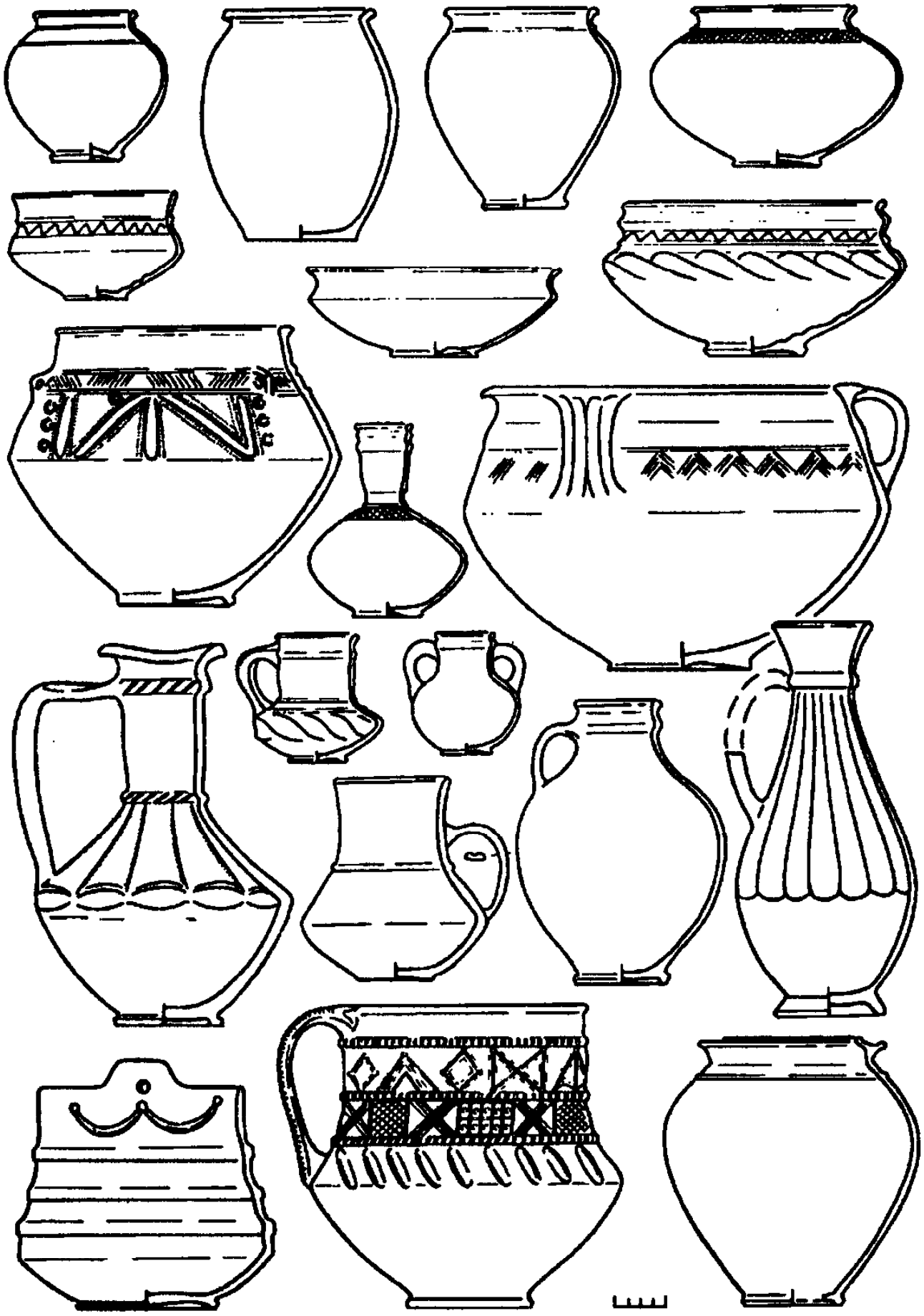

Рис. 40. Гончарний посуд Черняхівської культури (за Б.Магомедовим)

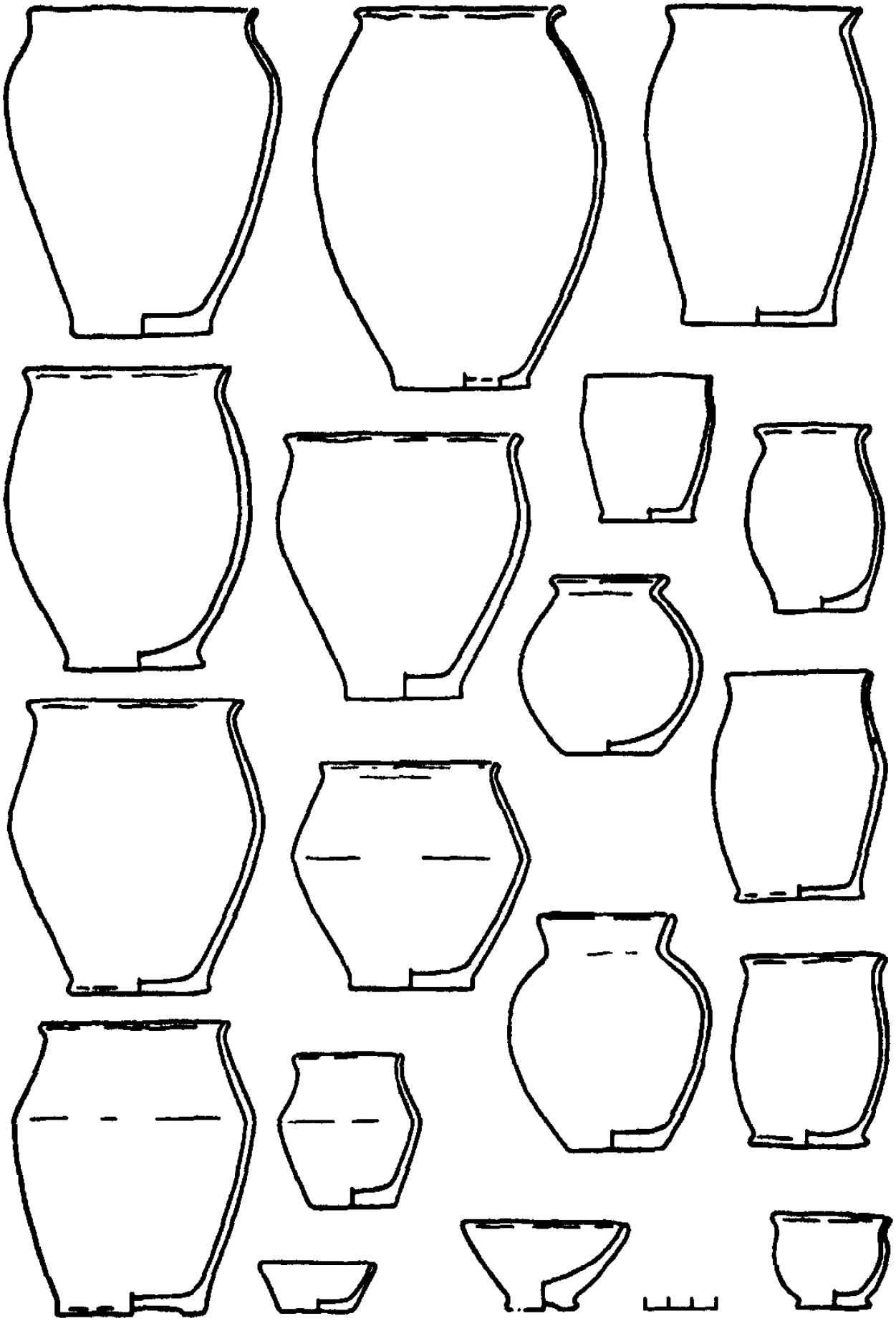

Рис. 41. Ліпний посуд Черняхівської культури

Рис. 42. Імпортні скляні кубки другої чверті 1 тис. н.е.

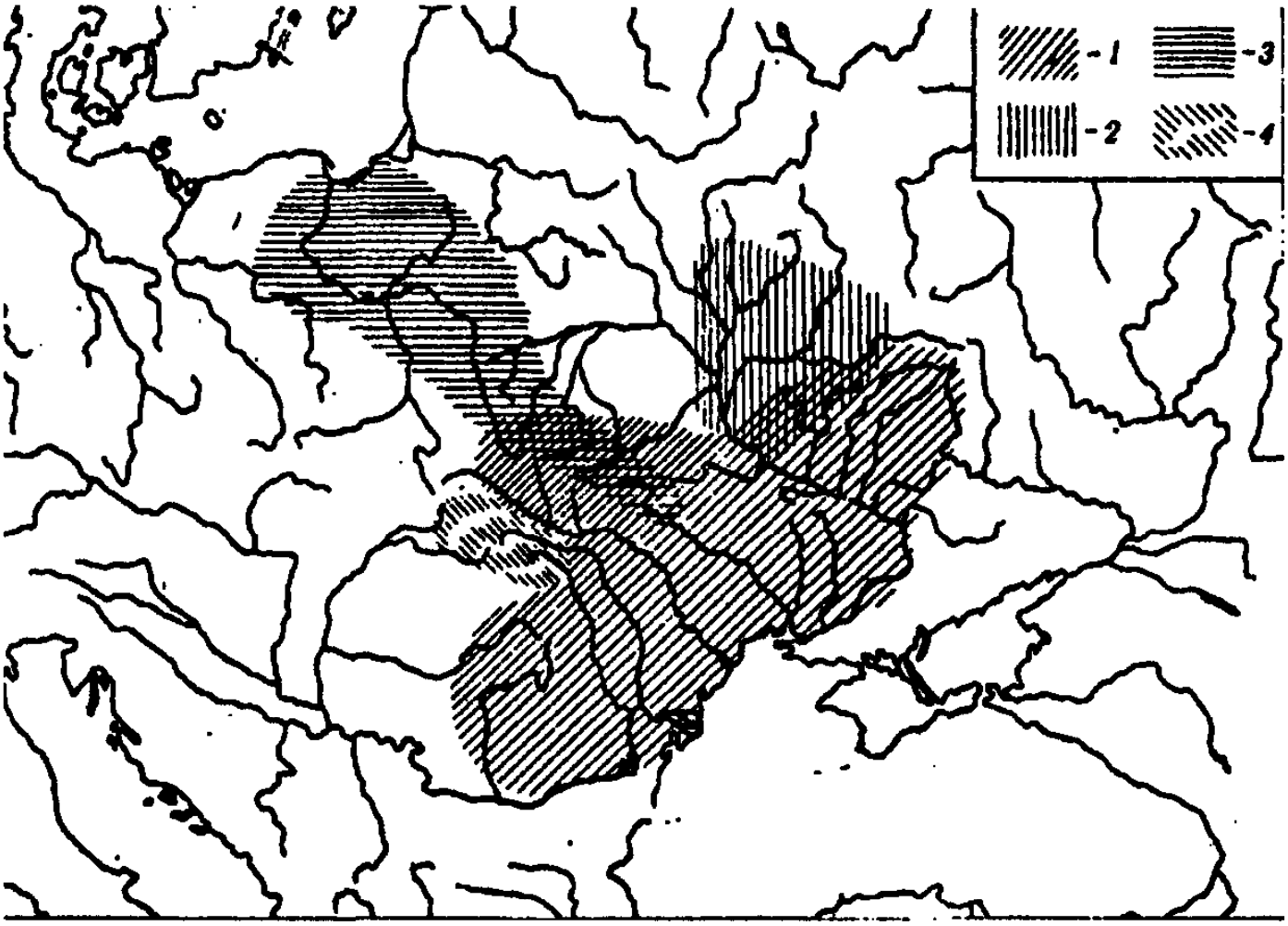

Рис. 43. Ареали археологічних культур другої чверті 1 тис. н.е.:
1 — Черняхівська культура, 2 — Київська культура, 3 —Вельбарська культура,
4 — культура Карпатських курганів.

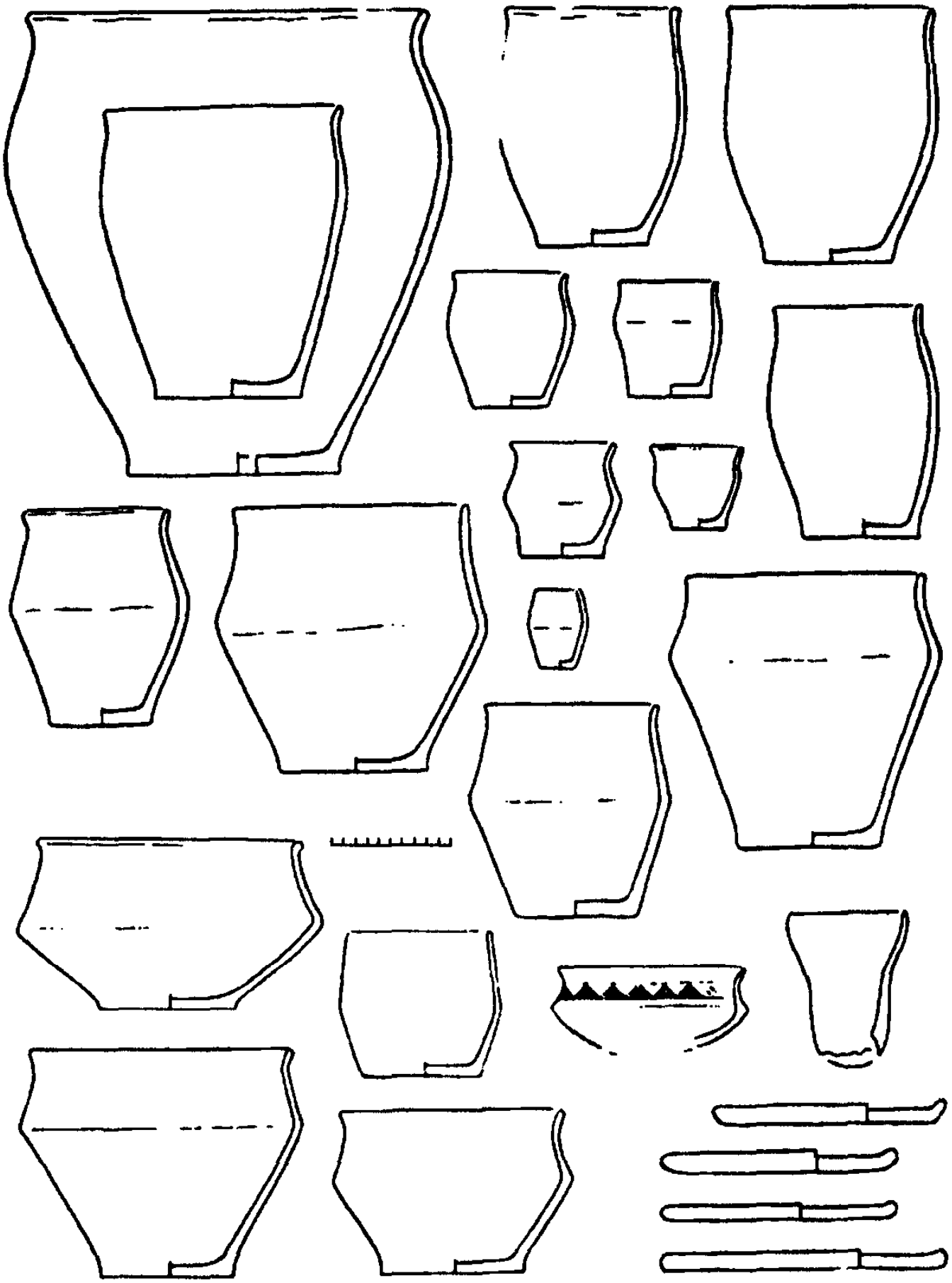

Рис. 44. Кераміка Київської культури (за Р.Терпиловським)

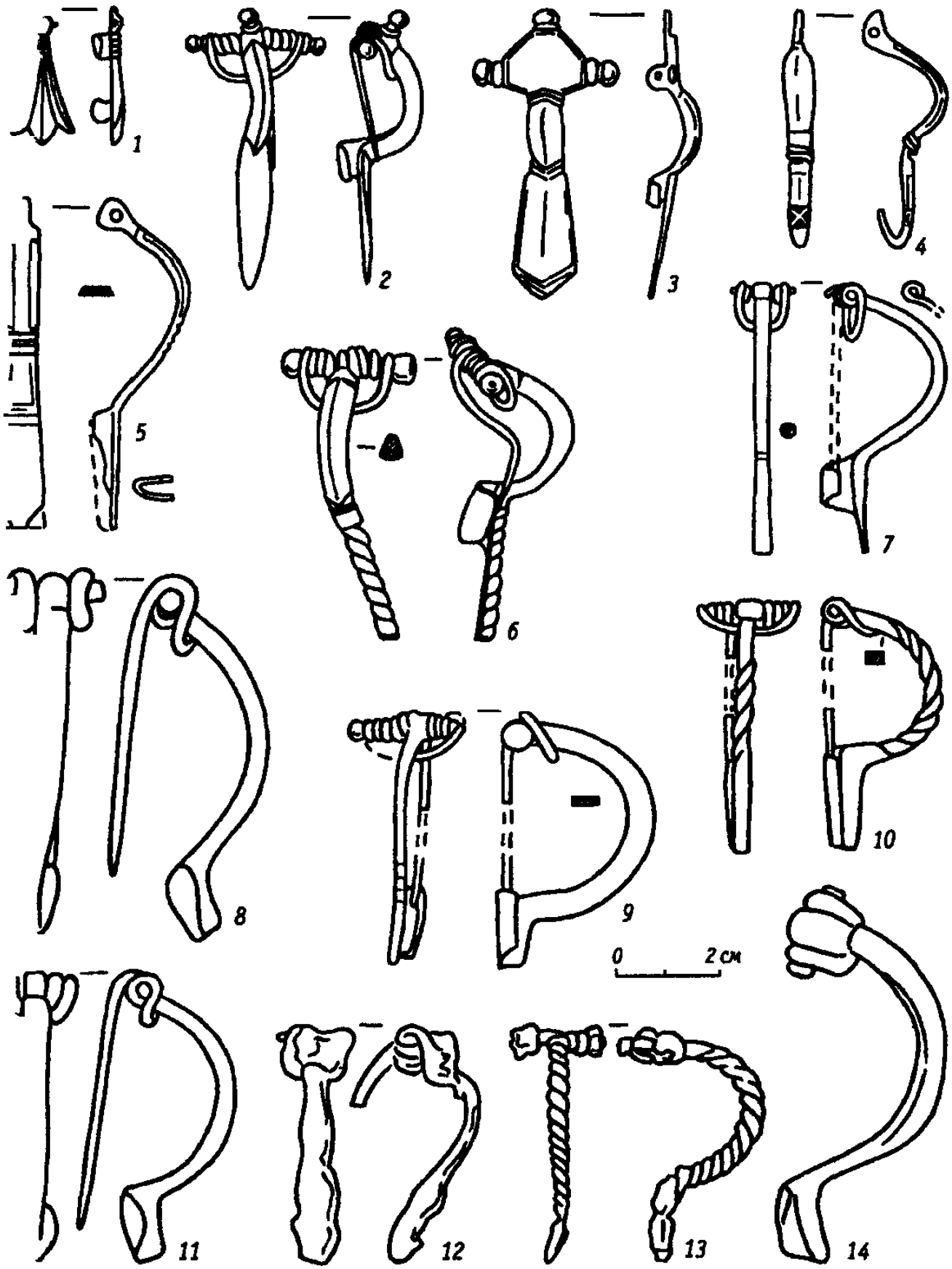

Рис. 45. Фібули V ст. із пізньоримських (3, 7, 12) та ранньосередньовічних пам'яток України: 1 — Межиріч; 2 — Букрин; 3 — Теремці; 4 — Лука-Каветчинська; 5 — Пархомівка; 6 — Бабина Гора; 7 — Ходосівка; 8 —Куня; 9-10 — Кодин; 11 — Звонецький Поріг; 12 — Черепин; 13 — Михайлівка; 14 — Балка Осокорівка.

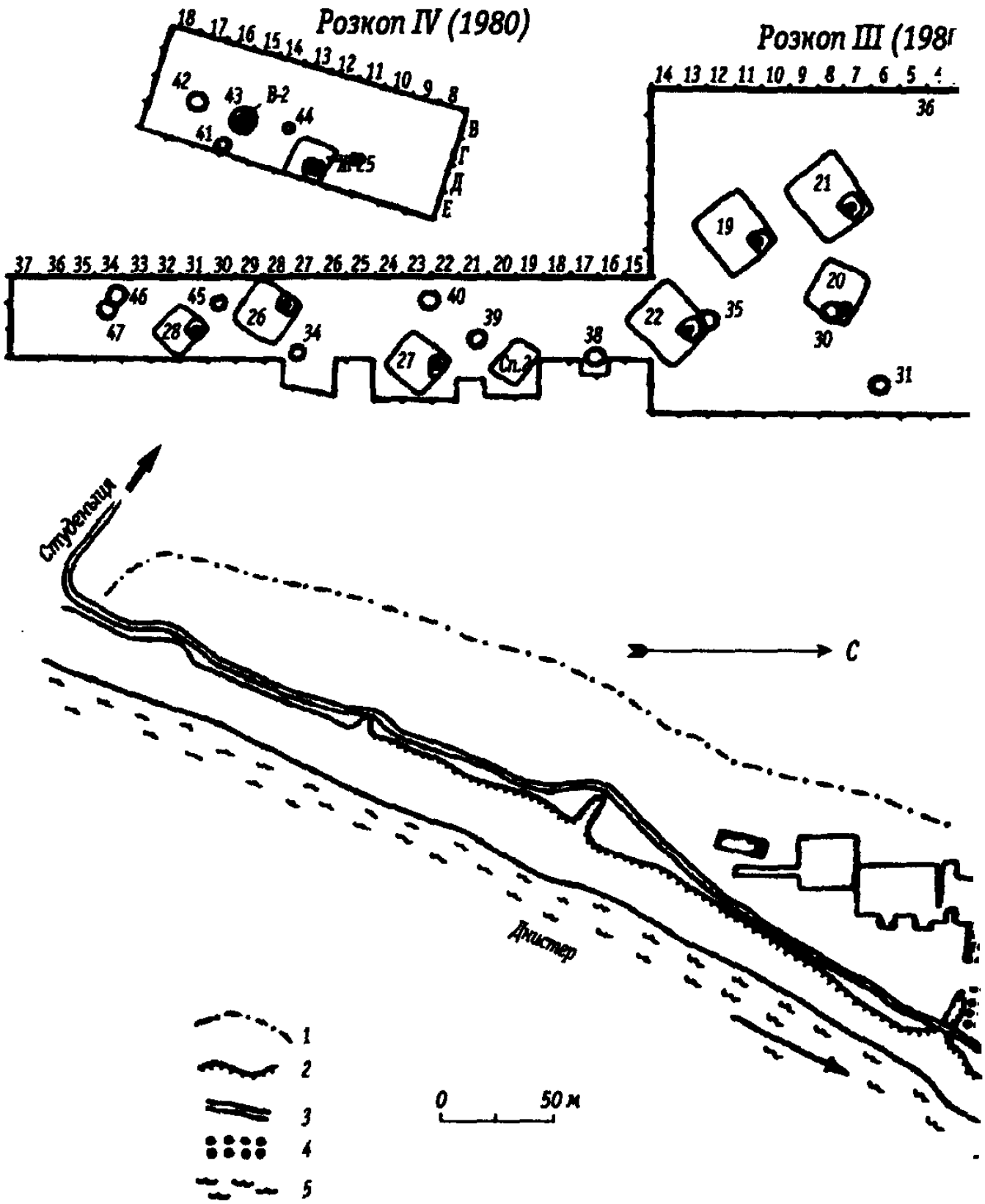

Рис. 46. Слов'янське поселення Теремці на Дністрі

Теремці – 1979, 1980

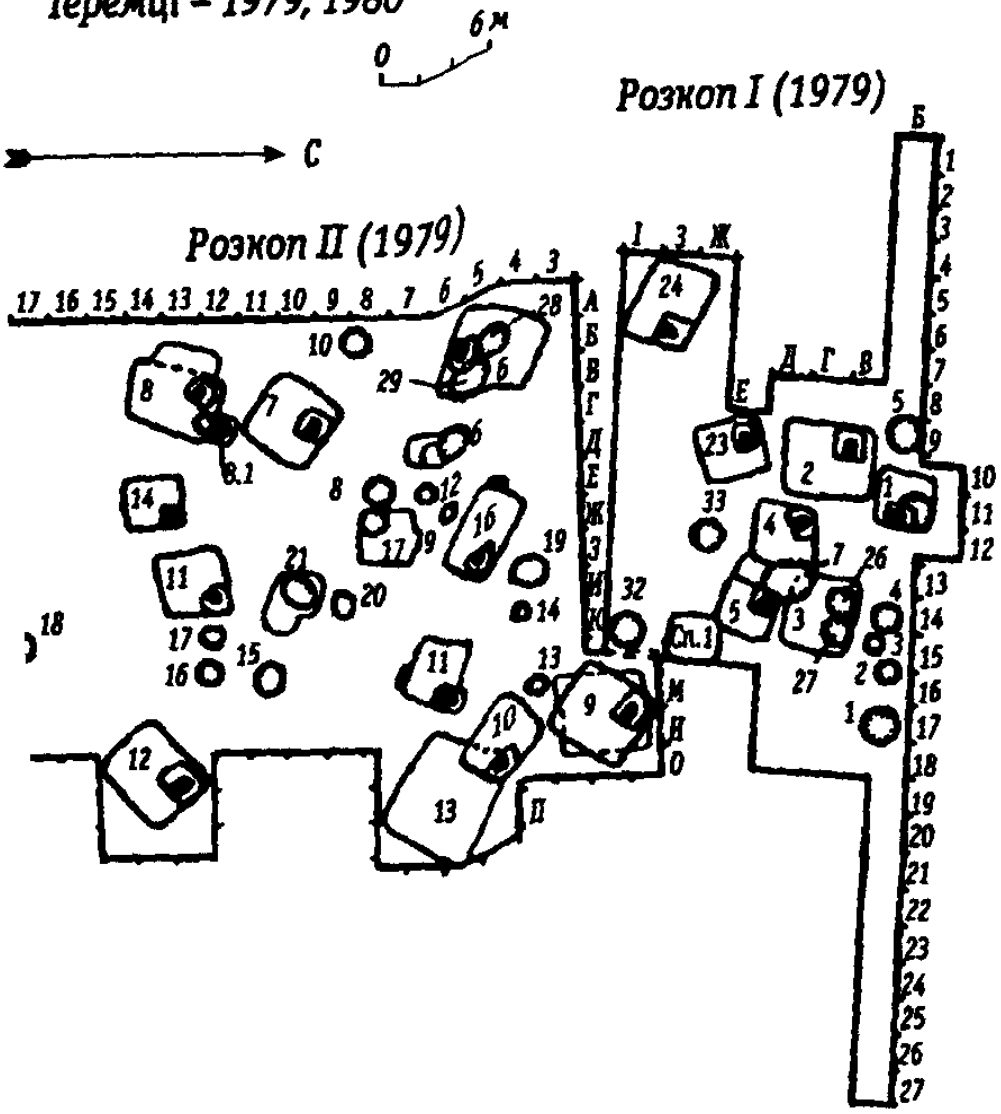

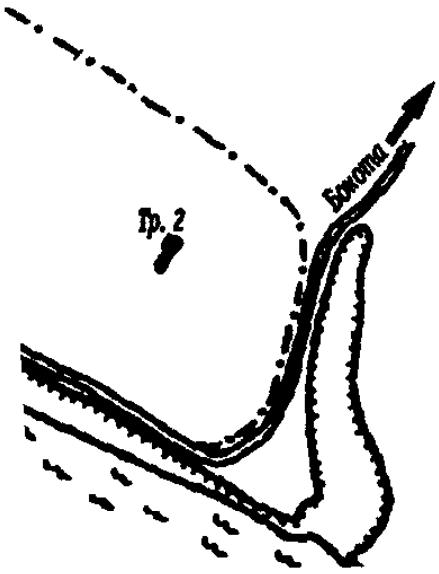

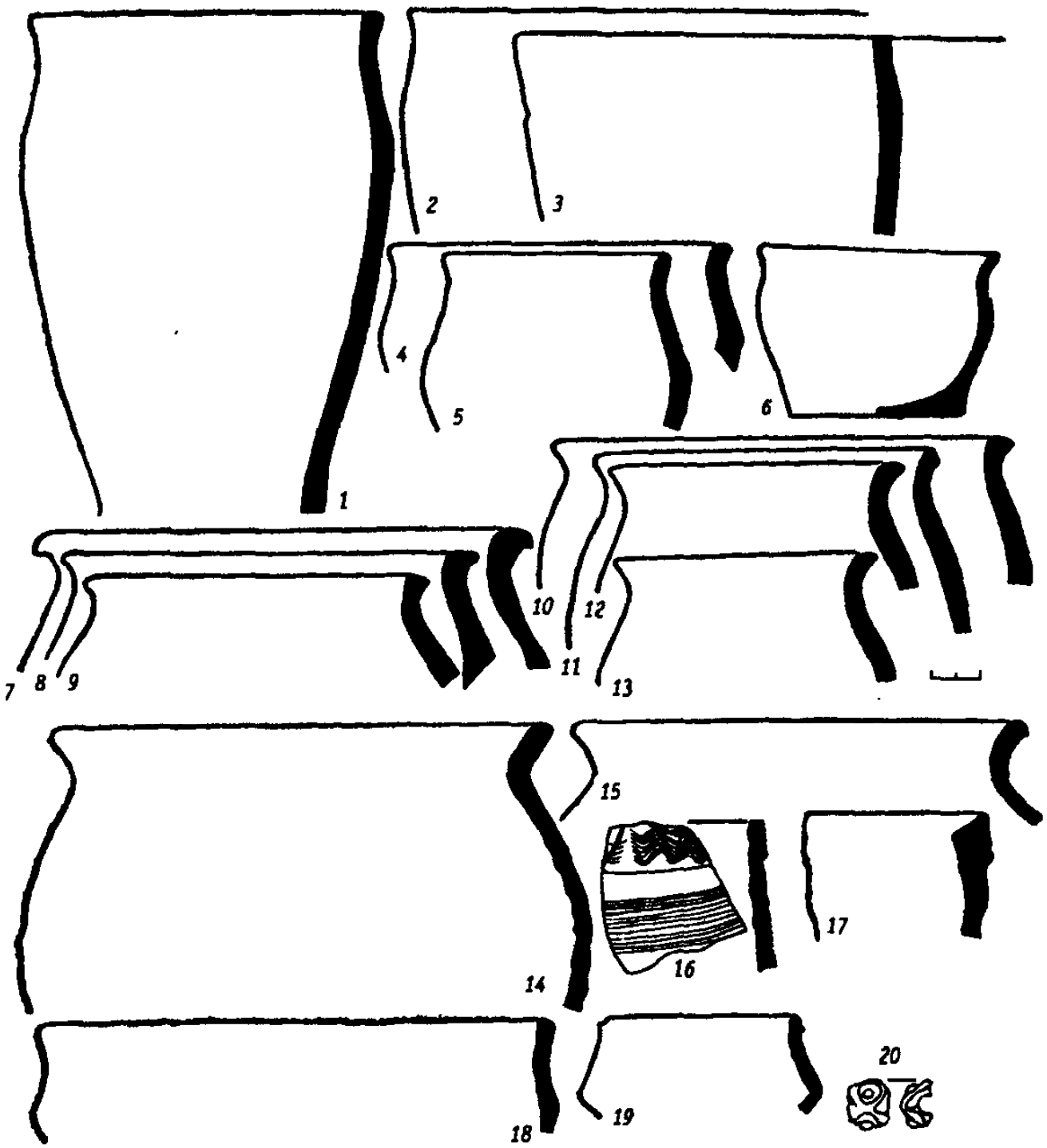

Рис. 47. Теремці. Знахідки із житла №21:
1-13 — ліпна кераміка; 14-18 — гончарна кераміка; 19 — пастова намистина.

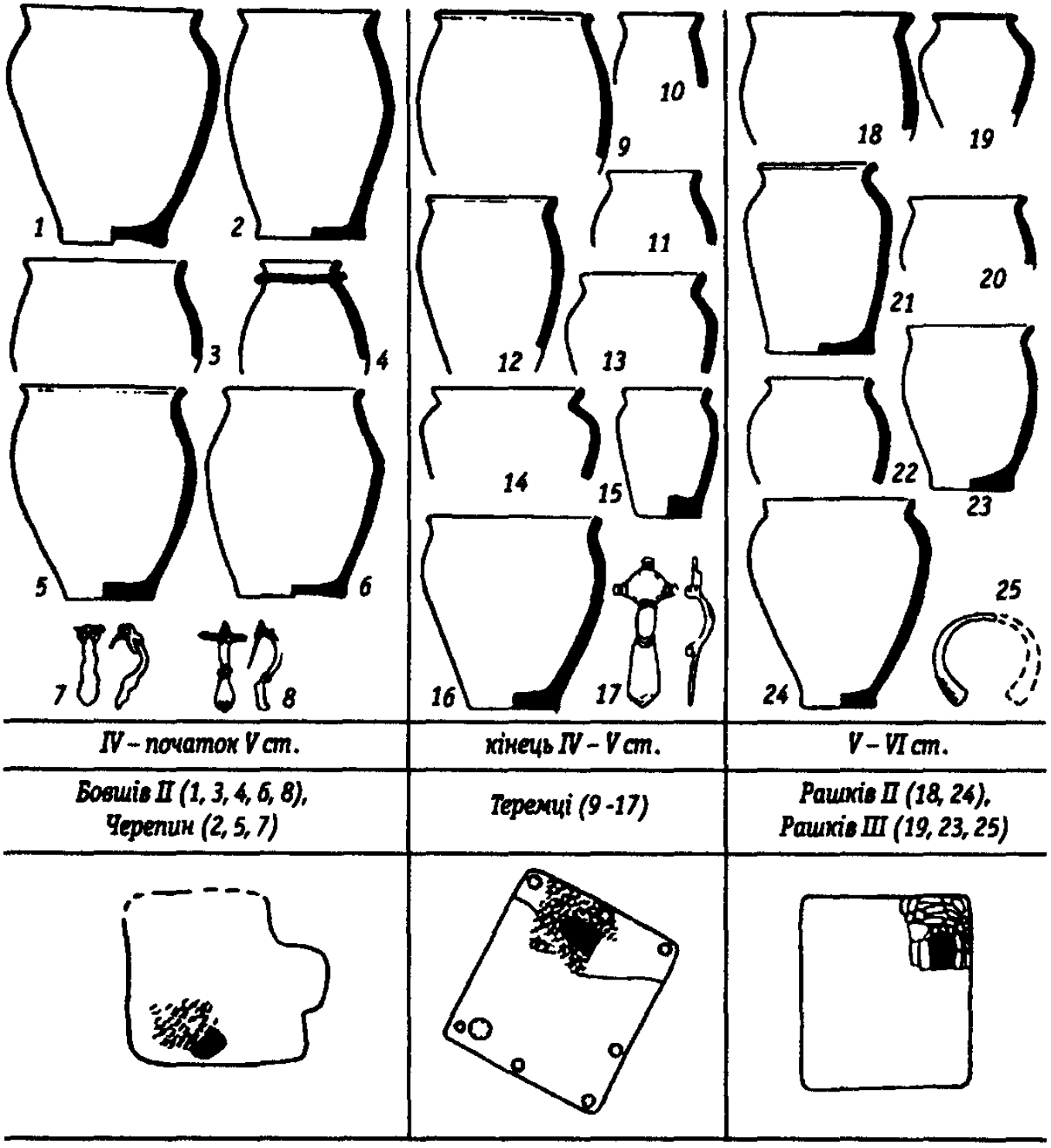

Рис. 48. Слов'янські житла, ліпна кераміка, датуючі знахідки кінця IV - початку VI ст. н.е.

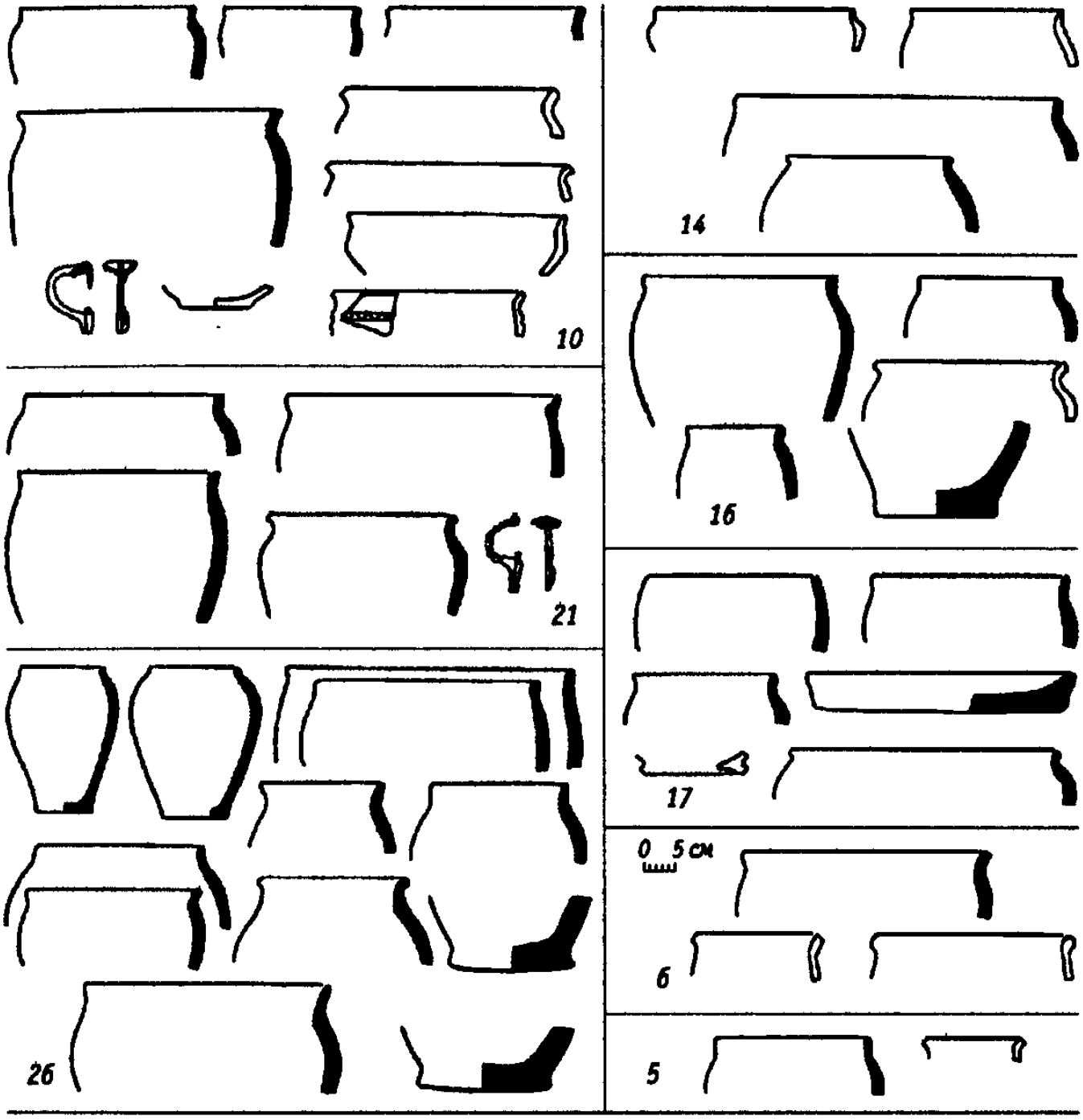

Кодин I

Рис. 50. Керамічні комплекси V ст. н.е. із Кодина: житла № 5, 6, 10, 14, 16, 17 (профілі ліпного посуду затемнені, гончарного — ні). Кодин I.

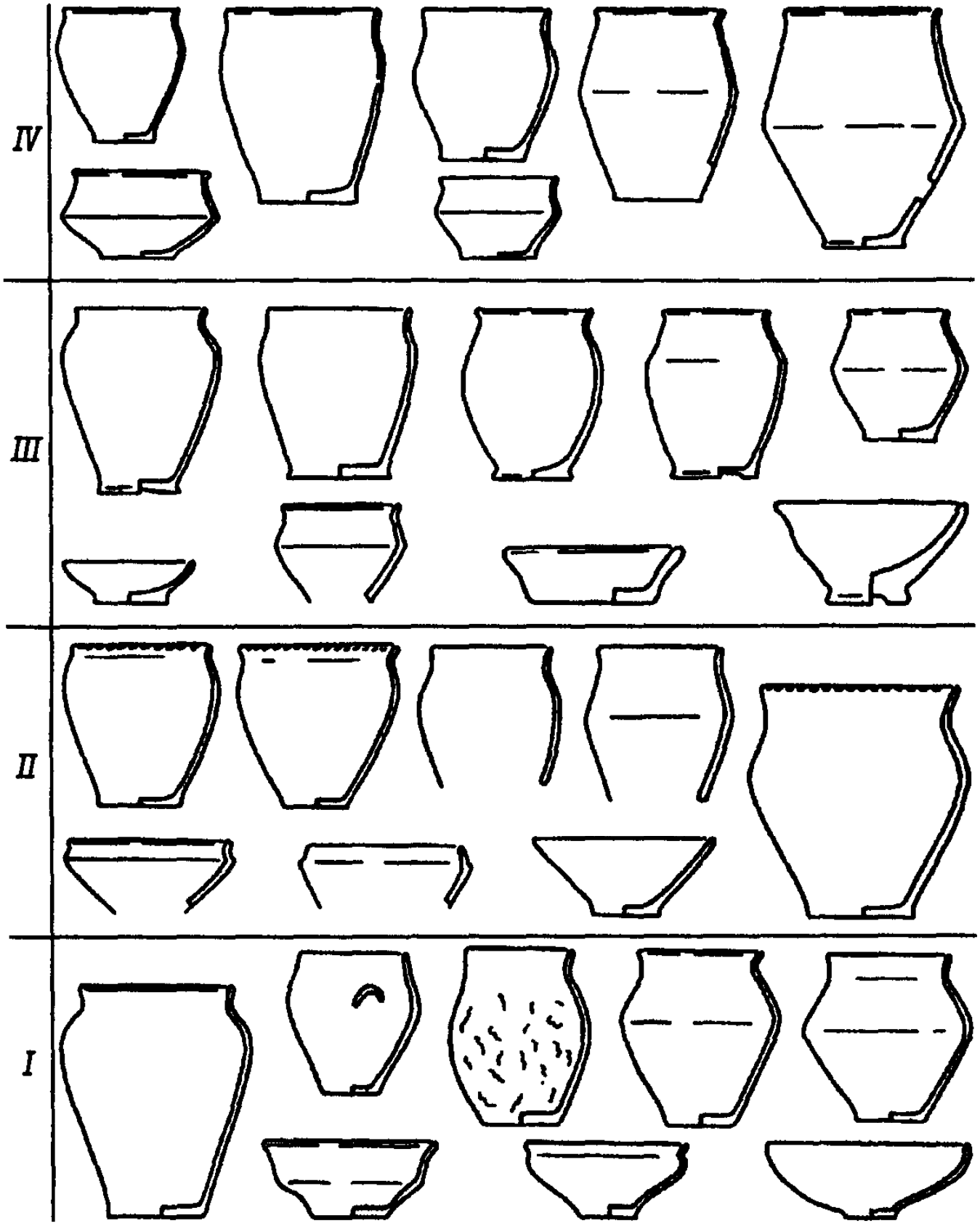

Рис. 51. Керамічні форми культур першої половини 1 тис. н.е.:
I — Зарубинецької, II — Пізньозарубинецької і Волино-Подільської,
III — Черняхівської, IV — Київської.

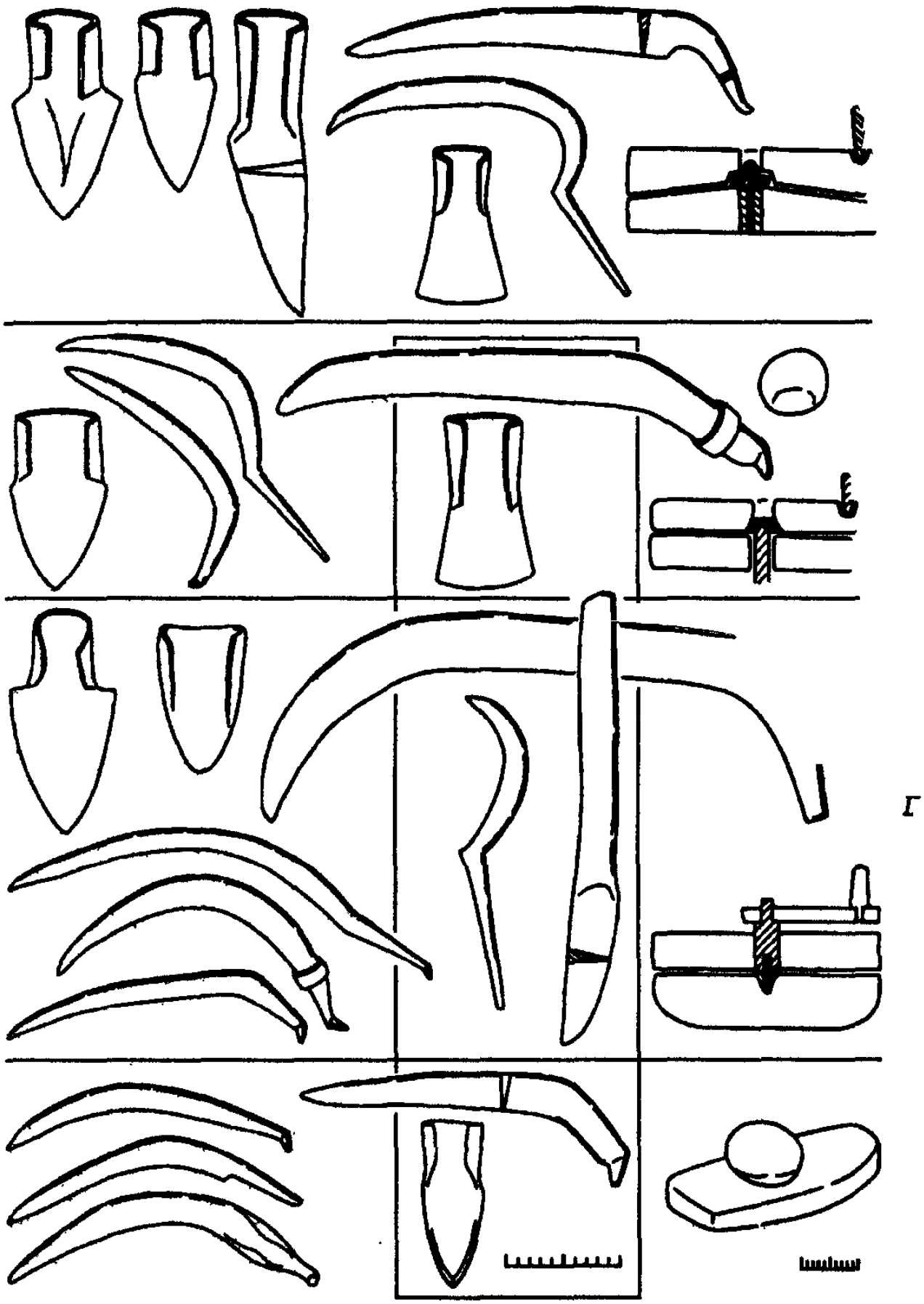

Рис. 55. Землеробські знаряддя 1 тис. н.е. (за Р.Терпиловським):
I — Зарубинецька, Поенешті-Лукашівська, Липицька культури;
II — Черняхівська та Київська культури; III — Празько-Корчацька, Пеньківська, Колочинська культури; IV — Райковецька, Волинцівська, Роменська культури.

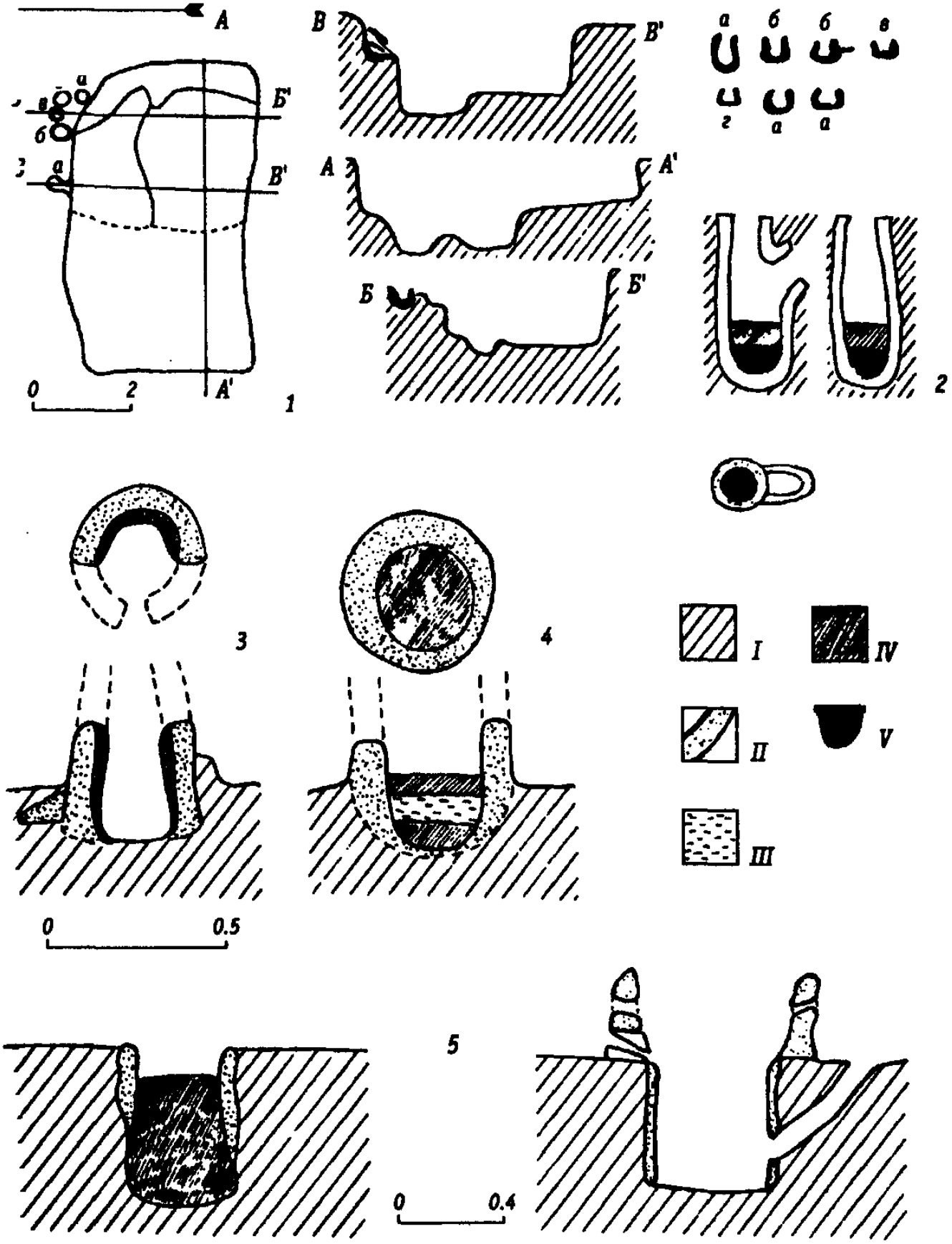

Рис. 56. Споруди та горни, зв'язані з виплавкою заліза:
I — материк, II — глина, III — пісок, IV — шлаки, V — криця.
1 — залізоробна майстерня на поселенні в с. Ремезівці на Золотій Липі;
2 — горни в Ремезівцях; 3, 4 — горни із Лютежа; 5 —горни з Уманського центру.

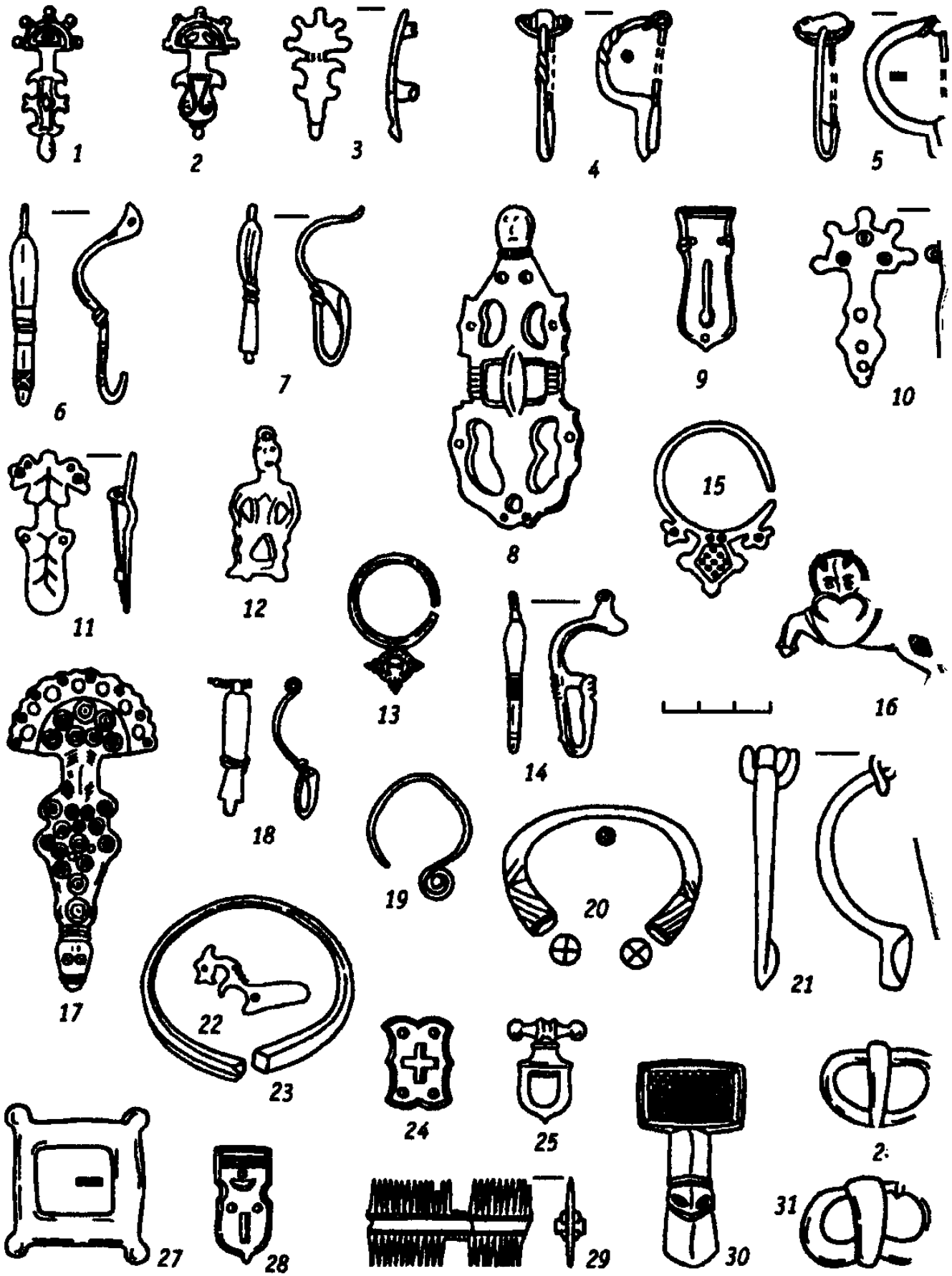

Рис. 57. Вироби із заліза (4, 5, 21), кольорових металів (1-3, 6-20, 22-28, 30-31) і кістки (29)

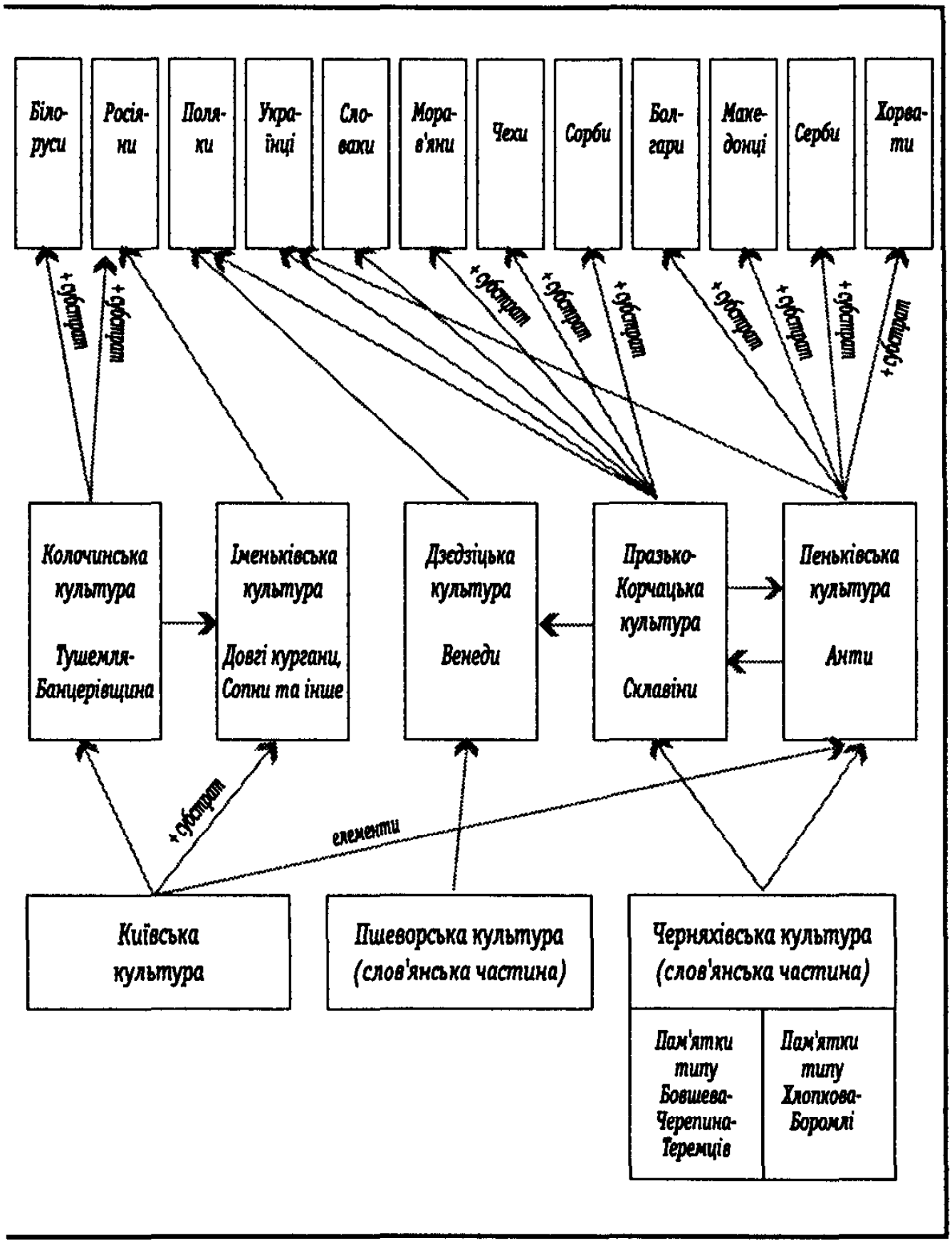

Рис. 58. Схема взаємозв'язків археологічних культур доби великого розселення слов'ян, що лежать в підоснові зародження слов'янських народів

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Схематична карта племен Східної і Центральної Європи на рубежі ер за писемними та археологічними джерелами 252
2. Карта-схема поширення археологічних культур першої половини 1 тис. н.е. та архаїчних гідронімів у Східній Європі 253
3. Територія поширення ранньосередньовічних слов'янських культур 254
4. План поселення Празько-Корчацької культури Рашків III 255
5. Плани поселень Празько-Корчацької і Пеньківської культур 256
6. Житла Колочинської, Пеньківської і Празько-Корчацької культур 257
7. Житло Празько-Корчацької культури із поселення Ріпнів II 258
8. Житла Празько-Корчацької культури із поселення Рашків III 258
9. Реконструкція житла № 50 із поселення Рашків III 259
10. Гончарна кераміка із поселення Празько-Корчацької культури Рашків III 260
11. Ліпна кераміка Празько-Корчацької культури 261
12. Миски Празько-Корчацької культури із поселення Рашків III 262
13. Залізні вироби із поселення Рашків III 263
14. Бронзові та залізні вироби Празько-Корчацької культури 264
15. Празько-Корчацька культура. Основні етапи розвитку 265
16. Основні етапи розвитку поселення Рашків III 266
17. Ліпна і гончарна кераміка Пеньківської культури 267
18. Основні хронологічні етапи розвитку Пеньківської культури (за О.Приходнюком) 268
19. Карта-схема поширення скарбів мартинівського типу (за О.Щегловою) 270
20. Прикраси з Мартинівського скарбу 271
21. Основні пам'ятки V-VII ст. на території України: Пам'ятки Празько-Корчацької культури; Пам'ятки Пеньківської культури; Пам'ятки Колочинської культури; Пам'ятки кочовиків VI-VII ст. 272
22. Ліпний посуд Колочинської культури 274
23. Основні етапи розвитку Колочинської культури (за Р.Терпиловським) 275
24. Основні форми посуду і типи жител. Найдавніші датуючі знахідки 276
25. Карта-схема слов'янських поселень V-VIII ст. (за І.Земаном, П.Донатом з уточненнями автора) і напрями слов'янського розселення 278
26. Карта-схема розміщення археологічних культур останньої чверті 1 тис. н.е. на території України та сусідніх районів. Основні пам'ятки (за А.Сміленко, С.Юренко) 280
27. Поселення Райковецької культури Рашків I Хотинського району Чернівецької області на Дністрі 282
28. Розкопки поселення Рашків I на Дністрі 282

29. Поселення Рашків І. Житло №60 283
30. Ліпний і гончарний посуд з поселення Райковецької культури Рашків І 284
31. Основні етапи розвитку Райковецької культури (за А.Сміленко) 285
32. Основні типи жител Волинцівської та Роменської культур
(за О.Сухобоковим, С.Юренко) 286
33. Гончарна кераміка Волинцівської культури (за О.Сухобоковим, С.Юренко) . . .287
34. Ліпний посуд Волинцівської культури (за О.Сухобоковим, С.Юренко) 288
35. Ліпний посуд Роменської культури (за С.Юренко, О.Сухобоковим) 289
36. Карта-схема населених пунктів з назвою «дуліби" або похідними від неї 290
37. Ліпна кухонна кераміка Зарубинецької культури (за С.Пачковою) 291
38. Посуд волино-подільської групи пам'яток (за Д.Козаком) 292
39. Житло-напівземлянка з поселення в с.Теремці на Дністрі 293
40. Гончарний посуд Черняхівської культури (за Б.Магомедовим) 294
41. Ліпний посуд Черняхівської культури 295
42. Імпортні скляні кубки другої чверті 1 тис. н.е. 296
43. Ареали археологічних культур другої чверті 1 тис. н.е. 297
44. Кераміка Київської культури (за Р.Терпиловським) 298
45. Фібули V ст. із пізньоримських та ранньосередньовічних пам'яток України . . .299
46. Слов'янське поселення Теремці на Дністрі 300
47. Теремці. Знахідки із житла №21 302
48. Слов'янські житла, ліпна кераміка, датуючі знахідки
кінця IV - початку VI ст. н.е. 303
49. Карта-схема пам'яток кінця IV-V ст. на території України і суміжних районів . .304
50. Керамічні комплекси V ст. н.е. із Кодина 306
51. Керамічні форми культур першої половини 1 тис. н.е. 307
52. Слов'янські пам'ятки другої половини І - першої половини ІІ ст.
на території України (за Д.Козаком, Р.Терпиловським) 308
53. Слов'янські пам'ятки другої половини ІІ-ІІІ ст. н.е. на території України
(за Д.Козаком, Р.Терпиловським) 310
54. Слов'янські пам'ятки ІІІ-IV ст. на території України і суміжних районів 312
55. Землеробські знаряддя 1 тис. н.е. (за Р.Терпиловським) 314
56. Споруди та горни, зв'язані з виплавкою заліза 315
57. Вироби із заліза, кольорових металів і кістки 316
58. Схема взаємозв'язків археологічних культур доби великого розселення
слов'ян та зародження слов'янських народів 317

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АИМ — Археологические исследования в Молдавии
АИНУ — Археологические исследования на Украине
АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АП — Археологічні пам'ятки
АС — Археологический съезд
АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
КСИА — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
УАН — Украинская Академия наук
AR — Archeologicke Rozhledy
AP — Archeologia Polski
PA — Pamiątky Archeologicke
SA — Slovenska Archeologia
WA — Wiadomości Archeologiczne

Амброз А.К. Кочевнические древности Восточной Европы и Средней Азии V-VIII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. — М., 1981. — С. 10-23.
Андроник М. Археологические исследования поселения Полирешть V в. н.э. уезд Сучава // Древнейшие общества земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V в. до н.э. - V в. н.э. — К., 1991.
Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. — К., 1885.
Артамонов М.И. Происхождение славян. Стенография публичной лекции, прочитанной в Ленинграде в 1950 г. — Л., 1950.
Артамонов М.И. История хазар. — М., 1962.
Артамонов М.И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья // Доклады Географического общества СССР. — Л., 1970. — С. 29-31.
Артамонов М.И. Первые страницы русской истории в археологическом освещении // Археология. — 1990. — № 3.
Ауліх В.В. Зимнівське городище. — К., 1972.
Бантыш-Каменский Д. История Малой России. — М., 1822.
Баран В.Д. Поселення перших століть нашої ери біля с.Черепин. — К., 1961.
Баран В.Д. Славяне в середине I тыс. н.э. // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978.
Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.
Баран В.Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге // SA. — XIII. — 2. Bratislava, 1965. — S. 319-376.
Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.
Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с.Рашкова). — К., 1988.
Баран В.Д. Славянская деревня раннего средневековья // Исследования славян и Руси. — М., 1988.
Баран В.Д. Становлення ранньосередньовічних слов'янських культур та основні шляхи розселення слов'ян // Записки НТШ. — Львів, 1994. — Т. CCXXV. — С. 59-86.
Баран В.Д., Дьяченко В.Д., Данилова Е.И. Об одном древнем славянском черепе // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981. — С. 161-167.
Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I). — Автореф. дис... канд. істор. наук. — К., 1992.
Баран Я.В. Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків I) // Проблеми походження та історії розвитку слов'ян. — К., 1997.
Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии // География начальной (Несторовской) летописи. — Варшава, 1885.

Беляшевский Н. Поля погребальных урн // АЛЮР. — К., 1904.
Березовец Д. Т. Археологические памятники летописных северян // КСИА. — 1953. — Вып. 3. — С. 21-26.
Березовец Д. Т. Поселение уличей на Тясмине // МИА. — 1963. — №108. — С. 97-111.
Березовець Д. Т. Слов'яни і племена салтівської культури // Археологія. — 1965. — Т. XIX.
Березовец Д. Т. Северяне (перед образованием Киевской Руси). — Автореф. дисс... канд. истор. наук. — М., 1969.
Березовець Д. Т. Могильники уличів в долині р. Тясмину // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 58-71.
Бернякович К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской обл. СССР. — К., 1957.
Бланков Ж. Чернігів — суперник Києва? // Чернігівська старовина. — Чернігів, 1992.
Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.
Богатов А. В. Большой дом Старо-Майнского городища // Археологические исследования в лесостепном Поволжье. — Самара, 1991.
Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. — К., 1963.
Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
Брайчевський М. Ю. Походження Русі. — К., 1968.
Брайчевський М. Ю. Походження українського народу // Матеріали до української етнології. — 1995. — Вип. 1 (4).
Брайчевский М. Ю., Брайчевская А. Т. Раскопки в с. Леськи близ Черкасс // КСИА АН УССР. — 1969. — Вып. 8. — С. 48-54.
Булкин В. А., Дубов И. В., Лебедев Г. С. Археологические памятники Древней Руси IX-XI вв. — Л., 197В.
Вакуленко Л. В. Раннеславянское поселение у с. Глыбокого в Прикарпатье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — М.-Л., 1974.
Вакуленко Л. В. Пам'ятки підгір'я Українських Карпат в першій половині I тис. н.е. — К., 1977.
Вакуленко Л. В. Поселение у с. Сокол на Среднем Днестре // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг. — К., 1980.
Вакуленко Л. В. Поселение позднеримского времени у с. Сокол и некоторые вопросы славянского этногенеза // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 155-180.
Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Славянские поселения I тыс. н.э. у с.Сокол на Среднем Днестре. — К., 1984.
Васильев Л. С. Протогосударство-чифдом как политическая структура // НАА. — 1981. — № 6. — С. 157-175.
Вернер И. К происхождению и распространению антов и склавинов // СА. — 1972. — № 4. — С. 116-130.

Винокур И. С. Черняховские племена на Днестре и Дунае // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983.
Винокур Й. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994.
Винокур И. С. Бернашовский ювелирный комплекс анто-склавинского порубежья // Тез. докл. укр. делегации на VI Международном конгрессе славянской археологии (Новгород, 1996). — К., 1996. — С. 14-17.
Винокур И. С., Приходнюк О. М. Раннеславянское поселение на р.Смотрич // Раннесредневековые восточнославянские древности. — М.-Л., 1974. — С. 227-241.
Вознесенская Г. А. Кузнечное дело // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.
Гавритухин И. О., Обломский А. М. Гапоновский клад // РА. — 1995. — № 4. — С. 139-149.
Гамченко С. С. Раскопки в бассейне р. Случи // Труды XI АС. — 1896. — Т. I. — С. 360-384.
Генинг В. Ф. Тураевский могильник V в. н. э. // Из истории Волго-Камья. — Казань, 1976.
Генинг В. Ф. Объект и предмет в археологии. — К., 1983.
Гончаров В. К. Райковецкое городище. — К., 1950.
Гороховский Е. Л. Хронология ювелирных изделий первой половины I тыс. н.э. Лесостепного Поднепровья и Южного Побужья. — Автореф. дисс... канд. истор. наук. — К., 1988.
Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н.э. на Черниговщине // Раннесредневековые восточнославянские древности. — М.-Л., 1974.
Горюнов Е. А. Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья. — Л., 1981.
Горюнов Е. А., Казанский М. М. О происхождении широколопастных фибул // КСИА АН УССР. — 1978. — № 115.
Горюнова В. М. О раннекруговой керамике на Северо-Западе Руси // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. — Л., 1982.
Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. — М., 1945.
Греков Б. Д. Киевская Русь. — Т. I. — М., 1953.
Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1904.
Гудкова А. В. Оседлое население Северо-Западного Причерноморья в первой половине I тыс. н.э. — Автореф. дисс... доктора истор. наук. — К., 1987.
Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. — К., 1953.
Даниленко В. Н. Славянские памятники I тыс. н.э. в бассейне Днепра // КСИА АН УССР. — 1955. — № 4.

Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — №19. — С. 65-92.
Даниленко В. Н., Дудкин В. П., Круц В. А. Археолого-магнитная разведка в Киевской области. — АИНУ 1965-1966. — К., 1967.
Державин Н. С. Славяне в древности. — М., 1946.
Дрегер Л. Линидж // Свод этнографических понятий и терминов. Социально-экономические отношения и социально-нормативная культура. — М., 1986.
Ипатиевская летопись. — М., 1962.
Иванова О.В., Литаврин Г.Г. Славяне и Византия. — М., 1985.
Ісаєвич Я. Походження українців. Історіографічні схеми та політика // Матеріали до української етнології. — 1996. — Вип. I (4).
Йордан. О происхождении и деяниях готов (пер. Скржинской). — М., 1960.
Каспарова К. В. Некоторые типы фибул зарубинецкой культуры (к вопросу о ранней дате и юго-западных связях) // Проблемы археологии. — 1978. — №2.
Килиевич С. Р. Детинец Киева первой половины IX-XIII вв. — К., 1982.
Ключевский В. О. Курс русской истории. — М., 1987. — Ч. I.
Кобычев В. П. В поисках прародины славян. — М., 1973.
Козак Д. Н. Поселение у с. Великая Слобода (К Вопросу о памятниках вельбарской культуры на Волыни и Подолии) // КСИА. — №1787. — 1984.
Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.
Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. - IV ст. н.е.) — К., 1991.
Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Культурний процес на Україні в першій половині I тис. н.е. // Археологія. — 1986. — Вип. 56.
Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991.
Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — СПб, 1872. — Т. I.
Котляр Н. Ф. Киевская Русь в исторических судьбах восточных славян // Древнерусское государство и славяне. — Минск, 1983.
Кримський А. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася // Історія української мови. — К., 1996. — С. 16-37.
Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. — Вып. Г4-4. — М., 1961.
Кропоткин В. В. Клады византийских монет на территории СССР // САИ. — Вып. Е4-4. — 1962.
Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. — Вып. Е1-57. — 1961.
Липкинг Ю. А. Могильник третьей четверти I тыс. н.э. в Курском Посеймье // Раннесредневековые восточнославянские древности. — М.-Л., 1974. — С. 136-152.

Литаврин Г. Г. Славинии VII-IX вв. Социально-политическая организация славян // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. — М., 1984.
Літопис Руський (За Іпатським списком). — К., 1989.
Ляпушкин И. И. О датировке городищ роменско-боршевской культуры // СА. — 1947. — IX.
Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — М.-Л., 1958.
Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА №104. — М., 1961.
Мавродин В. В. Древняя Русь. — М., 1946.
Мавродин В. В. Основные этапы исторического развития русского народа // Вопросы истории. — 1950. — №4.
Магомедов Б. В. Снітинка 2 — поселення гребінників III-IV ст. н.е. // Стародавнє виробництво на території України. — К., 1992.
Макаренко Н. О. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии // ИАК. — 1907. — Вып. 22.
Макаренко Н. О. Городище Монастырище // Наук. збірник істор. секції УАН. — 1925. — Вип. 29. — С. 3-23.
Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
Максимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с.Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
Маркевич М. История Малороссии. — М., 1842.
Матвеева Г. И. Жилые и хозяйственные постройки Старо-Майнского городища // Археологические исследования в Поволжье. — Самара, 1993. — С. 156-183.
Махно Е. В. Памятники черняховской культуры на территории СССР // МИА. — 1960. — №62.
Мачинский Д. А. К вопросу о территории обитания славян в I-IV вв. // АСГЭ. — 1976. — №17.
Москаленко А. В. Городище Титчиха. — Воронеж, 1965.
Назаренко А. В. Немецкие латиноязычные источники IX-XI вв. Тексты, переводы, комментарии. — М., 1993.
Насонов А. Н. Русская земля и образование территории древнерусского государства. — М., 1951.
Некрасова А. Н. К вопросу о начальном этапе распространения черняховских древностей в Днепровском Левобережье // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990.
Никольская Т. Н. Древнерусское городище Лебедка // СА. — 1957. — № 3.
Никольская Т. Н. Земля вятичей. К истории населения бассейна Верхней и Средней Оки в IX-XIII вв. — М., 1981.
Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956.

Обломский А. М. Этнические процессы на водоразделе Днепра и Дона в I-V вв. н.э. — Москва-Сумы, 1991. — С. 135-147.
Павленко Ю. В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К., 1990.
Пачкова С. П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі н.е. — К., 1974.
Пачкова С. П. Культура Поенешти-Лукашевка // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. — К., 1985.
Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних та лінгвістичних дослідженнях. — Нью-Йорк-Париж-Мюнхен, 1975.
Пашкевич Г. А. Палеоботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н.э. - I тыс. н.э. Каталог I. — К., 1992.
Повесть временных лет. — М., 1950. — Ч. I.
Петренко В. Г. Культура племен Правобережного Среднего Поднепровья в VII - IV вв. до н.э. // МИА. — 1961. — № 96.
Петренко В. Г. Правобережье Среднего Поднепровья в V-III вв. до н.э. — САИ. — Вып. Д1-4. — 1967.
Петров В. П. Стецовка, поселение третьей четверти I тыс. н.э. / По материалам раскопок 1956-1958 гг. в Потясминье // МИА. — 1963. — №108. — С. 209-233.
Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., 1972.
Півторак Г. Коли і як виникла українська мова. — К., 1996.
Плоткин К. М. Псков и его округа в конце I тыс. н.э. // Северная Русь и ее соседи в эпоху раннего средневековья. — Л., 1982.
Поболь Л. Д. Основные итоги изучения памятников позднего этапа зарубинецкой культуры в Белоруссии // Древности Белоруссии. — Минск, 1966.
Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі VI-VII ст. — К., 1975.
Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я у VI-IX ст. н.е. — К., 1980.
Приходнюк О. М. Пеньковская культура // Этнокультурная карта... — К., 1985.
Приходнюк О. М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989.
Приходнюк О. М. Версия Нестора о расселении славян из Подунавья / Опыт хронологической стратификации и исторической интерпретации // Материалы I тыс. н.э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996. — С. 64-79.
Приходнюк О. М., Казанський М.М. Про керамічні комплекси потясминського поселення Луг I // Археологія. — 1978. — Вип. 27. — С. 43-47.
Приходнюк О. М., Падин В. А., Тихонов Н. Г. Трубчевский клад антского времени // Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. — К., 1996.
Пріцак О. Походження Русі // Хроніка 2000. — 1992. — Вип. 2.
Пріцак О. Походження Русі. — К., 1997.
Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950.

Рафалович И. А. Славяне VI-IX вв. в Молдавии. — Кишинев, 1972.
Рафалович И. А., Лопушняк В. Л. Могильник и раннеславянское городище у с.Селиште // АИМ 1973. — Кишинев, 1974.
Рыбаков Б. А. Поляне и северяне // СЭ. — 1947. — №5/6. — С. 81-105.
Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
Рыбаков Б. А. Древние русы // СА. — 1953. — №17. — С. 23-104.
Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. — М., 1981.
Рыбаков Б. А. Древняя Русь и русские княжества XII-XIII вв. — М., 1982.
Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? // Історія української мови. — К., 1996. — С. 251-269.
Русанова И. П. Славянские древности VI-VII вв. — М. 1976.
Русанова И. П., Тимощук Б. А. Кодын — славянское поселение V-VIII вв. на р.Прут. — М., 1984.
Русанова И. П. Компоненты пшеворской культуры // Тр. V Международного конгресса славянской археологии. — К., 1988. — Т. 4.
Свод древнейших письменных известий о славянах. — Т. I. — М., 1991; Т. II. — М., 1993.
Седов В. В. Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. — М., 1970.
Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979.
Седов В. В. Проблема происхождения и начальной истории славян // Историко-археологическое изучение Руси. — Л., 1988.
Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. — М., 1982.
Седов В. В. Славяне в древности. — 1994.
Седов В. В. Славяне в средневековье. — М., 1996.
Сымонович Э. Д. Городище Колочин I на Гомельщине // МИА. — 1963. — № 108.
Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.
Сміленко А. Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II - XII ст.). — К., 1975.
Смиленко А. Т. Славянская культура Правобережья Днепра (типа Луки-Райковецкой) // Этнокультурная карта... — К., 1985.
Смиленко А. Т., Юренко С. П. Восточные славяне в VIII-IX вв. // Славяне Юго-Восточной Европы... — К., 1990.
Смирнова Г. И. Раннеславянское поселение у с.Незвиско на Днестре // СА. — 1960. — №51. — С. 222-238.
Смирнова Г. И. О трех группах новгородской керамики X - начала XI вв. // КСИА АН СССР. — 1974. — Вып. 139.
Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тис. н.е. — К., 1960.
Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // МДАПВ. — 1961. — Вип. 3. — С. 59-76.
Соловьев С. М. История России с древнейших времен. — М., 1988. — Т. I.

Спицын А. А. Древности антов // Сб. отд. русского языка и словесности АН СССР. — М., 1928.
Старостин П. Н. Именьковский могильник // Культуры Восточной Европы в I тыс. н.э. — Куйбышев, 1986.
Старчук І. Д. Розкопки городища Плісненська в 1947-1948 рр. // АП. — 1952. — № 3.
Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. — К., 1991.
Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья. — К., 1975.
Сухобоков О. В. Роменская культура // Этнокультурная карта... — К., 1985.
Сухобоков О. В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII-XIII ст. — К., 1992.
Сухобоков О. В., Юренко С. П. Этнокультурные процессы на территории Левобережной Украины в I тыс. н.э. // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978.
Терпиловский Р. В. Колочинская культура // Этнокультурная карта... — К., 1985.
Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н.е. — Автореф. дис... доктора істор. наук. — К., 1994.
Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры. — К., 1992.
Терпиловський Р. В., Щекун О. В. Олександрівка I — багатошарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996.
Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини. V-IX ст. — К., 1976.
Тимощук Б. А. Восточные славяне. От общины к городам. — М., 1995.
Тимощук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V-X вв. // СА. — 1981. — № 2.
Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — М., 1956.
Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. — К., 1972.
Толочко П. П. Древний Киев. — К., 1983.
Толочко П. П. Киевская Русь. — К., 1987.
Толочко П. П. Київська Русь. — К., 1990.
Толочко П. П. Походження назви «Україна" // Матеріали до української етнології. — К., 1995. — Вип. I (4).
Топоров В. Н., Трубачев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. — М., 1962.
Третьяков П. Н. Восточнославянские племена. — М., 1953.
Третьяков П. Н. Об истоках культуры роменско-боршевской группировки // СА. — 1969. — № 4. — С. 18-80.
Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности. — Л., 1970.
Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М., 1966.
Трубачев О. Н. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье // Славянское языкознание. VIII Междунар. съезд славистов. Тез. докл. сов. делегации. — М., 1978.

Трубачев О. Н. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики // Славянское языкознание. IX Междунар. съезд славистов. — М., 1983.
Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян. — М., 1991.
Трубачев О. Н. К истории Руси (наблюдения лингвиста). — М., 1993.
Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н.э. // МИА. — 1960. — №83.
Филин Ф. П. Образование языка восточных славян. — М.-Л., 1962.
Филин Ф. П. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков // Вопросы языкознания. — 1980. — № 4.
Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Л., 1972.
Хавлюк П. И. Раннеславянские поселения в бассейне Южного Буга // Раннесредневековые восточнославянские древности. — М., 1974.
Хавлюк П. І. Про виробництво жорен на черняхівських поселеннях Побужжя // Археологія. — 1980. — Вип. 34.
Халиков А. Х. К вопросу об этносе именьковских племен // Памятники первобытной эпохи Волго-Камья. — Казань, 1988.
Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО. — 1901. — Т. 12. — Вып. 1/2.
Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851.
Шахматов А. А. К вопросу об образовании русских наречий и русских народностей // Журнал Министерства народного просвещения. — 1899. — №4. — С. 324-389.
Шахматов А. А. Очерки древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка. — СПб., 1915.
Шахматов А. А. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка // Украинский народ в его прошлом и настоящем. — Пг., 1916.
Шахматов А. А. Древнейшие судьбы русского племени. — Пг., 1919.
Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова. З проблем східнослов'янської глотогонії // Історія української мови. — К., 1996. — С. 191—205.
Шелухин С. Україна — назва нашої землі. — Прага, 1926.
Щербакова М. А. Поселение позднеримского времени в зоне Буджакской степи // Днестро-Дунайское междуречье в I - начале II тыс. н э. — К., 1987.
Щукин М. Б. Керамика киевского типа с поселения Лепесовка // СА. —1988. — №3. — С. 207-214.
Щукин М. Б. Семь миров древней Европы и проблема этногенеза славян // Славянский этногенез и этническая история. — Л., 1989.
Юренко С. П. Днепровское Лесостепное Левобережье в VII-VIII вв. н.э. — Автореф. дисс... канд. истор. наук. — К., 1983.

Янушевич З. В. Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
Baran V. Entstehung und Ausbreitung der frühslawischen Kulturen // Starigard-Oldenburg ein slawischen Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein. — Neumünster, 1991. — S.29-51.
Bialekova D. Nove včasnoslovenske nálezy z Juhozapadneho Slovenska // SA. — 1962. — X-1. — S. 97 - 148.
Bialekova D. Zur datierung der oberen Grenze des Prager Typus in der Südwestslowakei // AR.— 1968. — T. XX, 5. — S. 61 - 63.
Borkovski I. Staroslovanska keramika ve Stredni Europe. Studie k počatkam slovanske kultur. — Praha, 1940.
Budinski - Krička V. Slovenske osidlenie na Severovychodnim Slovensku // SA. — IX, 1-2. — 1961.
Chmielewski J., Jażdżewski K., Kostrzewski J. Pradzieje Polski. — Wrocław, 1965.
Constantine Porphyrogenetus. De administrendo imperio. — Budapest, 1949.
Elinkova D. K chronologii sidlistnich nalezú z keramikou prażskeho typu na Morave // Pravěke a slovanskě osidleni Moravy. — Brno, 1990.
Fusek G. Slovensko vo včasnoslovanskom obdobi. — Nitra, 1994.
Godłowski K. Z badań nad zagadnieniem rozprzestrzenienia słowian w V - VII w. n.e. — Kraków, 1979.
Godłowski K. Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuaciji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów // Archeologia Polska. — 1976.
Godłowski K. Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodzym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim // Prace komisiji archeologicznej. — 1985. — №23.
Goehrke C. Frühzeit des Ostslaventums. — Darmstadt, 1992.
Hadaczek K. Kultura dorzecza Dniestru w epoce cezarstwa rzymskiego // Materialy archeologiczne, antropologiczne i etnograficzne. — Kraków, 1912. — T. 1. — S. 1 - 42.
Hensel W. Etnogenesa słowian // Mały słownik kultury dawnich słowian. — Warszawa, 1972.
Hensel W. Skąd przyszli Słowianie. — Wrocław, 1984.
Herrmann J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa. — Berlin, 1984.
Herrmann J. Die germanischen und slawischen Siedlung und das mittelalterliche Dorf von Tornow. — Berlin, 1973.
Herrmann J. Die Slawen in Deutchland. — Berlin, 1985.
Hilczerówna Z. Z badań nad genezą ceramiki wczsnosredniowiecznej // AP. — VIII. — 1963.

Jakimowicz R. Szlak wyprawy kijówskiej Bołeslawa Chrobrego w swietle archeologiji. — Równe, 1933.
Kempke T. Die Keramik des 8 - 12 Jahrhunderts // Starigard - Oldenburg. Hautburg der Slawen in Wagrien, Offa - Bücher 53. — Neumünster, 1984.
Klanica Z. Počatky slovanského osidleni našich zemi. — Praha, 1986.
Kostrzewski J. Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. — Poznań, 1914.
Konstantinu M. Săpăturile la Străulești // Cercetari archeologice. — București, 1965.
Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K. Pradzieje Polski. — Wyd.II. — Wrocław - Warszawa - Kraków, 1965.
Kovrig J. Das awarenzeitlich Graberfeld von Allatyan. — Budapest, 1973.
Krüger B. Dessau - Mosigkau. — Berlin, 1967.
Kuczyński S. Wschodnia granica państwa Polskiego w X w. (przed rokiem 980) // Początki państwa Polskiego. — Poznań, 1962.
Kurnatowska Z. Słowianszczyzna Południowa. — 1977. — Wrocław - Warszawa - Kraków - Gdańsk.
Labuda G. Dudlebowie // Słownik starożytności słowiańskich. — T.1. — Wrocław - Warszawa - Kraków, 1962.
Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańsczyzny Zachodniej. — Poznań. — 1960.
Laslo K. Steppenvolkier und Germanen. — Berlin, 1971.
Lehr-Spławiński J. O pochodzeniu i praojczyznie Słowian. — Poznań, 1946.
Łowmiański H. Podstawy gospodarcze formowania się państw słowianskich. — Warszawa, 1953.
Łowmiański H. Początki Polski. — Warszawa, 1964.
Marciniak J. Przyczynki do zagadnienia ciągłości osadnictwa na ziemiach polskich w swietle badań wykopaliskowych w Złotej w pow. Sandomierskim // WA. — 1939. — XVI.
Niederle L. Slovanske starožytnosti. — Praha, 1924.
Orlik A. Radnarok. Die Sagen von Weltuntergang. — Berlin - Leipzig, 1922.
Parczewski M. Najstarsza faza kultury wczasnosłowianskiej w Polsce. — Kraków, 1988.
Parczewski M. Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach. — Kraków, 1991.
Persowski F. Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X - XI w. — Wrocław — Warszawa - Kraków, 1962.
Petroviči E. Toponimice slave d'est pe teritoriul Republicii Populare Romane. I Toponimice presentind H provent din G // Romanoslavica. Vol. IV, București, 1960. — P.41-61;
Toponimice cu polnoglasie // Romanoslavica. Vol. VI, București, 1962. — P.5-17.
Pleinerova J. Bŕezno. Vesnice prvnich Slovanu v severozápadnich Čechach. — Praha, 1975.
Porzezinski A. Zasiedlenie Pomorza zachodniego w VI-VII w. w swietle dotychczasowych wyników badań archeologicznych // Slavia Antiqua. — 1975. — T. XXII. — S.29-63.

Reinecke P. Aus der russischen archëologishen Literatur // Meinzer Zeitsschrift. — 1906. — T.I.
Reyman T. Problem ceramiki siwej na kole toczonej na tle odkryć w górnym dorzeczu Wisły // WA. — 1936. — T.XIV. — S.147-173.
Robinson H. Pottery of the Roman Period Chronology // Athenian Agora. Princton, New Jersy, 1959. - Vol.5.
Rostafiński J. O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie słowian w przedhistorychnych czasach // Sprawozdania Academii Umiejętności. — 1908. — T.13.
Šafarik P. Slowanske starožitnosti. — Praha, 1837.
Schuldt E. Die slaviche Keramik in Meklenburg. — Berlin, 1956.
Šimek E. Dudlebi, volynane, česti corvate a čechove // Slavia antiqua. — 1948. — T.I. — S.349-365.
Skrzypek J. Studia nad pierwotnym pograniczem polsko-ruskim w rejonie Wołynia i grodów czerwieńskich. — Warszawa, 1962.
Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschódniej. — Lwów, 1932.
Struve K.-W. Zur Etnogenese der Slawen // Starigard - Oldenburg. — Neumünster, 1991. — S.9 - 28.
Szymański W. Szeligi pod Płockiem na początku wczesnego średniowiecza. — Warszawa, 1967.
Tejral J. K Otazce pózdne rzymskich sidlist "Zlechovskego Typu" // Acta Muzei Morawiae. — 1989. — T.LXXIV. — S. 77 - 88.
Teodor D. Teritoriul est Carpatio in reacurite V-XI e.n. — Jaşi, 1978.
Teodor D. Civilitatia romanica la est de Carpati in secolele V-VIII e.n. Asezarea de la Botoşana - Suceave. — Bucureşti, 1984.
Teodor D. Continuitatea populatuei autohtone la est de Carpati in secolele V-XI e.n. — Jaşi, 1984.
Tymieniecki K. Ledzicze (Lechici) czyli Welkopolska w wieku IX // Przegląd Welkopolski. — 1946. — T. 2.
Tymieniecki K. Początki państwa Polan // Przegląd historyczny. — 1959. — T. 50.
Udolph I. Zum Stand der Diskussion um die Urheimat der Slawen // Beitrage zur Namenforschung № 7. — 14. — 1979. — S. 1-23.
Vańa Z. Poznamky k etnogenezi a diferenciaci Slovanu z hledliska poznamku arheologie a jazykovedy // Pamatky archeologickie. — Praha, 1980. — T. LXXI. — S. 225-237.
Vasmer M. Die Urheimat der Slaven // Ostdeutsche Volksbaden. — Breslaw, 1926.
Vernadsky G. Ancient Russia. — New Haven, 1946.
Werner J. Slawische Bügelfibeln des 7 Jahrhunderts // Reineske Festschrifte. — Meinz, 1950. — S.150 - 172.
Werner J. Neues zur Frage der slawischen Bügelfibeln aus Südosteuropeischen Ländern // Germania. Bd.38, Heft 1-2, 1960. — S.114-120.

Widajewicz J. Pierwotna nazwa polaków // Pamiętnik Słowiański, 1952.
Wirt A. Geschichte Asies und Osteuropas. — Halle, 1905.
Zasterova B. Avari a slovane // Vznik a počatky slovanu. — 1958. — T. II.
Zeman I. Najstarši Slovanski osidleni Čech // PA. — 1976. — №1. — S.115 - 2
Zeman I. K problematice časnoslovanske kulture w Stredni Europe // PA. — 1979. — LXX.

ЗМІСТ

Передмова 5

Вступ 6

Розділ перший
ПИСЕМНІ, ЛІНГВІСТИЧНІ, АНТРОПОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО СЛОВ'ЯН I-VII ст. .. 17

Розділ другий
АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ СЛОВ'ЯН V-VII СТ. 29
§1. Празько-Корчацька культура склавінів 33
§2. Пеньківська культура антів 50
§3. Скарби VI-VIII ст. Анти чи Руси? 55
§4. Колочинська культура 69
§5. Іменьківська культура 71
§6. Дзєдзіцька культура 73

Розділ третій
ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН 79

Розділ четвертий
СЛОВ'ЯНИ В УКРАЇНІ У VIII-X СТ. 89
§1. Райковецька культура 91
§2. Волинцівська культура 95
§3. Роменська культура 99

Розділ п'ятий
ВИТОКИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ КІНЦЯ VII-X ст. 105

Розділ шостий
АРХЕОЛОГІЧНІ КУЛЬТУРИ І СЛОВ'ЯНСЬКІ ПЛЕМІННІ ОБ'ЄДНАННЯ
В 1 ТИСЯЧОЛІТТІ Н.Е. 111

Розділ сьомий
УТВОРЕННЯ КИЄВО-РУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ 135

Розділ восьмий
СЛОВ'ЯНИ НА РУБЕЖІ ТА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1 ТИСЯЧОЛІТТЯ Н.Е. 165
§1. Зарубинецька культура 167
§2. Черняхівська культура 172
§3. Київська культура 183
§4. Пам'ятки типу Етулії 187

Розділ дев'ятий
ВІД ВЕНЕДІВ ДО ІСТОРИЧНИХ СЛОВ'ЯН (Пам'ятки з комплексами кінця IV - V ст. на території України) 193

Розділ десятий
ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ РАННЬОСЕРЕДНЬОВІЧНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 203

Розділ одинадцятий
ВИТОКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ "УКРАЇНА" 211

Розділ дванадцятий
ПИТАННЯ ЕКОНОМІКИ ТА СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯН 219
§1. Землеробство і скотарство 220
§2. Ремесло 225
§3. Обмін і торгівля 236
§4. Суспільний лад і соціальні відносини 238

ВИСНОВКИ 245

RESUME 251

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ 318

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 320

ЛІТЕРАТУРА 321

Науково-популярне
видання

Тираж 5000

З питань придбання
книжкової продукції
видавничого дому «Альтернативи»
звертатися за адресою:

252024, м.Київ-24,
вул. Круглоуніверситетська, 20/1.
Тел.: (044) 220-1624, 220-0968.
Факс: (044) 220-1929.

Україна крізь віки

ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ

Баран
Володимир Данилович

Доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, лауреат Державної премії України 1991 р., завідувач відділу археології слов'ян Інституту археології НАН України.
Відомий археолог-дослідник давньої історії слов'ян.
Створив українську наукову школу дослідників археології та давньослов'янської історії.
Автор багатьох наукових праць, в тому числі низки монографій.
Керував роботою численних археологічних експедицій із дослідження пам'яток давніх слов'ян.
Нині очолює експедицію, що вивчає давній Галич — столицю Галицько-Волинської Русі.